Венцислав Динчев

„Св. София“ и Сердика

София 2014

Венцислав Динчев

„СВ. СОФИЯ“ И СЕРДИКА

Ventzislav Dintchev

DIE „HL. SOPHIA” UND *SERDICA*

Craft House Bulgaria

София 2014

Венцислав Динчев, *автор*

Анелия Касабова (превод на немски език)
Anelia Kassabova (Übersetzung aus dem Bulgarischen)
Craft House Bulgaria (издател)
Печатница Кушовалиев (печат)

София 2014
ISBN 978-954-92223-6-4

Отпечатано в България

На Нели

СЪДЪРЖАНИЕ

INHALT

Увод 5
Einleitung 8

ГЛАВА I.
„Св. София“, по-ранните сгради под нея и главният некропол на Сердика. История и актуално състояние на проучванията 10
I. Die „Hl. Sophia“, ihre Vorgängerbauten und die Hauptnekropole von *Serdica*. Geschichte und aktueller Stand der Forschungen 42

ГЛАВА II.
Сердика и околността през късната античност 48
II. *Serdica* und seine Umgebung in der Spätantike 74

ГЛАВА III.
„Св. София“ и култовите сгради *extra muros* на Балканите през късната античност 77
III. Die „Hl. Sophia“ und die Kultusgebäude *extra muros* am Balkan in der Spätantike 91

ГЛАВА IV.
Сердика, *Iustiniana prima* и причините за появата на сердикийската „Св. София“ 94
IV. *Serdica*, *Iustiniana prima* und die Gründe für die Entstehung von Serdicas „Hl. Sophia“ 107

Послеслов 113
Schlusswort 115

Литература (Literatur) 116

УВОД

Още с появата си „Св. София“ става символ на града – на Сердика (*Serdica*), чийто наследник е днешната ни столица (обр. 1). Не са много примерите в света, когато отделни сгради придобиват подобно съдбовно значение за своите селища. Съхранила през вековете величествената си осанка и легендарния си ореол на светиня, „Св. София“, заедно с останките на предшестващите я сгради под нея (обр. 2), е най-обсъжданият в научната литература култов обект от днешна България. Повече от век и половина този обект ангажира вниманието на изследователите – наши и чужди, резултат от което са десетина монографии, десетки статии и множество коментари в общи съчинения за историята на архитектурата и изкуството в днешна България, на Балканите и в Средиземноморския свят изобщо[1].

Въпреки големия интерес в литература, засега все още няма общоприето мнение относно броя, хронологията и характеристиката на периодите в развитието на този забележителен култов обект. Настоящото изследване е посветено основно на заключителния етап в неговото възходящо развитие, въпроизведен в реконструкцията му през миналия век – засводена едноапсидна базилика с купол, трансепт и нартекс, фланкиран от помещения с по две конхи (обр. 3а-3в, 4), с изцяло тухлен градеж в суперструкция. Доколкото характеристиката на базиликата, включително и особено въпросът за началната ѝ дата, не може да се обсъжда без връзка с предходните периоди в развитието на обекта (обр. 2), то в изложението не бих могъл да се дезангажирам и от тяхното обсъждане. Същото се отнася и за големия некропол – източния, главния некропол на Сердика, сред който е разположен и с който е обвързан функционално култовия обект (обр. 1, 5, 6).

---

1 Като първи научен коментар за сердикийската „Св. София“ обикновено се посочва краткото съобщение на проф. В. Григорович в неговия “Очеркъ путешествія по Европейской Турціи”, обнародван в „Ученные записки Казанского университета“, кн. III, 1848 г. Достъпно днес издание на този „очерк“, в частност на съобщението за „Св. София“, вж. при Кожухарова 1986, 240. Публикациите от XIX и началото на XX в. вж. при: Протич 1912, 15-50; Филов 1913, 110, бел. 1-5. Публикациите от следващото столетие вж. при: Станев, Ждраков 2001, 24-25, бел. 1; Fingarova 2011, 24-29, Anm. 145-177. Повечето от тях са коментирани в следващото изложение.

Усилията ми в следващото изложение ще са насочени към възможностите за прецизиране на началната дата на „Св. София“ и за изясняване на причините, обусловили нейната поява. Тези цели ме задължават да представя подобаващ критичен преглед на информацията от досегашните проучвания на култовия обект и некропола, както и на съответните мнения и интерпретации (глава I). Ще представя също основна историческа и археологическа информация за развитието и съдбата на Сердика през късната античност[2]. Картината ще допълня с данни за други синхронни обекти в близката и по-далечната околност (глава II). Те също ще са от полза за изследването. Ще се възползвам и от възможностите на сравнителния анализ, но не толкова с оглед на архитектурните особености на базиликата, които нееднократно са изтъквани, сравнявани и обяснявани. Водещи показатели в предстоящото по-нататък сравнение (глава III) на нашата базилика с други култови сгради ще са: 1/ местоположението им; 2/ техният вид, разбиран като съвокупен показател за големина, конструкция и градеж. Накрая, ползвайки изводите от предходните анализи, ще се опитам да постигна реализирането на поставените цели в един по-широк контекст, в който базиликата се схваща не само като впечатляващ архитектурен паметник, но и като индикатор за и израз на важни събития и процеси в развитието на Сердика (глава IV). Този контекст, респ. – този аспект в характеристиката на „Св. София“, почти отсъства в досегашните изследвания.

---

2 С оглед на използваните по-нататък хронологически термини, държа да уточня, че с „късна античност“ визирам историята на римската, включително източноримската (византийската) империя от 284 до 610 г., т.е. от началото на управлението и реформите на император Диоклетиан до началото на управлението и реформите на император Ираклий. В късната античност разграничавам късноримска епоха и ранновизантийска епоха. За граница между тях приемам края на управлението на император Теодосий I – 395 г., когато империята окончателно е разделена на две части (Динчев 1996, 3-4).

Обр. 1 "Св. София", основната крепост и некрополите на Сердика върху кадастъра на днешна София (подложка на А. Каменаров и А. Христов)
(по Pillinger et al. 1999, Taf. 29/Abb. 14; с доп. по цит. в текста публикации)
/// - некропол + - изолирана гробница ⊕ - късноантична църква

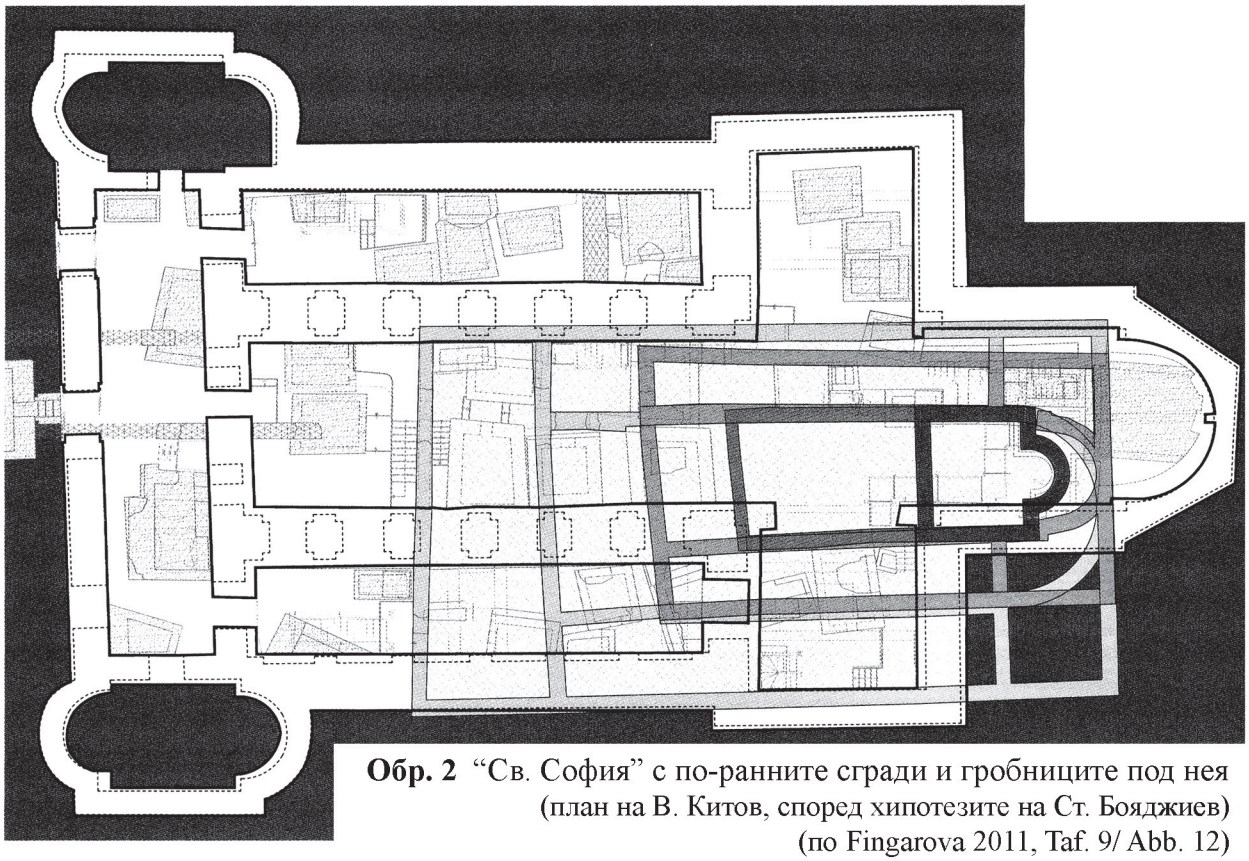

Обр. 2 "Св. София" с по-ранните сгради и гробниците под нея
(план на В. Китов, според хипотезите на Ст. Бояджиев)
(по Fingarova 2011, Taf. 9/ Abb. 12)

EINLEITUNG

Trotz des grossen Interesses an Serdicas „Hl. Sophia" sowie den Gründen für und dem genauen Datum ihrer Entstehung gibt es in der Historiographie noch keinen allgemeingültigen Konsens in dieser Frage. Die vorliegende Untersuchung versucht diese Themen zu beleuchten. Die „Hl. Sophia" bildet die Abschlussetappe in der Entwicklung eines bedeutenden Kultobjektes; deshalb muss ihre Entstehung in Verbindung mit den vorangehenden Etappen ergründet werden. Selbiges gilt auch für die Nekropole – die östliche Nekropole, die Hauptnekropole von *Serdica* –, in deren Rahmen dieses (Kult) Objekt lag und an die es funktionell gebunden war (Abb. 1, 2; s. auch Abb. 3a-6 nach Kapitel II).

Neben einer kritischen Übersicht über die konkreten Information von Untersuchungen des Kultobjektes und der Nekropole, werde ich versuchen, die gestellten Fragen in einen breiteren Kontext zu stellen und zu beantworten. Die Basilika wird nicht nur als beeindruckendes Architekturdenkmal begriffen, sondern auch als Indikator für und Ausdruck von wichtigen Ereignissen und Prozessen in der Entwicklung von *Serdica*. Dieser Kontext bzw. dieser für die „Hl. Sophia" charakteristische Aspekt verlangt nach der Miteinbeziehung adäquater historischer und archäologischer Informationen zur Entwicklung und dem Schicksal dieser Stadt in der Spätantike. Dieses Bild wird durch Daten über synchrone Objekte in der nahen und ferneren Umgebung ergänzt und vervollständigt. Ich werde auch die Möglichkeiten der vergleichenden Analyse nutzen, doch nicht so sehr mit Blick auf die architektonischen Besonderheiten der Basilika, die bereits mehrfach hervorgehoben, verglichen und erklärt worden sind. Vielmehr wird der vorliegende Vergleich von Serdicas Basilika mit anderen Kultgebäuden von folgenden Fragen geleitet sein: 1) ihre Lage und 2) ihre Art, als Gesamtheit aus Größe, Konstruktion und Bau.

Liste der Abbildungen

Abb. 1. "Hl. Sophia", Hauptfestung und die Nekropolen von *Serdica* auf dem Kataster der heutigen Stadt Sofia (Unterlage von A. Kamenarov and A. Hristov)

(nach Pillinger et al. 1999, Taf. 29 / Abb. 114; mit Ergänzungen nach im Text zitierten Publikationen).

Abb. 2. „Hl. Sophia“ mit früheren Gebäuden und Grabstätten unter ihr (Plan von V. Kitov, nach Hypothesen von S. Boyadzhiev) (nach Fingarova 2011, Taf. 9 / Abb. 12).

ГЛАВА I

„Св. София“, по-ранните сгради под нея и главният некропол на Сердика. История и актуално състояние на проучванията

Първата технически достоверна информация за антични и късноантични гробни съоръжения в площта на източния некропол на Сердика дължим на братя Шкорпил, в резултат на техни изследвания от 80-те години на XIX в. (Шкорпилови 1890, 48-50, 53-58, табл. 1-5) Определянето обаче на разкритите тогава гробници и гробове за „византийски“ от XI-XII в. е погрешно (пак там, 60). Не са много надеждни и сведенията за останки от „средновековни черкви“, регистрирани северно от сградата на Народното събрание (пак там, 46-48, табл. 1).

Първите проучвания в очертанията на „Св. София“ са осъществени в последното десетилетие на XIX в. от В. Добруски. През 1893 г. той открива в предапсидното ѝ пространство гробница със сребърен реликварий, съдържащ износени монети от IV в. (Добруски 1896, 434-435; вж. тук обр. 5 – № 1/1983), и апсидна мозайка от по-ранна култова сграда, за която обаче не съобщава нищо конкретно[3]. През 1900 г. той разкрива и късноантични гробници „до южните стени на... Св. София“, т.е. в очертанията на южния ѝ кораб (Добруски 1901, 778)[4]. Информацията за самите съоръжения отново е оскъдна. Все пак на В. Добруски дължим обнародването на първите „древнохристиянски“ надгробни надписи от некропола и коригирането, предатирането на неговата хронология в „IV – VI стол. сл. Хр.“ (Добруски 1895, 327-328; 1896, 436-440; 1900, 128-130). На него дължим полезни сведения относно контекста на по-ранни – от римската епоха, надгробни памет-

---

3 Информация и приложения за гробницата, включително снимки на реликвария, дава по-късно Б. Филов (1913, 70-74, обр. 57-59, табл. VIII). На него дължим и подобаващото представяне на споменатата апсидна мозайка (вж. съответния цитат в изложението по-нататък).

4 За локализирането на въпросните гробници в, а не вън от южния кораб на базиликата свидетелства по-късно Б. Филов (1913, 65). Относно възможната локализация на тези две (или повече ?) гробници вж. тук обр. 5.

ници, произхождащи от обекта. Два такива например са използвани „като материал за ограда“ в гробниците под южния кораб на базиликата, а трети е „зазидан като цокъл в североизточния ъгъл на... Св. София“ (Добруски 1901, 776-780). Ценни за настоящото изследване са неговите съобщения за находки, в частност за монети, открити в района на обекта. Така например узнаваме, че на мястото на катедралния храм „Св. Александър Невски“, до случайно открити гробници са намерени няколко монети от IV в. и една от VI в. – на Юстин II и София (Добруски 1896, 435). Узнаваме, че некрополът се простира на запад до „пристройката към княжеския дворец“, където са открити гробове, „захлупени с големи керемиди“, и още, че тук са намерени „медни монети на Галерий Максимиан, съпругата му Валерия, на Юстиниан I и Юстиниан (Юстин – бел. В. Д.) II“ (пак там, 435). Късноантичната датировка на некропола се аргументира и с монетни находки: „редът на римските монети, констатирани досега в земните насипи около Св. София, се начева с Константин Велики и се свършва с Маврикий Тиберий (582-602); покрай това се срещат, макар и по-рядко, и по-стари монети от втората половина на III стол. сл. Хр.“ (Добруски 1900, 128). Изхождайки от исторически презумпции, проучвателят е склонен да свърже появата на „Св. София“ с дейността на Юстиниан I (Добруски 1901, 780).

Първият по-сериозен опит за характеристика на монументалната базилика предлага първото монографично изследване за нея – това на А. Протич от 1912 г. Върху основата преди всичко на архитектурни анализи и паралели (Протич 1912, 51-94), авторът заключава, че планът и особеностите в обемното устройство на „Св. София“ са повлияни от романската архитектура и обвързва появата ѝ с първите кръстоносни походи от XI-XII в. (пак там, 99-105) Авторът поддържа това мнение и в по-късни свои публикации: „l'église Ste Sophie à Sofia, datant des Croisades du XIIe” (Protitch 1924, 14-17, fig. 11, 12).

През 1913 г. е обнародвана книгата на Б. Филов, базирана вече и на данни от разкопки под негово ръководство. В развитието на обекта авторът разграничава три основни периода: 1/еднокорабна църква с подови мозайки, включително разкритата от В. Добруски; 2/базилика от елинистически тип с неизяснен напълно план, също с подови мозайки; 3/засводена базилика с купол, т.е. представената по-горе (Филов 1913, 11-60, табл. IX). Чрез съждения относно сюжета и стила на мозайките, и отчасти по исторически съображения (пак там, 54-56, табл. XVIII/1, XIX), първата църква, определена като „цимитериална“, се датира „в началото от царуването на Константин Велики“ (пак там, 58, 145). Чрез подобен анализ (пак там, 50-53, 60, табл.

XV-XVII, XVIII/2), но и благодарение на находки от пласта под съответната мозайка, втората църква е отнесена към началото на V в. (пак там, 58, 145) Въпросните находки са монети на: Лициний (308-324) – 1бр.; Валентиниан I (364-375) – 5 бр.; Валент (364-378) – 2 бр.; Грациан (375-383) – 1 бр.; Валентиниан II (375-392) – 1 бр.; Теодосий I (379-395) – 4 бр.; Аркадий (395-408) – 3 бр.; „нечетливи от IVв." – 4 бр. (пак там, 56-58) Б. Филов изтъква различни строителни и археологически аргументи срещу датировката на А. Протич за монументалната базилика и на свой ред заключава, „че Св. София, която е могла да бъде построена само през времето от края на V до края на IX век, може с най-голяма вероятност да се датира... в VI век" (пак там, 114). Тази вероятност градира в убеденост след изложените по-нататък сравнителен архитектурен анализ и историческа обосновка (пак там, 141-142, 146).

Основните строителни и архитектурни аргументи на Б. Филов са тухленият градеж, идентичните подови подложки на църквата от началото на V в. и на „Св. София", ниският купол без т.нар. барабан под него и „старинният вид" на подкуполното пространство, обусловен от различните височини на централния кораб и трансепта, видът на сводовите покрития – „две вариации на кръстатия свод, граден без дървена подложка" (Филов 1913, 112-114). От полза за аргументацията на автора са добрите илюстрации в неговата книга, включващи общи и детайлни снимки на базиликата и на важни нейни части (пак там, табл. I-VII), а също и графични приложения – възстановки, изгледи и реконструиран план (пак там, табл. X-XIV; тук – обр. 3а), изготвени с помощта на арх. А. Донков. Редно е да се отбележи, че паралелите относно строителни материали и градеж, приведени в подкрепа на горната датировка (пак там, 112), не са адекватни[5], но от това не следва, че солидният, изцяло тухлен градеж е непознат през VI в. Не пледирам за датировка на „Св. София" след края на IX в., но коректното отношение към фактите задължава да се посочи, че археологическите аргументи на Б. Филов в случая не са надеждни[6].

---

5 „Хисарската крепост", т.е. крепостта на *Diocletianopolis* в днешния гр. Хисаря, и „най-старите части от крепостта върху Хисарлъка в Кюстендил" се приписват на „Юстиниановата епоха" (Филов 1913, 112), но днес, след поредица нови проучвания през изминалия век, те се датират по-рано. За датата на крепостта на *Diocletianopolis*, включително на южната ѝ порта („Камилите"), вж. Маджаров 1993, 59-62 и цит. там публикации (вж. там и 85-86, обр. 55-59). За датата на Кюстендилския хисарлък вж. напр. Динчев 2006, 35, бел. 57, цит. там мнения и публикации.

6 Според автора, "късните гробове в Св. София, датирани в X-XIV век, за които е бил развалян подът на църквата, показват, че тази последната най-късно през X век трябва вече да е съществувала" (Филов 1913, 111). Гробните находки – предимно пръстени,

Предвид разликите в запазените градежи, авторът разграничава четири по-късни строителни периода в „Св. София“ – един предосмански и три от османската епоха (Филов 1913, 22-23). Относно установените зле съхранени останки от постройки пред западната фасада на базиликата се допуска, въз основа на разлики в строителните материали – в случая на хоросана, че те не са синхронни с началния ѝ период (пак там, 41, бел. 1, табл. IX).

При разкопките си в и непосредствено около „Св. София“ Б. Филов проучва и голям брой гробни съоръжения – саркофази, зидани гробове и гробници с плоски или сводови покрития, включително такива със стенописи, както и гробове с обикновени ями. Някои от тях са запазени, други – частично разрушени и/или компрометирани (обр. 5)[7]. Погребенията в тях са безинвентарни или с оскъден инвентар, неподлежащ на точна датировка. Изключение са няколко гробници, в които са открити монети от III-IV в., повечето от които обаче са „съвсем изтрити“, и някои гробове от „X-XIV век” в базиликата (Филов 1913, 67, 86-87, 106-107). При разкопките впрочем са открити доста монети, но вън от гробните съоръжения, без сигурна позиция, „преобръщани заедно с пръстта“: нечетлива, вероятно от III в. – 1 бр.; Клавдий II (268-270) – 1 бр.; Констанций Хлор (293-306) – 1 бр.; Лициний (308-324) – 1 бр; Константин Велики (306-337) – 2 бр.; Константин II (337-340) – 3 бр.; Констанс (337-350) – 1 бр.; Констанций II (337-361) – 4 бр.; Юлиан (361-363) – 2 бр.; Валентиниан I (364-375) – 2 бр.; Валент (364-378) – 2 бр.; Валентиниан II (375-392) – 2 бр.; Теодосий I (379-395) – 4 бр.; Аркадий (395-408) – 4 бр.; нечетливи, но „по тип, дебелина и други характерни беле-

---

копчета и десетина монети, датират съответните гробове в XIV в. и, евентуално, в XIII в. (пак там, 88-96, 107, табл. VIII) Повод да се свали долната граница на средновековния некропол до X в. е откриването на монета на Йоан Цимисхий (969-976) в един от гробовете (пак там, 92, 107). Точна информация за позицията на монетата в гроба липсва. Същевременно този гроб е в непосредствено съседство и с идентична дълбочина на вкопаване с други два, в единия от които е открита „изтрита сребърна средновековна монета (българска или сръбска)“ (пак там, 92), т.е. най-вероятно от XIV в. Предвид тази ситуация и общата информация за некропола, може да се допусне, че монетата от X в. е попаднала случайно в пръстта на по-късен гроб. По този начин впрочем сам авторът интерпретира монети от IV в., открити в други два гроба от средновековния некропол (пак там, 91).

7 Проучените от Б. Филов гробни съоръжения са с означения „.../1910“ или „.../1911“ („.../10“ или „.../11“) (обр. 5). Следва да се отбележи, че между оригиналния план на този проучвател (Филов 1913, табл. IX) и представения тук план (обр. 5), който е от значително по-късна публикация на друг изследовател (Шалганов 2008а, 475, обр. 2), има разлики относно ситуирането на някои от гробните съоръжения. В случая съм предпочел новия план, тъй като той е рузултат от нови проучвания, включително на разкрити от Б. Филов гробни съоръжения.

зи“, определими в IV в. – 39 бр.; „византийска, съвсем изтрита“ – 1 бр.; от X-XI в. – 2 бр.; и т.н. (пак там, 96) Предвид липсата на „значителна разлика“ в гробните съоръжения и с оглед на откритите монети, проучвателят приема, „че от началото на петия век непосредствената околност на Св. София е престанала вече да служи за погребения“ (пак там, 104-105).

Евентуалното нефункциониране на некропола при „Св. София“ в границите на късната античност ще дискутирам по-нататък. Тук коментар заслужава обстоятелството, че проучвателят аргументира извода си с изредените монети, за които пък допуска, че са предимно от „разрушени по-рано гробове“ (Филов 1913, 96). С утвърждаването на християнския погребален обред в или скоро след началото на V в., отсъствието на монети и на инвентар изобщо в гробните съоръжения става стандартна ситуация. Изводът за преустановеното използване на „непосредствената околност на Св. София“ за погребения налага пояснения относно конкретните функции на църквата с т.нар. горна мозайка „от началото на V век“ и на монументалната базилика „от VI век“. Запазва ли се „цимитериалната“ същност на култовия обект? Б. Филов е склонен да допусне това за църквата с т.нар. горна мозайка, но сам изтъква съмнението си в тази възможност предвид датировката, която предлага за изследваните гробни съоръжения (пак там, 145).

Скоро след разкопките на Б. Филов са осъществени – този път от Ю. Господинов, нови проучвания в площта на големия некропол. Разкрити са десетки нови засводени или плоски „гробници“, групирани основно в два сектора: между (южно от) „Св. София“ и (северно от) Синодалната палата; между (северно от) Народното събрание и (западно от) Художествената академия. Някои от гробниците са със стенописи. Точно датираните находки – предимно монети, не са много на брой, като почти всички са открити вън от гробните съоръжения (Господинов 1921, 54-65, 67-69; вж. тук обр. 6)[8]. Около засводената „гробница LXIV“, която е в близост до „Св. София“ (обр. 5 и 6 – № 64/1920) и има стенописна украса, са намерени „медни монети“ на Аркадий (395-408), Теодосий II (408-450) и Маврикий Тиберий (582-602) (Господинов 1921, 65). Сред останалите, „разсеяни по цялото пространство на некропола“, монети преобладават тези от IV в. Открити са обаче и монети от VI в.: Юстиниан I (527-565) – 1 бр.; Юстин II (565-578) – 2 бр. (пак там, 69)

8 Общият брой на находките в разглежданата публикация, открити вън от гробните съоръжения (Господинов 1921, 67-69), е твърде малък предвид значителната площ, от която произхождат. Това очевидно се дължи на форсмажорните обстоятелства на съответните проучвания – във връзка с „изравняването и павирането на площада (около „Св. Александър Невски“ – бел. В. Д.) от 1912 до 1915 год.“ (пак там, 54)

Наред с гробните съоръжения, Ю. Господинов разкрива и останки от постройки. Като „най-важна“ се определя “църквата... на.... около 12 м южно от Св. София“. Тя е еднокорабна, с нартекс, с широка апсида и „има дължина 16 м, а широчина 5,60 м“. Стените ѝ са солидни, вероятно в *opus mixtum*, с употреба на антични сполии и с хоросан, в който има „трошени керемиди“. Както в самата църква, така и около нея са намирани „начесто части от човешки кости“. В нея са открити още „парчета от глинени съдове... откъслек от мозайка и четири бронзови монети“ – две от IV в., една на Юстиниан I (527-565) и „една вероятно византийска“. Проучвателят предполага, че тази църква е „от VI век“ (Господинов 1921, 65-66; вж. тук обр. 6). Наличната информация допуска, но не доказва категорично датировка в VI в. за тази интересна сграда (параклис ?).

Откриването в началото на миналия век в София и преди всичко около „Св. София“ на значителен брой гробници със стенописна украса стимулира появата на първата българска научна монография за паметници на античното, включително късноантичното живописно изкуство – тази на Кр. Миятев за декоративната живопис на „Софийския некропол“ [9]. Интерес в случая представляват датировките, които авторът предлага с оглед на сюжета и стила на съответните стенописи: гробница № 1, открита още през 1896 г. в близост до северната фасада на „Св. София“, е отнесена към VI в. (Миятев 1925, 5, 14)[10]; гробница № 2, „на 12,5 м пред западната фасада на църквата“ – към „V век или най-рано около края на IV в.“ (пак там, 15, 19)[11]; гробница № 3, „на юг от църквата“ – от „епоха, към която принадлежат и разгледаните вече две гробници“, т.е. към края на IV/V – VI в. (пак там, 20-22)[12]; гробница № 4, „около... Св. София, на север от Народното събрание“ – „с една вероят-

---

9 При Кр. Миятев последна - под № 9, е представена т.нар. гробница с архангелите, открита на ул. „Гурко“ (Миятев 1925, 86-105). Тя отстои на повече от 600 м югозападно от „Св. София“ (вж. тук обр. 1), поради което не я включвам в следващия преглед.

10 Номерацията при Кр. Миятев е само за гробниците със стенописна украса и не съвпада с номерациите, използвани от Б. Филов и Ю. Господинов за всички разкрити от тях гробни съоръжения. Гробница № 1 по Кр. Миятев не е отразена на общите ситуационни планове на Б. Филов/ К. Шалганов (тук – обр. 5) и Ю. Господинов (тук – обр. 6). След копирането на стенописите ѝ, още през 1896 г. тя е била засипана (напр. Филов 1913, 101-103) и не е разкривана повторно.

11 Открита през 1910 г., тази гробница при Б. Филов е под № 34 (Филов 1913, 88). Тя обаче не е отразена на плановете на Б. Филов/ К. Шалганов (тук – обр. 5) и Ю. Господинов (тук – обр. 6).

12 Открита през 1914 г., тази гробница при Ю. Господинов е под № 53 (Господинов 1921, 61; вж. тук обр. 6). За нея съобщава първо Б. Филов (Филов 1915а, 278-279).

на точност“ в V в. (пак там, 23, 35)[13]; гробница № 5, „неизвестно... къде около Св. София“ – към IV-V в. (пак там, 36, 44); гробница № 6, „на около 4 м южно от новата пристройка към Св. София“ – към IV-V в. (пак там, 45, 54)[14]; гробница № 7, „около 20 м южно от западния ъгъл на Св. София“ – „най-рано от втората половина на IV в. или началото на V в.“ (пак там, 55, 67)[15]; гробница № 8, „в южната половина на средния кораб на Св. София... на около един метър“ под нейния под и „на около 60-70 см“ под т.нар. горна мозайка – към IV в. (пак там, 68, 84-85)[16]

Ще си позволя сега да представя датировките за същите гробници, предложени по аналогични критерии в последното обобщаващо изследване по темата – т.нар. корпус на късноантичните и раннохристиянските стенописи от България: за гробница № 1 – V-VI в. (Pillinger et al. 1999, 60-61); за гробница № 2 – V в. (ibidem, 61-62); за гробница № 3 – IV-V в. (ibidem, 62); за гробница № 4 – втора половина на IV-V в. (ibidem, 62-64); за гробница № 5 – IV-V в. (ibidem, 64-65); за гробница № 6 – IV/ начало на V в. (ibidem, 65-66); за гробница № 7 – IV в. (ibidem, 66-67); за гробница № 8 – край на III/ начало на IV в. (ibidem, 61-62)[17] Следва да се посочи, че последната датировка не е с оглед на художествени критерии, а на позицията на гробница № 8, която обаче не е коректно предадена[18]. В „корпуса“ са включени и гробни съоръжения с по-скромна стенописна украса (само с изображения на кръстове), представени в статията на Ю. Господинов, но липсващи в книгата на Кр. Миятев. Така, в IV-VI в. е датирана гробница на около 30 м южно от апсидата на „Св. София“, а в V-VI в. – две гробници, открити между Народното събрание и Художествената академия (съответно №№ 41, 7 и 52 по Ю. Госпо-

13 Открита през 1912 г., тази гробница при Ю. Господинов е под № 15 (Господинов 1921, 57; вж. тук обр. 6).

14 Открита през 1920 г., тази гробница при Ю. Господинов е под № 64 (Господинов 1921, 64-65; вж. тук обр. 5 и 6).

15 Открита през 1921 г., тази гробница не е отразена на плановете на Б. Филов/ К. Шалганов и Ю. Господинов.

16 Открита през 1910 г., тази гробница при Б. Филов е под № 16 (Филов 1913, 78-81, обр. 64-69; вж. тук обр. 5).

17 Автор на текста за гробници №№ 1 и 7 е В. Пандурски, на текста за гробници №№ 2, 3, 4, 5 и 6 – Ю. Вълева, на текста за гробница № 8 – В. Попова-Мороз.

18 Тази гробница се намира на 1 м под пода не на първата култова сграда, както ни уверява „корпуса“ (Pillinger et al. 1999, 67), а на монументалната базиликата „Св. София“ (Миятев 1925, 84; вж. по-горе в текста).

динов; Pillinger et al. 1999, 72-73)[19]. В „корпуса“ е включена и публикуваната от Т. Герасимов гробница с „трите голготски кръста“, открита вероятно в близост до (източно от) базиликата още в края на XIX в. Тя се датира в VI в. (Герасимов 1976, 51-53) или в V-VI в. (Pillinger et al. 1999, 76-77)[20]

Скоро след разкопките на Б. Филов се предприема първата частична реставрация на „Св. София“, в резултат на която е възстановена апсидата ѝ (Филов 1915б). В края на 20-те години на миналия век в „Св. София“ е осъществена нова сериозна реставрация (Рашенов 1933). Тези дейности, както и преустройствата, предназначени да улеснят съвременното ползване на сградата, продължават с прекъсвания до края на века (Ганчев 1984; Китов 1997; Младенова 2009, 94-117). Те са необходими, но при тях се заличават или маскират детайли от оригиналната конструкция, както и граници между оригиналния градеж и строителните намеси от по-късните периоди във функционирането на сградата. Все пак реставрационните дейности предоставят и възможност за доуточняване и коригиране на детайли в плана и устройството на апсидата (Филов 1915б, 248-249, обр. 221, 222; вж. тук обр. 3б) и на други компоненти на базиликата (напр. Рашенов 1933, 308, бел. 2; вж. пак там, 309-314).

Сред изследователите, които в годините до края на Втората световна война анализират в един или друг аспект архитектурните особености на „Св. София“ и изказват мнения за нейната датировка, са В. Иванова и С. Бобчев. Първоначално В. Иванова е по-предпазлива в изводите си – „не по-късно от VIII век“ (Иванова 1926, 437). Впоследствие е по-конкретна – „à la fin du Ve et au VIe siècle” (Ivanova 1936, 212). С. Бобчев поддържа „приносите“ в полза на ранновизантийска датировка и добавя аргументи: „конструкцията на цилиндричните сводове с диагонални шевове и без кофражи, приложена монументално в средния кораб на Св. София... изчезва постепенно от VII век нататък“ (Бобчев 1943, 17)[21].

Сред мненията за началната дата на „Св. София“, осланящи се отново на архитектурна аргументация и изказани в следващите няколко десетилетия, могат да се споменат тези на: Д. Василев – „вероятно към края на VI в.“

---

19 За точното разположение на гробници №№ 7, 41 и 52 по Ю. Господинов вж. тук обр. 6. Автор на текста за стенописната им украса в „корпуса“ е Ю. Вълева.

20 Тази гробница не е отразена на плановете на Б. Филов/ К. Шалганов (тук – обр. 5) и Ю. Господинов (тук – обр. 6). Автор на текста за стенописната ѝ украса е Ю. Вълева.

21 Вж. там (Бобчев 1943, 17) цит. съч. и мнение на O. Wulff, което е сред „приносите“, поддържани от С. Бобчев.

(Василев 1949, 62); Н. Мавродинов – „от началото на VI в.“, „предюстиниянова постройка“ (Мавродинов 1955, 70-71); Кр. Миятев – „през VI в.“ (Миятев 1965, 19); Д. П. Димитров – „от предюстинианово време“ (Димитров 1965, 53), „от началото на VI в.“ (Димитров 1976, 51); С. Бобчев – „през VI в.“ (Бобчев 1973, 52); Д. Овчаров и М. Ваклинова – общо към V-VI в. (Овчаров, Ваклинова 1978, 15-16) В по-ранните си статии Н. Чанева-Дечевска – известен изследовател на раннохристиянската култова архитектура от днешна България, не се ангажира с по-точна дата в границите на V-VI в. (напр. Чанева-Дечевска 1968) или дава предимство на по-ранна дата в тези граници, т.е. датира „Св. София“ в V в. (Чанева-Дечевска 1974, 263). В книгата си за раннохристиянската архитектура обаче тя стига до извода, че „строителният материал, начинът на градеж, ниският купол, характерът на сводовете и организацията на пространството насочват повече към началото на VI в.“ (Чанева-Дечевска 1999, 293)

Повечето чужди учени, отделили внимание на нашата „Св. София“ през последните десетилетия, също са склонни да я отнесат към VI в. Така, в книгата си за раннохристиянската и византийската култова архитектура, R. Krautheimer я разглежда в главата „Standart building in the age of Justinian” (Krautheimer 1965, 183-184), а коментарът му за датата ѝ е: „… its date remains in doupt… However, the building technique – brick with broad mortar bands – points to the ambience of the architecture in the Balkan provinces of Justinian's last years, and if not to the sixth, then not after the early seventh century. The dedication to Holy Wisdom, H. Sophia, establishes a link with Constantinople” (ibidem, 184)[22]. В по-късните издания на тази известна книга, включително това, в което съавтор е Sl. Ćurčić, информацията за нашата базилика, включително цитираният пасаж, остава непроменена (Krautheimer, Ćurčić 1986, 255-257). Сходно е отношението и на споменатия съавтор, вече в собствения му, наскоро обнародван обобщаващ труд за архитектурата на Балканите. Там базиликата е представена в главата “Restoration of the Empire (sixth century)” (Ćurčić 2010, 204-207), а коментарът за датата ѝ е: “The exact time when the church was built is unknown, though most scolars agree with the postulated sixth-century date.” (ibidem, 205) Според учения, „the church was a work of imported builders; its size, as well as use of brick, suggest that unequivocally” (ibidem, 205-207). В прегледа ще включа още две мнения на чужди учени – признати име-

22 Вж. там (Krautheimer 1965, 184, 340, not. 29) цит. съч. и мнение на Dj. Stričević от 1961 г. в подкрепа на „sixth-century date for the church, contrary to the medieval dates proposed by A. Protič”.

на в изследването на раннохристиянската култова архитектура и култура изобщо. Едното е на R. Hoddinott: „The late fifth century, after the Hun and Ostrogoth devastations, was an unpropitious time for building the present church. Such skilful brick construction – especialy in an exposed situation – is most unlikely in the late sixth century, yet the influence of Justinian is not evident in the massive, though noble, simplicity of the interior. On the whole, the first quarter of the sixth century seems most probable" (Hoddinott 1975, 277). Другото е на N. Duval и Vl. Popović: „Le plus débatu est le dernier état de l'église, telle qu'elle se présente aujourd'hui. Par le plan cruciform, le sancttuaire à travée rectangulaire devant l'abside, les deus annexes en forme de tours, l'église se rapproche surtout d'un groupe d'édifices funéraires protobyzantines mis au jour dans l'Illyricum septentrional, dont l'origine a été cherchée en Syrie et en Asie Mineure" (Duval, Popović 1980, 375).

Отделно внимание заслужава творчеството на арх. Ст. Бояджиев – най-продуктивният изследовател на „Св. София" от втората половина на XX в., повлияло донякъде на някои от гореизредените мнения. Първата статия на Ст. Бояджиев за монументалната базилика предлага корекции към нейната архитектурна характеристика, но не включва хронологически определения (Бояджиев 1958). В следващите си публикации авторът вече развива и възпроизвежда идеите си за периодизацията на култовия обект. Той разграничава пет периода в неговото развитие, респ. – пет последователно функциониращи църкви, изградени, според него, в границите на IV-V в. (Бояджиев 1967, 14-28; Бояджиев 1996, 20-32; Бояджиев 2002, 164-166, 168-175; Бояджиев 2009, 22-36; вж. тук обр. 2) В отделните публикации обаче има разлики както по отношение на характера на периодите (вида на църквите), така и с оглед на тяхната хронология. По-долу ще изложа съответните твърдения в последните му две публикации.

Първият период (Бояджиев 2002, 164-166; Бояджиев 2009, 22-26) е представен от еднокорабен параклис – мавзолей с т.нар. от Б. Филов долна мозайка. Изграждането му „може да е станало веднага след указа за равноправие между религиите" от 313 г.; крайната му дата не е уточнена, но се подразбира връзка със събитията от 376-378 г. (Бояджиев 2002, 166) Изграждането му е „най-вероятно още по времето на наследниците на Константин Велики (т.е. след 337 г. – бел. В. Д.)", а разрушаването му се обвързва с дейността на Юлиан Отстъпник (361-363) (Бояджиев 2009, 24, 26-27).

Вторият период е представен от трикорабна базилика с една вписана апсида. Посочва се, че е без нартекс (Бояджиев 2002, 168) или, че е с нартекс (Бояджиев 2009, 27). Изградена е „най-вероятно през 380 г.", без уточнена

крайна дата (Бояджиев 2002, 168). Изградена е при управлението на Валент (364-378) и е разрушена при „голямото готско въстание от 378 г.“ (Бояджиев 2009, 27).

Третият период е представен от по-голяма базилика с една вписана апсида, нартекс (Бояджиев 2009, 28) и пристроен атрий (Бояджиев 2002, 168). Началната ѝ дата не е уточнена, съборена е от готските федерати „през 391 г.“ (Бояджиев 2002, 169) Изградена е в началото на управлението на Теодосий I (379-395) и е съборена при бунт на готите-федерати „през 391 г.“ (Бояджиев 2009, 27-28)

Четвъртият период (Бояджиев 2002, 169-175; Бояджиев 2009, 28-36) е представен от голяма „псевдокуполна“ базилика с трансепт и две странични „кули“ при нартекса, с общ двускатен покрив над наоса, отбранителна „кула-латерна“ над купола и с мозаечен под – т.нар. от Б. Филов горна мозайка[23]. Издигната е „в самото начало на V в.“ и е „срината до основи“ от хуните през 443 г.“ (Бояджиев 2002, 169) Издигната е „най-късно до 408 г.“ и „е срината до основи“ от хуните „през 441-447 г.“ (Бояджиев 2009, 29-30)

Петият период е познатата днес „Св. София“, запазила плана на предходната, но „с доста променена първична тектоника“ (Бояджиев 2002, 169, 174; Бояджиев 2009, 30, 36; вж. тук обр. 3в). Изградена е „успоредно или малко след издигането на тухления пояс“ на основната сердикийска крепост, по времето „на Лъв I“ или на „Маркиан или Лъв I“, а първото ѝ разрушаване е „най-вероятно през втората половина на VI в.“ (Бояджиев 2002, 169, 175) Изградена е „навярно по времето на... Маркиан (450-457)“, а е пострадала значително „може би през 813 г.“ (Бояджиев 2009, 30, 36)

Нямам намерение да влизам в детайлна дискусия, но ще отбележа, че полемичната страст и увлечението на Ст. Бояджиев към архитектурни интерпретации понякога имат за резултат твърде хипотетични конструкти, без достатъчно основания в реалните факти. Такива конструкти, според мен, са характеристиките на „втората“ и „третата“ църква. Известни са ми техните реконструирани планове (напр. Бояджиев 2009, 135-136, обр. 17, 18; вж. тук обр. 2), но не ми е известен от публикациите на автора план с реалните останки под „Св. София“, който да предпоставя подобни реконструкции. Спорно е периодизационното разграничаване на „втората“ и „третата“ църква изобщо. Същата е преценката ми за обособяването на „четвъртата“

23 „Четвъртата“ църква се появява за пръв път в публикацията от 1967 г., но там тя се идентифицира само с т.нар. горна мозайка и се определя като „нова сграда, изградена по неизвестен план“ (Бояджиев 1967, 18-19). За представения в текста вид на „четвъртата“ църква вж. още Бояджиев 1995, 15.

църква и за обвързването ѝ с т.нар. горна мозайка, за наличието в монументалната базилика на отбранителна „кула-латерна“, и т.н. Основният архитектурен довод на автора за датиране на монументалната базилика преди VI в. е отсъствието в нея на триделен олтар със странични апсиди, респ. – отсъствието на протезис и диаконикон (напр. Бояджиев 2009, 36). На него ще се спра по-нататък.

Очевидни са и хронологическите проблеми в периодизацията на Ст. Бояджиев. Как например да не възникнат съмнения, когато изграждането на „втората“, „третата“ и „четвъртата“ църква се поставя в последните три или дори в последните две десетилетия на IV в. и в „самото начало“ на V в.? С едно изключение – данните на Б. Филов за монетите под т.нар. горна мозайка, датировките на Ст. Бояджиев се основават на презумпции за последствия от исторически събития, повечето от които не са потвърдени с оглед на локалната им валидност.

Междувременно, през последните две десетилетия на миналия и в първите години на настоящия век в и около „Св. София“ са осъществени нови археологически проучвания. Така, през 1980 г. К. Шалганов проучва известен брой гробни съоръжения непосредствено на юг от трансепта на базиликата (обр. 5). Те „се групират по нива в два ясно изразени пласта“, в които пък се разграничават отделни „хронологически групи“. Гробните съоръжения от долния „пласт“ се датират между средата на II и края на III – началото на IV в. Датировката на гробните съоръжения от горния „пласт“, в който „се обособяват пет поредни хронологически групи“, се определя общо в първата половина на IV в. (Шалганов 1989, 59-64) Най-късна се явява плоската „гробница № 4“, съставляваща сама петата „хронологическа група“. Тя е частично разрушена от трансепта на базиликата (вж. тук обр. 5), а нивото ѝ „попада малко над нивото на долната мозайка“. С оглед на възприетата дотогава датировка на т.нар. долна мозайка – началото на IV в., проучвателят допуска, че и тази гробница е от първата половина на IV в. (Шалганов 1989, 63-64)

Няма спор, че отразяването на нивата на изследваните археологически структури е задължително изискване. Директните хронологически заключения обаче от съпоставянето на нива на гробни съоръжения са рисковани, тъй като дълбочината на вкопаване на тези съоръжения не е еднаква. Предложеното разграничаване сред гробните съоръжения от горния „пласт“ на пет „хронологически групи“ изглежда странно предвид възприетата им обща датировка в границите само на половин век. Интерес предизвиква общата констатация за разкопките южно от трансепта на базиликата, че „типът на

съоръженията, материалът, начинът на градеж и намерените в насипа монети сочат сравнително широк хронологически период – от средата на II в. до средата на VI в.“ (Шалганов 1989, 60) Конкретните основания (монети ?) за горната граница на този период обаче не са посочени.

Впоследствие К. Шалганов получава шанса да изследва останките под т.нар. долна мозайка, т.е. под пода на еднокорабната църква, явяваща се първи период в развитието на културния обект, както според Б. Филов, така и според Ст. Бояджиев. Проучвателят установява две по-ранни нива, съответно на 0,05 м и на 0,25 м под въпросната мозайка, изпълнени „в техника опус сигнинум“. Част от долното ниво е мраморен подиум за олтарна маса, в който са изсечени гнезда за базите на подпорните колонки на последната. В три от гнездата са „намерени специално поставени и нарочно запечатани с фин хоросан бронзови монети – 1 бр. на Констанций II... (337-361) и 2 бр. на Юлиан II... като цезар (355-360)“. До подиума е разкрито двукамерно „гробче“ с два сребърни реликвария. Горното ниво покрива изцяло долното, включително олтарния подиум. На горното ниво, функционирало известно време като „светло, дневно“ ниво, е положена т.нар. долна мозайка (Шалганов 2002, 582-584, обр. 1-13). Проучвателят предлага следната хронология за обекта: 1/ първата културна сграда – *capela memoria*, с долното ниво в т.нар. опус сигнинум е изградена между средата на 311 и средата на 313 г.; 2/ поставянето на монетите в гнездата за колонките на олтарната маса бележи края на използването на същата и временното преустановяване на функциите на културната сграда „в периода 11.XII.361 – 26.VI.363 г. (от откритото обявяване на Юлиан... за „чист“ елин до убийството му...)”; 3/ отделните етапи в полагането на т.нар. долна мозайка са реализирани „между 363 и 408 г., защото около крайната дата или малко след нея... се датира полагането на втората, горната мозайка“; 4/ „около един век по-късно (т.е. в началото на VI в. – бел. В. Д.)... е издигната днешната базилика „Св. София“ (пак там, 591).

Ранните етапи в развитието на първата културна сграда не са приоритет за настоящото изследване, но все пак ще отбележа, че предложеното тълкуване на ситуацията с монетите, запечатани в олтарния подиум, е спорно. Подкрепям мнението (Попова-Мороз 2010, 162; Fingarova 2011, 44-45, 169), че тези монети определят дата не *ante quem*, а *post quem* за използването на олтарната маса и за появата на културната сграда изобщо. Съмнения поражда донякъде и определянето на нивата „в техника опус сигнинум“, особено на горното от тях, като реални подове, използвани поотделно и последовател-

но за известно време (Шалганов 2002, 584)[24]. При всички положения обаче резултатите от това проучване коригират безспорно датировката на т.нар. долна мозайка. След обнародването им се оказа, че и с оглед на стиловия анализ на тази мозайка може да се предложи датировка в „епохата на Валентинианите“ (Попова-Мороз 2010, 162-168), т.е. към края на 60-те – 70-те години на IV в.

Успоредно с останките от или под първата култова сграда, К. Шалганов проучва няколко десетки гробни съоръжения в подподовото пространство на „Св. София“ (вж. тук обр. 5)[25]. Те се различават по устройство и позиция, а погребенията в тях са с различен обред. С оглед на дълбочината, на инвентара (където има такъв) и отчасти на устройството, гробните съоръжения са групирани в три хронологически хоризонта: 1/ от втората половина на II в.; 2/ от първата половина на III в.; 3/ от средата на III до средата/ третата четвърт на IV в. (Шалганов 2005, 469-472, 477-478, обр. 6, 7, 9, 11) За настоящото изследване интерес представлява третата, най-късната група. В нея също има разнообразие относно вида на съоръженията и обреда. Включва както засводени гробници, така и гробове с просто устройство – например ями със стреховидни покрития от тегули. Почти всички са с християнска ориентация. Повечето от съответните погребения са без инвентар – например в споменатите гробове, или с оскъден такъв[26]. Поради факта, че гробни-

---

24 Оглаждането, изтъкнато от проучвателя като аргумент за определяне на горното ниво за реален под (Шалганов 2002, 584), е следствие по-скоро от грижливата му нивелация, която пък е необходима за нормалното полагане на хоросановия пласт с мозаечните тесери. Според Ст. Бояджиев, и двете нива „в техника опус сигнинум“, заедно с пласта речни камъни между тях, съставляват подложката на т.нар. долна мозайка (Бояджиев 2002, 164-165). Това би било възможно ако се допусне, че в хода на строителството е имало непредвидено повдигане на пода на сградата. В подкрепа на къс, кратък хронологически интервал за реализацията на отделните фази в развитието (или на отделните етапи в единния строителен процес ?) на ранната култова сграда е мнението на П. Попов, осъществил последното по време екстрахиране и консервиране на нейни подови мозайки. Това мнение бе представено на конференцията „Базиликата „Св. София“ на прехода между езичество и християнство“ (11.-13.03.2014, София), включително в резюмето на доклада на П. Попов в програмата на конференцията.

25 На представения тук обр. 5 тези гробни съоръжения са с означения за откриване през 90-те години на XX в. и през 2002 г.

26 В наличната публикация характеристиката за съоръженията и обреда е представена общо (Шалганов 2005, 469-472), но все пак корелации с обособените хронологически групи са възможни. Ориентацията на гробните съоръжения е онагледена чрез приложените ситуационни планове (за ориентацията на гробните съоръжения от третия хронологически хоризонт вж. пак там, 478, обр. 11).

те съоръжения от групата са под нивото на т.нар. долна мозайка, проучвателят приема, че те са по-ранни от тази мозайка, датирана в „периода 360/363 г.“ или „след 360/363 г.“ (пак там, 470-471, 472) Тук следва да се уточни, че гробниците и гробовете не са, може би с едно изключение, непосредствено под мозайката, а встрани от нея (вж. Шалганов 2002, 583, обр. 1, и срв. с Шалганов 2005, 478, обр. 11). Няма достатъчно данни за съотнасянето на нивата, но все пак става ясно, че някои от гробните съоръжения са на дълбочина „15-20 см“ под мозайката (Шалганов 2005, 470-471) или дори на 0,10 м под нейното ниво[27].

Съгласен съм, че при разлика в нивата от 0,15-0,20 м, съответните гробове и т.нар. долна мозайка не са синхронни, но дали гробовете са по-ранни? Това е възможно само ако сградата с тази мозайка е била значително вкопана спрямо околния терен. Данните за мозайката, включително за по-ранните останки под нея, обаче не свидетелстват за подобна възможност. Поради това може с голяма вероятност да се допусне, че въпросните гробове са вкопавани от ниво, по-високо спрямо това на въпросната мозайка, т.е. че те са по-късни от нея. Безусловно по-късна е гробница № 4, а вероятно и част от гробните съоръжения от последните „хронологически групи“, проучени през 1980 г. южно от трансепта на базиликата.

С хронологията си за гробните съоръжения под и около „Св. София“, К. Шалганов поддържа в общи линии тезата на Б. Филов за преустановеното функциониране на некропола тук в края на IV в. В последната си статия по темата К. Шалганов публикува засводена гробница с един погребан индивид, със стенописи и надпис на латински език – т. нар. гробница на Хонорий, отстояща на „16 м западно спрямо... „Св. София“ (вж. тук обр. 5), и надгробна плоча с надпис на гръцки език, открита „на 12 м северно“ от църквата (Шалганов 2008а). В нея авторът е на път да ревизира възгледите си, датирайки гробницата „най-общо... в V в.“ (пак там, 447), а надгробната плоча – „най-общо към IV, по-скоро към V в.“ (пак там, 448).

Датировка на гробницата на Хонорий в V в. е предложена впрочем порано (Pillinger et al. 1999, 74-75). Заедно с нея през 1989 г. е открита и друга гробница със стенописна украса, в близост до северната фасада на „Св. София“, която все още не е публикувана. В обнародваното съобщение за украсата ѝ, тя се датира в V-VI в. (ibidem, 73-74, Abb. 114/c)[28]

---

27 Третата група гробни съоръжения се ситуира в пласт с горна граница „-1,20 м“ (Шалганов 2005, 471), а нивото на т.нар долна мозайка е „-1,10 м“ (пак там, 472).

28 Автор на текста в „корпуса“ за стенописните украси на тези две гробници е Д.

С гробницата на Хонорий е свързано и последното по време теренно проучване в района, осъществено от Ю. Мешеков през 2011 г.[29] В северозападния ѝ ъгъл, „в пласт... около нивото на пода“ е „открита монета от VI в. – пентанумия на имп. Юстин I (518-527 г.)“. Според проучвателя, тази находка „не променя приетата датировка на изграждане на съоръжението“ в „V – нач. VI в.“ (Мешеков 2012, 321) В съседство с тази гробница са разкрити още няколко гробни съоръжения, включително двукамерен „цистов“ гроб[30]. В една от камерите на същия е запазена частично „полихромна подова мозайка“ (пак там, 320). Идентичната позиция – по коти на вкопаване и на подови нива, на гробницата на Хонорий и на този гроб, е основание да се допусне „изграждането им в един период“ (пак там, 322). По-високо от тях са разкрити останки от частично съхранен зидан гроб (пак там, 320). Позицията му предполага да е „изграден през VI в. – втората половина на VI в. (?)“ (пак там, 321)

Непрецизираното стратиграфско съобщение за местонамирането на монетата на Юстин I – „около нивото на пода“ (Мешеков 2012, 321), сигурно се дължи на обстоятелството, че в гробницата на Хонорий не е „установено специално оформено подово покритие“ (Шалганов 2008а, 439). Предвид индивидуалния характер на самата гробница и отсъствието на данни за покъсно преизползване на нейната камера, може да се допусне, че монетата е попаднала в нея по време на изграждането ѝ или при погребването на въпросния Хонорий, т.е. гробницата би следвало да се датира в или след годините на управлението на Юстин I (518-527).

Важни са и резултатите от проучването на засводената гробница непосредствено пред западната фасада на „Св. София“, осъществено от М. Иванов през 2003 г. Тази гробница е със значителни размери, с вход и стълбище от изток (вж. тук обр. 5). Входът е затворен от каменна плоча с релефен кръст. Стълбището е частично разрушено от основата на западната стена на базиликата. В гробницата са открити останки от три индивида, положени върху пода (Иванов 2007, 123-125). Оскъдният гробен инвентар не подлежи на прецизно датиране. Указание донякъде е входната плоча с релефния

Димитрова.

29 Този проучвател осъществява и последните проучвания в подподовото пространство на „Св. София“, които са спасителни и ограничени по обем. Рзакрити са няколко нови гробни съоръжения (Мешеков 2010; Мешеков 2011). Информацията за тях не налага промени в представите за характера и хронологията на некропола тук.

30 Тези съоръжения не са отразени на приложения тук общ ситуационен план (обр. 5) поради отсъствието засега на обнародвана документация.

кръст – декорация, която „едва ли може да се постави преди началото на V в.“ (пак там, 129) От важно значение е обстоятелството, че на 0,60 м под пода на гробницата е открит по-ранен гроб – трупополагане с християнска ориентация в обикновена гробна яма, като „в пръстта от изкопа“ са намерени бронзови монети на Теодосий I и Валентиниан II, сечени между 383 и 392 г. Посочва се, че „не е възможно да се каже дали монетите са част от инвентара на по-ранния гроб, но наличието им под пода на гробната камера ги прави абсолютен *terminus post quem* за нейното изграждане“ (пак там, 126). С важно значение са и находките, предимно монети, открити вън от гробницата. Представени са „26 бр. монети от пространството пред източната фасада на гробницата...: 10 бр. нечетливи монети (IV-V в.), 1 бр. на Констанций II (351-354 г.), 2 бр. на Валентиниан I (364-367 г.), 2 бр. на Валентиниан II (383-392 г.), 3 бр. на Теодосий I (371-383 г., 383-395 г.), 2 бр. на Аркадий (383-392 г., 393-395 г.), 1 бр. на Хонорий (395-408 г.), 4 бр. на Теодосий II (402 г., 402-408 г., 425-450 г.) и 1 бр. неопределима, сечена между 383 и 392 г.“ (пак там, 127) Всички те са открити под „пласт от камъни и варов разтвор“ между гробницата и базиликата, преполаган като „фундамент за стълбище“ на последната. Появата на гробницата се отнася „към второто – третото десетилетие на V в.“, а изоставянето ѝ – не по-късно от средата на V в. М. Иванов приема, че монументалната базилика е „изградена много скоро след гробницата“. Според него, „един допълнителен, макар и косвен, аргумент за изграждането на базиликата „Св. София“ към средата на V в. е пълната липса на монети след Теодосий II в цялата площ на некропола, попадаща в очертанията на храма“ (пак там, 127).

От публикацията за монетите, открити при проучването на същата гробница се вижда, че най-късните от 425-450 г. са общо 4 бр. Освен тях, „има един екземпляр, който по всяка вероятност не е от официална емисия, а е грубо подражание“ на техния тип (Владимирова-Аладжова 2004, 88, 91, №№ 20-24). Имитацията би могла да е синхронна с оригиналите, но може да е отсечена и през втората половина на V в.[31]

Датирането на тази гробница в 20-те или 30-те години на V в. е възможно, но ситуацията с гроба на 0,60 м под пода ѝ, в чийто изкоп са открити монетите от края на IV в., както и нейната позиция, допускат възможност и за

31 Допълнителна информация за въпросната имитация получих от Д. Владимирова-Аладжова, за което ѝ благодаря. Тази монета не е сред упоменатите в статията на М. Иванов, т.е. открита е вероятно в несигурен стратиграфски контекст.

по-късна датировка[32]. Спорно е определянето на средата на V в. като горна хронологическа граница за използването на гробницата и особено като време за изграждането на монументалната базилика. Отсъствието на монети след средата на V в. в площта на и под базиликата може да се дължи различни причини. Изграждането например на сграда като „Св. София“ задължително предполага предварителна подготовка на терена, при която горната част от наличния културен пласт е била накърнена (и изнесена встрани ?). Има и други възможности за обяснение на този факт, на които ще се спра по-нататък. Презумираното обвързване на споменатия „пласт от камъни и варов разтвор“ – структура с неясна до момента характеристика, с появата на базиликата позволява визирането на средата на V в. само като *terminus post quem*[33]. Каква е позицията на изредените по-горе монети спрямо нивото на вкопаване на гробницата? Трудните условия на разкопките (Иванов 2007, 123) и вероятното компрометиране на стратиграфията в сектора, т.е. пред входната фасада на базиликата, явно са попречили за фиксирането на това ниво.

Интересът към „Св. София“ бележи пореден пик през последните години. Обнародвани са три нови книги за този култов обект. Според автора на две от тях – А. Чилингиров, монументалната базилика е дело на българския княз Борис през последната трета на IX в. (Чилингиров 2011, 36, 41, 54, бел. 66; Чилингиров 2013, 185, 196, 206, 234-244) Този автор обаче демонстрира твърде фриволно отношение към интерпретацията на писмени извори, архитектурни компоненти и археологически данни, и явен стремеж към обвързването им с предпоставени исторически тези[34]. Поради това не нами-

---

32 Тази гробница е на около 15 м югоизточно от гробницата на Хонорий (вж. тук обр. 5). Доколкото може да се добие представа от обнародваната информация (Иванов 2007, 126; Мешеков 2012, 321-322, обр. 1), подовото ниво на първата е с около 0,5 м по-ниско от подовото ниво на втората. Това би следвало да е аргумент за по-ранна дата на първата. Не бива обаче да се неглижира разликата в размерите, в частност във височините на двете гробници – 2,10 м при тази до западната фасада на базиликата (Иванов 2007, 125) и 1,71 м при гробницата на Хонорий (Шалганов 2008, 439). По-голямата височина на първата води до по-голяма дълбочина на вкопаване, както впрочем и до съоръжаването на стълбището пред входа ѝ. Отчитането на това обстоятелство поставя двете гробници в приблизително еднаква стратиграфска позиция, което предполага и приблизително сходна датировка.

33 Наличните данни не изключват възможността този „пласт“ да е във връзка не с появата, а с някое от по-късните преустройства на базиликата.

34 Като илюстрация ще посоча само категоричното твърдение на този автор, че до средата на VI в. в района, включително в очертанията, на „Св. София“ няма християнско присъствие – ни култови сгради, ни гробове (Чилингиров 2011, 33; Чилингиров 2013,

рам за необходимо обсъждането на възгледите му тук.

През 2011 г. излиза от печат книгата на Г. Фингарова, базирана на нейната дисертация за „Св. София“. Подобно на книгата на Б. Филов, тя съдържа топографски данни, пълен опис на изворите (без изключение късни), историографски преглед на проучванията, конкретни описания на архитектурните компоненти, съответни аналитични части и дискусионни екскурси (Fingarova 2011, 1-132). Г. Фингарова разграничава три основни периода в развитието на култовия обект: 1/ сградата с т.нар. долна мозайка; 2/ църквата с т.нар. горна мозайка; 3/ монументалната базилика. Началната дата на първата култова сграда се поставя, съгласно данните от разкопките на К. Шалганов, след 355 г., а на втората – към или след средата на V в., вследствие интерпретация на данните от разкопките на Б. Филов и М. Иванов. Функционирането на втората сграда се поставя до края на VI в. Според авторката, конкретните строителни и архитектурни особености, наличната археологическа и епиграфска информация, и общите данни от изворите за историята на Балканите насочват към втората половина на VIII в. като най-вероятно време за появата на монументалната базилика (ibidem, 133-158, 169-170).

Книгата на Г. Фингарова притежава качествата на научна монография и оправдано предизвика вниманието на научната общност, включително публикуването на четири рецензии. Две от тях преразказват съдържанието на книгата, без или почти без критичен коментар (Studer-Karlen 2012; Вълева 2012)[35]. Другите две са писани от М. Иванов и Е. Rizos – изследователи, които познават добре паметника и които са на различно мнение по част от поставените въпроси и представените отговори в рецензираната книга. Интерес тук представляват предимно коментарите им за началната дата на монументалната базилика.

М. Иванов и Е. Rizos не са съгласни с предложената от Г. Фингарова датировката на „Св. София“. Техните аргументи са от различно естество и рецензиите им в случая се допълват. Докато първият, в качеството си на непосредствен проучвател, привежда предимно аргументи относно градежа и археологическия контекст на базиликата (Ivanov 2012, 96-101), то вторият залага на паралелите за плановите и архитектурните ѝ особености (Rizos 2013, 1014-1017). И двамата оспорват „датиращите“ исторически доводи на Г. Фингарова като изтъкват несъответствието между монументалния облик

15-16, 30-32, 234).

35 Редно е все пак да се посочи, че в заключението на втората рецензия не се приема безрезервно предложената в книгата датировка за „Св. София“ (Вълева 2012, 53).

на базиликата, респ. – необходимите за постигането му ресурси, и реалната информация за състоянието на Сердика през VIII в. (Ivanov 2012, 102; Rizos 2013, 1017-1018) Подобно на представената по-горе статия, в рецензията си М. Иванов е склонен да отнесе появата на „Св. София“ към V в. – но вече към втората му половина, поради липсата на монети след средата на V в. в гробните съоръжения и пластовете под пода ѝ, и поради “das Fehlen der entsprechenden architektonischen Elemente, die mit dem entwickelten Verlauf der Liturgie im VI. Jahrhundert verbunden sind” (Ivanov 2012, 97, 100). E. Rizos възприема анализа на Г. Финагрова за археологическите проучвания, според който базиликата “cannot have been built before the late 6th century”, и заключава, че появата ѝ е в края на VI в., най-вероятно при управлението на Тиберий II Константин (Rizos 2013, 1015-1016).

Споделям мнението, че книгата на Г. Фингарова е значим принос към изследването на „Св. София“, но споделям и резервите към предложената в нея хронология. Археологическата аргументация за датировка на втората култова сграда от средата или втората половина на V до края на VI в.[36], и за начална дата на монументалната базилика във втората половина на VIII в.[37],

---

36 Предполагаемият фундамент за стълбище („Kote -0,65 m“), установен от М. Иванов пред западната фасада на базиликата, се тълкува като структура, свързана с т.нар. горна мозайка („Kote -0,80 m“), т.е. с втората култова сграда, което позволява на Г. Фингарова да изтегли началната дата на същата „um oder nach der Mitte des 5. Jahrhunderts“ (Fingarova 2011, 49). Въпросната структура не е в очертанията на втората култова сграда и е с 0,15 м над нивото на мозаечния ѝ под. Ако това действително е фундамент, то експлоатационното ниво на незапазената му надстройка ще е още по-високо спрямо т.нар. горна мозайка, което би намалило допълнително вероятността за тяхната синхронност. Конкретни данни за функционирането на втората култова сграда до края на VI в., включително данни за находки над запазения ѝ мозаечен под, няма.

37 Като аргумент за наличието на продължителен период от време между края на втората култова сграда и появата на монументалната базилика се изтъква разликата в съотношението между мозаечните подови нива на първата и втората сграда - „30 cm“, от една страна, и между мозаечния под на втората сграда и „Ursprungsboden der Sophienkirche“ - „80 cm“, от друга страна (Fingarova 2011, 50). Т.нар. горна мозайка, т.е. нивото на втората сграда е на 0,80 м под днешното, а не под оригиналното подово ниво на „Св. София“. Оригиналното ниво на базиликата е поне на 0,25 м под днешното ѝ подово ниво (Шалганов 2002, 581, 583, обр. 3; Шалганов 2005, 473, бел. 3). Твърденията, че около „Св. София“ няма гробове и гробници, които да са синхронни с или по-късни от нейното изграждане, че гробниците, датирани до края на VI в., са по-ранни от базиликата, тъй като са разрушени от основите ѝ (Fingarova 2011, 50, 152), не са подкрепени с конкретни аргументи и, предвид липсата на такива, са предпоставени. Обстоятелството, че основите на базиликата рушат по-ранни гробове и гробници (ibidem, 50) не е надежден аргумент за голяма времева дистанция. Пиететът към мъртвите е присъщ за различни религии и погребални практики, но... при възможност, т.е. спазването му често е

не е коректна. Категоричното твърдение, че тухленият градеж на базиликата не може да бъде датиращ белег (Fingarova 2011, 137-141, 154), също не е съвсем коректно. „Св. София“ има своето място в строителната история на региона и е редно да се съпостави с други локални паметници с подобен градеж, включително с най-значителния от тях – външния тухлен пояс на основната крепост на Сердика. Опит в това отношение има, но не с оглед на конкретни параметри на градежите, не и с идея за изясняване на прилики или разлики в организационното и ресурсното им осигуряване. Според авторката, отсъствието на тухли с печати от „Св. София“ и наличието на такива при тухлената фортификация на Сердика от VI в. е аргумент за датиране на базиликата след края на VI в. (ibidem, 140-141, 154) Към този „аргумент“ имам следните реплики: известните досега тухли с печати (монограмни) от останките на ранновизантийския крепостен градеж са общо две (Бобчев 1970, 64-66, обр. 1-3)[38]; значително по-добрата съхраненост на „Св. София“ намалява значително вероятността от откриването тук на подобни тухли. Книгата е снабдена с доста приложения, включително непубликувана другаде документация на арх. В. Китов за „Св. София“ (вж. тук обр. 4). В книгата обаче не са приложени планове на други култови постройки, които да се ползват за сравнителен анализ. Планът на „Св. София“ има сравнително добри паралели от VI в. (вж. напр. Rizos 2013, 1016, not. 9, 10)[39], но няма такива от VIII в., поради което се заключава, че „die Beurteilung der Kirche allein nach ihrem Bautypus, worauf sich die bisherige Forschung zumeist beschrankte, hat sich als unfruchtbar erwiesen” (Fingarova 2011, 133). Паралелите относно вида на сводовете, архиволтите, слепите арки и други архитектурни особености са основно от две-три църкви, построени или реконструирани през

пренебрегвано. Примери на припокриване и частично разрушаване на по-ранни гробни съоръжения от не много по-късни такива има в самия некропол под и около „Св. София“ (обр. 5) (вж. цит. в текста публикации за некропола; вж. и Ivanov 2012, 97, където нарушаването на гробни съоръжения от основите на базиликата се обяснява с тежката конструкция на същата).

38 При подновените проучвания в сектора на западната градска порта са открити известен брой тухли с един и същ (различен от известните) монограмен печат, но те са взидани в стените на един канал, а не във фортификационните съоръжения (Аладжов и др. 2012, 24).

39 От днешна България най-добър засега паралел е базиликата, чиито останки са разкрити при гр. Ракитово (вж. Чангова 1996; за план – пак там, 50, обр. 2; вж. още: Чанева-Дечевска 1999, 41-42, 284-286; Vaklinova 1999, 56-57, 67; Ćurčić 2010, 225; Rizos 2013, 1016). При съответните разкопки не са добити данни за по-точна археологическа датировка. Въз основа на аналогии проучвателката я отнася към VI в. (Чангова 1996, 58)

VIII или IX в. (ibidem, 145-149, 153-154) Те не са излишни, но не са определящи за началната дата на „Св. София“. Оставям настрана обсъждането на конкретната възможност за сериозни по-късни преустройства в нашата базилика, поддържана впрочем от доста изследователи (Филов 1913, 22, 146-147; Бояджиев 2009, 36-37; Rizos 2013, 1014-1015)[40], и задавам риторичния въпрос: има ли църкви с подобна масивна конструкция от VI в., които да са достигнали до наши дни с изцяло запазена суперструкция и с автентичен интериор? Мога да се съглася с авторката, че с оглед на политическата обстановка на Балканите, появата на „Св. София“ в началото на VII в. би била абсурдна (Fingarova 2011, 152-153). Как обаче да се определи евентуалната ѝ поява през VIII в. при положение, че до момента в площта на Сердика и в нейната околност не е установена нито една археологическа структура (постройка, съоръжение, боклучна яма дори) от VIII в.? Причините за това състояние са не само и не толкова в по-късното разрушаване на съответните останки и пластове, и/или в качеството на съвременните проучвания, а в промените в стандарта на градския живот и в начина на живот изобщо по това време. Резултатите от тези промени не кореспондират изобщо с монументалния изглед на „Св. София“.

* * *

Прегледът на информацията за археологическите проучвания на „Св. София“ и останките на по-ранните култови сгради под нея налага определени изводи за хронологията на обекта.

Наличните данни позволяват датирането на култовата сграда с т.нар. долна мозайка, включително евентуалната по-ранна фаза във функционирането ѝ преди полагането на самата мозайка, във втората половина на IV в. *Terminus post quem* в случая определят монетите с емисии в 355-360 г.,

---

40 Според Г. Фингарова, наличието на известни разлики в строителните материали и в качеството на изпълнение на различни участъци от запазените предосмански стени на „Св. София“ не е индикатор за тяхната асинхронност (Fingarova 2011, 137-138). Подобни разлики в синхронни градежи са допустими и се установяват при други обекти. Мога да потвърдя това в качеството си на археолог с не малък изследователски опит. Но отричането на асинхронност при наличие на подобни разлики, без отчитането на всички възможни обстоятелства във връзка с тяхната регистрация и позиция, също не е редно. Актуалната оценка на въпросните разлики в стените на „Св. София“ е твърде проблематична както поради отсъствието на съответен археологически контекст (незапазена културна стратиграфия от по-късните периоди във функционирането на сградата), така и поради продължителните реставраторски дейности през миналия век (вж. съответния пасаж в предходното изложение; вж. и Ivanov 2012, 95). В случая съм склонен да подкрепя становището на Б. Филов за сериозни по-късни преустройства в базиликата, тъй като неговите непосредствени наблюдения са осъществени преди реставраторските намеси.

открити в гнездата за краката на олтарната маса в сградата, под нивото на мозайката. Тази сграда възниква и съществува сред функциониращ некропол – обстоятелство, което предопределя и нейните функции (най-вероятно мартириум). Преки данни за крайната ѝ дата няма, но тя, естествено, е преди появата на следващата сграда върху нейните останки.

Във функционирането на базиликата с т.нар. горна мозайка е възможно да има фаза или фази с някакви по-късни преустройства. В наличната информация, която в случая е предимно от книгата на Б. Филов, обаче няма достатъчно основания за разграничаването на две или повече отделни църкви за същия период. *Terminus post quem* за появата на тази базилика определят най-късните монети, открити под подовата ѝ мозайка (т.нар. горна мозайка) – тези на Аркадий (395-408). И тази сграда съществува сред действащ некропол, т.е. тя е гробищна църква. Днес не разполагаме със сведения за нейния културен пласт. Ако под пода на „Св. София", включително сред и над останките на обсъжданата базилика, действително отсъстват находки, датиращи след средата на V в., то функционирането на последната ще трябва да се постави в границите на първата половина на V в.

Актуалният към момента археологически *terminus post quem* за появата на „Св. София" дават откритите до основата на западната ѝ фасада монети на Теодосий II и по-точно тези от тях, чиято емисия е определана в 425-450 г. Означава ли това, че изграждането на монументалната базилика трябва да се постави в или малко след средата на V в.? Ще припомня, че *terminus post quem* – „дата, след която", не е равнозначно на „дата, веднага след която". Ще припомня също, че ситуацията с проучената неотдавна гробница, чието стълбище е частично разрушено от основата на западната базиликална фасада (обр. 5), допуска възможността средата на V в. да е *terminus post quem* и за гробницата.

Подробният преглед на точно датираните находки – преди всичко монети, от проучванията както на култовия обект, така и на околния некропол, не бе случаен. От него следва любопитния извод, че монети на императорите от втората половина на V в. и на Анастасий (491-518) липсват засега не само от пространството под пода на „Св. София", но и от цялата изследвана площ на източния некропол на Сердика. На какво се дължи този факт? Една от възможните причини е в евентуалното неразпознаване на някои от „нечетливите" монети от по-ранните теренни проучвания на „Св. София" и некропола, осъществени от В. Добруски, Б. Филов и Ю. Господинов. Известно е, че монетната циркулация през втората половина на V в. е редуцирана и предимно с дребни, трудно откриваеми и (обикновено) доста корозирали

днес бронзови номинали. Могат да се посочат и други причини, позволяващи тълкуването на констатирания факт като реално отсъствие на монети от този период. За тях ще стане въпрос по-нататък, а тук, с оглед на на гореизложената причина ще изтъкна, че евентуалното ѝ използване за обяснение на този факт би следвало да е валидно и за подподовото пространство на „Св. София".

За разлика от подподовото пространство на „Св. София", в площта на околния некропол, включително в непосредствена близост до базиликата, са открити монети от VI в. С едно изключение, те са намерени вън от гробните съоръжения. Ще ги представя отново, този път заедно и в хронологически ред: Юстин I (518-527 г.) – 1 бр. от т.нар. гробница на Хонорий; Юстиниан I (527-565) – 2 бр. (плюс още 1 или повече бр.); Юстин II (565-578) – 3 бр. (плюс още 1 или повече бр.); Маврикий Тиберий (582-602) – 1 бр. (плюс още 1 или повече бр.)[41] Съзнавам, че броят им не е голям, че те не съставляват статистически значима нумизматична серия. Следва обаче да се има предвид, че: 1/ наличието им е резултат на случайни, неволни загуби; 2/ по принцип християнският некропол не е обект, предполагащ акумулирането на значително количество случайно загубени монети, особено такива от по-едър номинал, каквито са предимно нумизматичните находки от VI в. След тези пояснения може да се заключи, че изредените по-горе монети индикират една засилена експлоатация на пространството около „Св. София" към средата и през втората половина на VI в. Вероятно тя е включвала използването на некропола. Другата допустима активност тук е свързана със строителството и функционирането на самата базилика. Фактът, че под нейното подово ниво не са открити подобни находки, е косвено указание за изграждането ѝ през VI в. – към началото на времевия интервал, в който са загубени наоколо изредените монети, т.е. към средата на века.

Предходното изложение откроi и архитектурните аргументи, използвани за датирането на „Св. София". Ясно е, струва ми се, че повечето учени, посветили внимание на нейната архитектурна характеристика, я датират в VI в., като някои насочват към началото, а други – към средата или края на столетието. Основният архитектурен довод на изследователите, които датират монументалната базилика преди VI в., е отсъствието в нея на триделен олтар, чиито странични отделения (с или без апсиди) се интерпретират

---

41 Припомням, че данните за изредените монети са от съобщенията на В. Добруски (1896; 1900) и от статията на Ю. Господинов (1921). Неуточнените допълнителни бройки монети в скобите в текста са следствие от непрецизираните съобщения на В. Добруски, цитирани в началото на тази глава.

обикновено като протезис (*πρόθεσις*) и диаконикон (*διακονικόν*). Същият довод впрочем използват и изследователите, които поставят изграждането на „Св. София“ в началото на VI в., „когато византийската литургия от времето на Юстиниан Велики още не е навлязла задължително в църковния ритуал“ (Чанева-Дечевска 1999, 72).

Контрадоводите, които могат да се изтъкнат, са от различно естество. Така например може да се напомни, че управлението на Юстиниан I е почти 40 години (527-565) и едва ли въпросните литургични промени са настъпили веднага с възкачването му на трона. Оправдано ли е обаче съгласието по същество с представения довод? Според доста изследователи на християнската култова архитектура, промените в литургията, довели до появата във византийските църкви на обособените пространства на протезиса и диаконикона, са въведени след управлението на Юстиниан I – към края на третата четвърт на VI в. (напр. Pallas 1984, 550-557)[42] или в още по-късно време (напр. Varalis 2006)[43]. Същевременно триделният олтар не е съоръжение с ясно фиксирана хронологическа позиция[44]. Наред с изтъкнатите съображения, в случая би следвало да се отчита и спецификата във функциите на „Св. София“. В този смисъл намирам за резонно предположението, че тя „функционира като поклоническа (и като) гробищна църква... и в нея не е изпълнявана св. Литургия“, че „за нуждите на поменалните служби в нея не се е налагало усложняването на олтарното пространство“ (Станев, Ждраков 2001, 22).

Детайлният архитектурен анализ на „Св. София“ не е сред задачите на настоящото изследване, но бих искал да обърна внимание на един въпрос,

---

42 „Cela a probablement eu lieu après le milieu du VIème siècle, comme on peut le déduire du fait que ce transfert était accompgnée par le “cheroubikon”, un hymne, dont on sait qu’il a été introduit dans la liturgie en 573-574, sous Justin II” (Pallas 1984, 551). Вж. и посочените от автора примери, извори и публикации (ibidem, 550-557).

43 „In an important Early Christian church indisputable archaeological data confirm that at least in the Balkans of the sixth century, the liturgical rite did not require subsidiary rooms for the sanctuary“ (Varalis 2006, 286, 293). Вж. цит. извори и публикации, и приведените от автора архитектурни примери в подкрепа на изложеното мнение (ibidem, 282-298).

44 Обстоен преглед на мненията в чуждата и нашата историография относно появата и разпространението на протезиса и диаконикона, и на триделния олтар в християнската култова архитектура вж. при Василева 1999. Авторката приема по-ранна поява – преди VI в., както за протезиса и диаконикона, така и за триделния олтар, без да се ангажира с мнение относно тезата за задължителното им функционално обвързване. Статията ѝ завършва с извода, че „критерият „триделен олтар“ не може да бъде сигурна база за датиране на раннохристиянските базилики“ (Василева 2005, 118).

свързан с интерпретацията на помещенията с по две конхи, фланкиращи нартекса на базиликата (обр. 3а, 3в, 4). Известно е мнението, според което над тези помещения първоначално са се издигали „стълбищни кули“ (напр.: Василев 1949, 61; Коева 2011, 40). Някои от споделящите го допускат, че „тези кули са имали и защитни функции“ (напр. Чанева-Дечевска 1999, 100, 293), като Ст. Бояджиев лансира дори хипотезата, че „Св. София“ е „укрепена базилика“, е „църква-крепост за защита на некропола“ (Бояджиев 1967, 24-26; Бояджиев 2009, 32-34, 140). Наличието на фасадни кули, т.е. на високо издигнати, обособени привратни тела в първоначалния обем на базиликата не е безспорно (напр. Fingarova 2011, 28-29, 67-68, 130-132, Taf. 36-38; вж. тук обр. 4). Дори да се допусне, че ги е имало, тяхното защитно предназначение не би могло да бъде друго, освен парирането на евентуални криминални попълзновения. Хипотезата за „Св. София“ като фортификационна структура, като църква-крепост е категорично неприемлива[45]. Достатъчно е да се обърне внимание на броя и вида на входовете и прозорците на базиликата (Филов 1913, табл. I-VII, IX-XIV; Fingarova 2011, Abb. 63-90; вж. тук обр. 3а, 3в, 4) за да се разбере, че тя не е сграда, пригодна за самостоятелна отбрана срещу действителна вражеска атака.

От значение за характеристиката на „Св. София“, включително за дискусията относно началната ѝ дата, са епиграфските паметници, открити в и около нея. Особен интерес предизвиква керамичния (от тухлени фрагменти, вложени в хоросанова замазка) надпис ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, установен високо в южната стена на трансепта, непосредствено под сводовото му покритие. Той е известен отдавна и често е коментиран в публикациите (вж. напр. Протич 1912, 14, и цит. там съч.). Предвид обстоятелството, че до 30-те години на VIII в. сердикийската епископска катедра е в лоното на римската църква, този надпис обикновено се отнася към следващия период, когато местният епископ е вече под юрисдикцията на цариградския патриарх. Изследователите, които датират „Св. София“ в V или VI в., го атрибуират към по-късно нейно преустройство (Филов 1913, 147; Бояджиев 2002, 174; Rizos 2013, 1013-1016). Изследователите, които датират „Св. София“ по-късно, третират този надпис като изначален и го използват като основен аргумент за предложените от тях датировки (Протич 1912, 14, 101, 103, 122;

45 Наред с фасадните „кули“, хипотезата на Ст. Бояджиев за църква-крепост включва и предположението за още една „кула“, издигната чрез втори купол над известния купол на базиликата. За тази т.нар. кула-латерна стана въпрос по-горе в текста. Тук само ще добавя, че извършените целеви проучвания опровергават наличието на това въображаемо съоръжение (Ганчев 1984, 133).

Fingarova 2011, 58-59, 116-117, 152). Обнародвано е и мнение, според което палеографският анализ и епиграфските паралели на надписа насочват към дата „между края на IV и VI век“ (Станев, Ждраков 2001, 20-21). Авторите интерпретират надписа като „прикрита възхвала“ на константинополския патриарх, като възвание „с антипапски контекст“ (пак там, 21) и са склонни да го отнесат към управлението на Юстиниан I (пак там, 22-23)[46].

От площта на източния некропол на Сердика, включително в непосредствената околност на „Св. София“ са открити немалък брой раннохристиянски гробни паметници с надписи на латински или гръцки език. Палеографските и лингвистичните особености на надписите позволяват отнасянето на повечето от тях към V-VI в. или само към VI в. (Beševliev 1964, 1-20; Марков 1995, 72-75; вж. и цит. там съч.)[47] Тези датировки се припокриват с хронологическите определения за част от гробничните стенописи, представени в предходното изложение. Така, хронологията и местонамирането на съответните надгробия и гробници доказват функционирането на некропола през VI в.

Не без значение за целите на настоящото изследване е и самото име на сердикийската базилика. Легендите и данните в изворите от XV-XVIII в., събрани и коментирани от А. Протич, Б. Филов и други учени (Протич 1912, 3-14, 108-119; Филов 1913, 114-120; Бакалов 2009, 71-73; Fingarova 2011, 13-17, 171-181), обвързват името и появата на базиликата предимно с дейността на Юстиниан I. В случая връзката с Юстиниановата едноименна „Велика църква“ е неизбежна. С освещаването си през 537 г. константинополската „Св. София“ се превръща в модел за християнските храмове не само и не толкова с трудnопостижимата си архитектура, а като догматично въплащение на съюза между църквата и държавата, като догматично олицетворение („Света София“ = „Премъдрост Божия“) на духа на византийската цивилизация (Бакалов 2009, 66-70).

Приемайки за даденост строителната периодизация на Ст. Бояджиев, проф. Г. Бакалов не изключва възможността нашата базилика да е получила името си още през IV-V в., но изрично изтъква: „не по-малко вероятно е и другото становище, че храмът получава наименованието „Св. София“... при управлението на Юстиниан, когато идеята за връзката между Божествена-

46 Следвайки строителната периодизация на обекта, предложена от Ст. Бояджиев, авторите свързват появата на надписа с преустройства в базиликата, извършени при Юстиниан I (Станев, Ждраков 2001, 22).

47 Вж. в предходния текст данни и съображения за датировката на т.нар. гробница на Хонорий, чийто стенописен надпис не е познат на В. Бешевлиев и К. Марков.

та премъдрост и духа на византийската цивилизация е още по-избистрена и по-популярна“ (Бакалов 2009, 70). Анализът на данните, аргументите и мненията в предходното изложение позволява да се заключи, че храмът се появява с името си при управлението на Юстиниан I, че това име е част от обяснението за монументалния му вид.

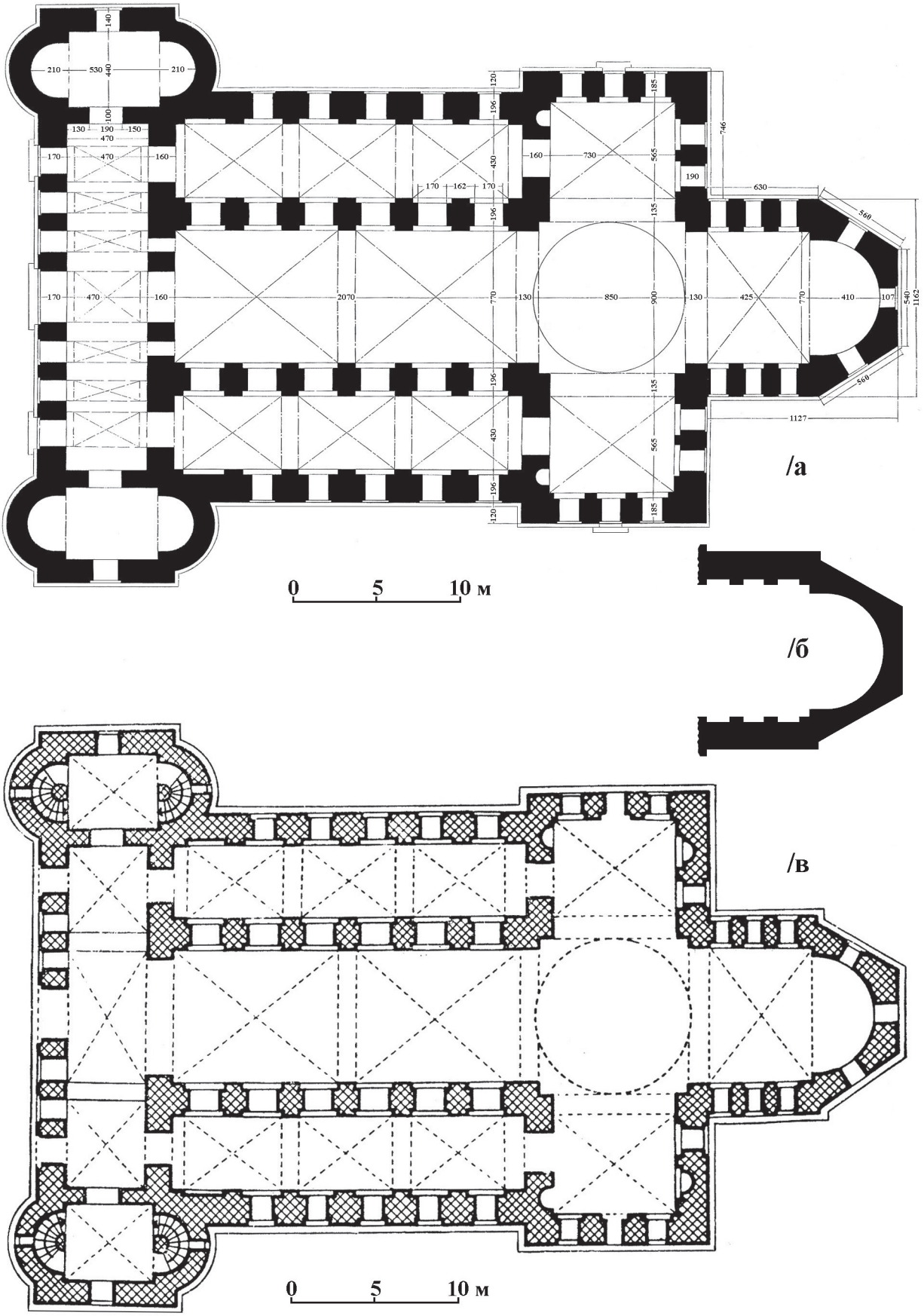

Обр. 3 Реконструирани планове на "Св. София": **а/** - по Филов 1913, табл. X; **б/** - по Филов 1915б, 249, обр. 222; **/в** - по Бояджиев 1967, 21, обр. 7.

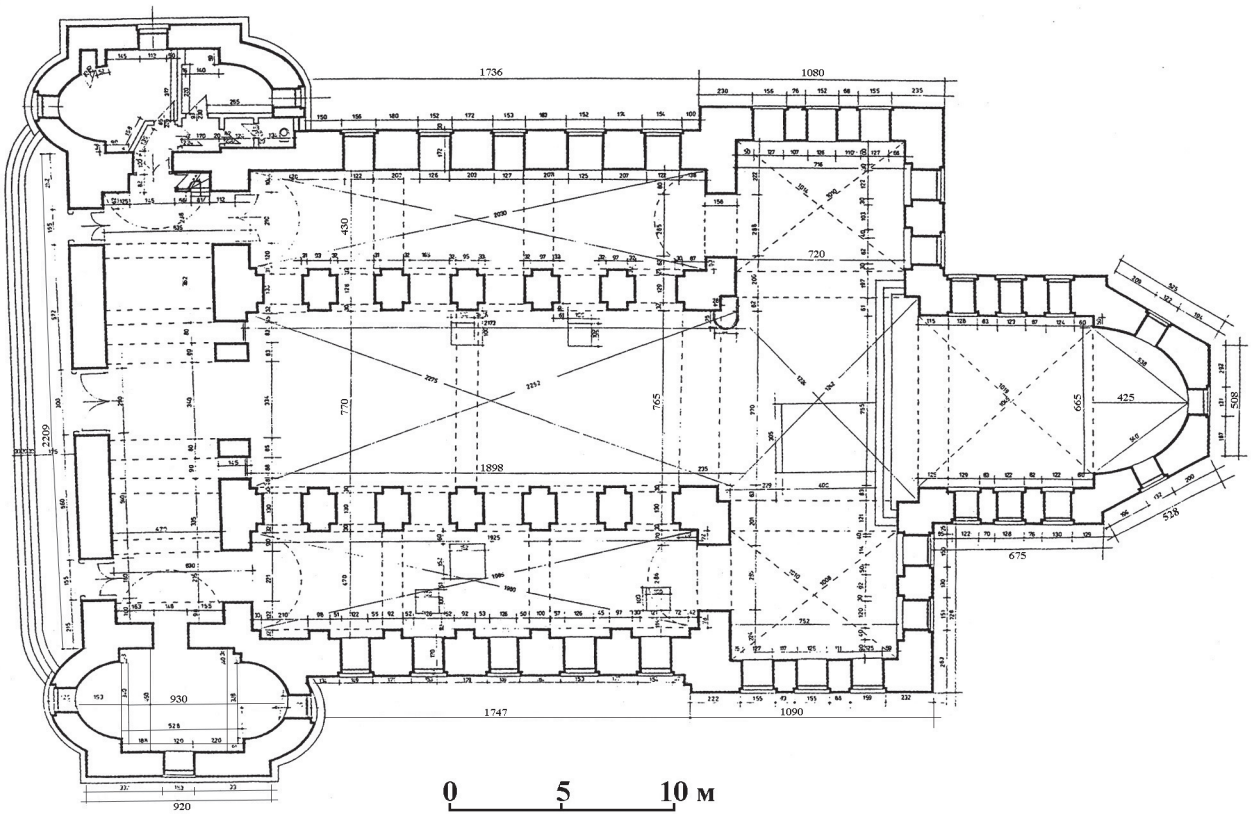

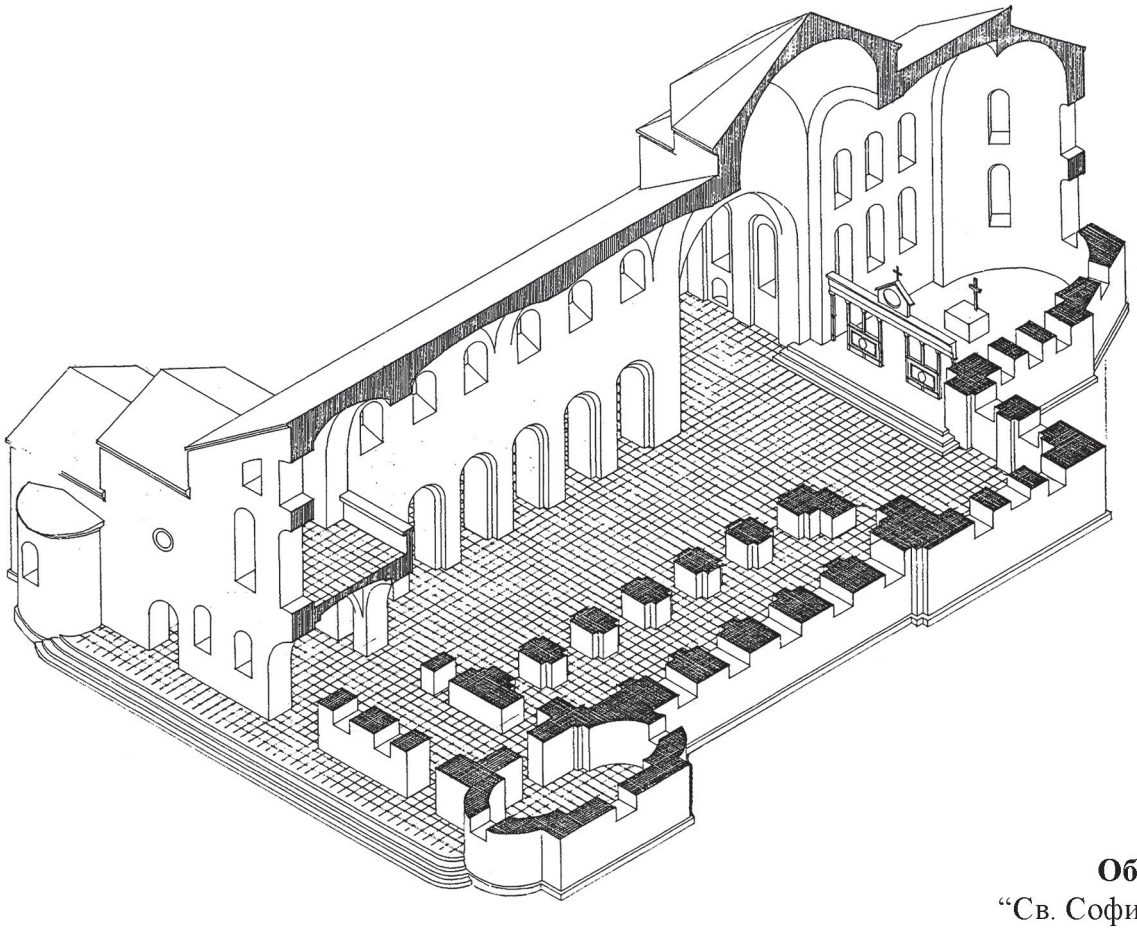

Обр. 4
"Св. София" -
актуален план и аксонометрия на В. Китов
(по Fingarova 2011, Taf. 36/Abb. 63, Taf. 65/Abb. 65)

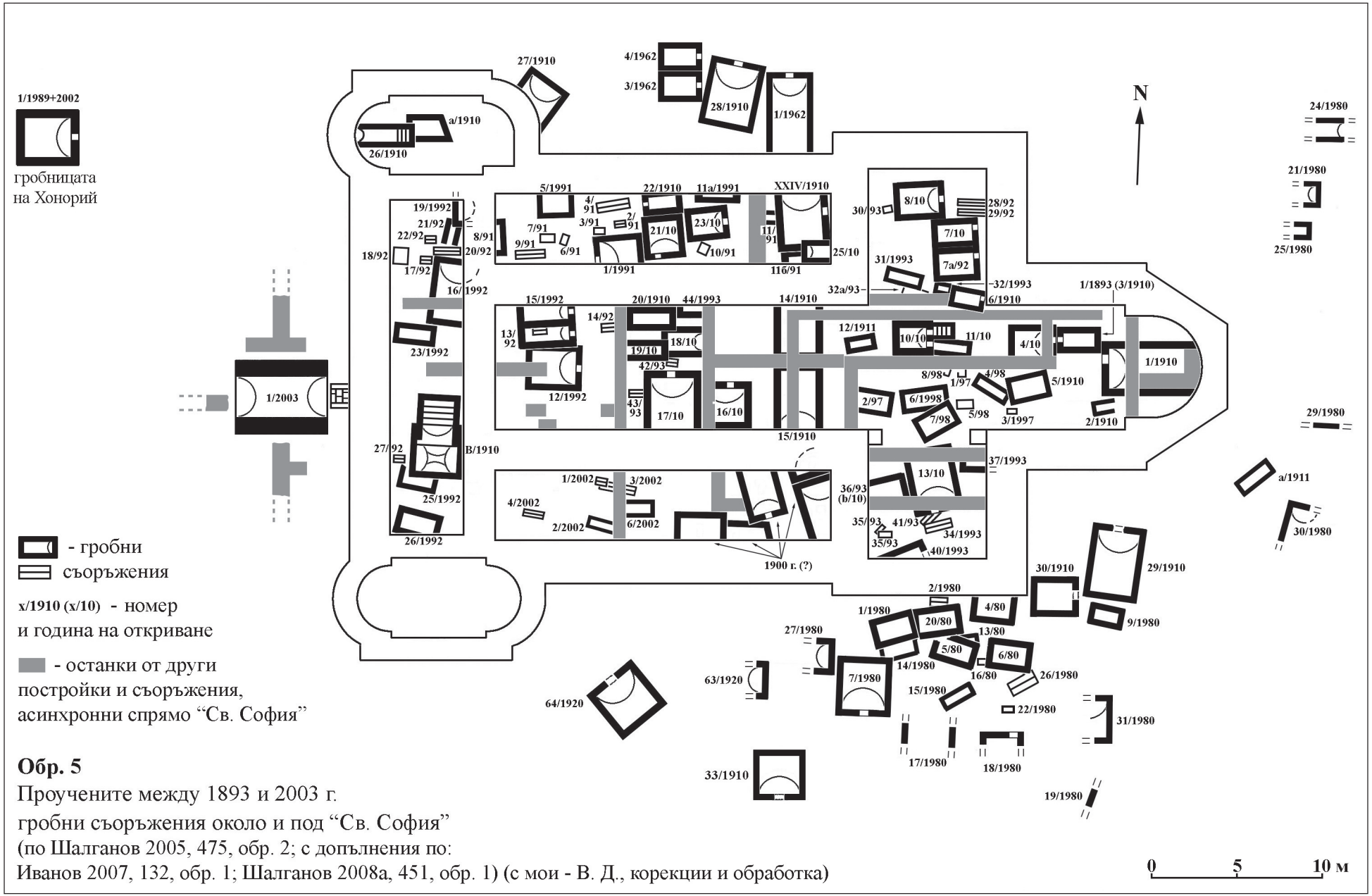

Обр. 5
Проучените между 1893 и 2003 г.
гробни съоръжения около и под "Св. София"
(по Шалганов 2005, 475, обр. 2; с допълнения по:
Иванов 2007, 132, обр. 1; Шалганов 2008а, 451, обр. 1) (с мои - В. Д., корекции и обработка)

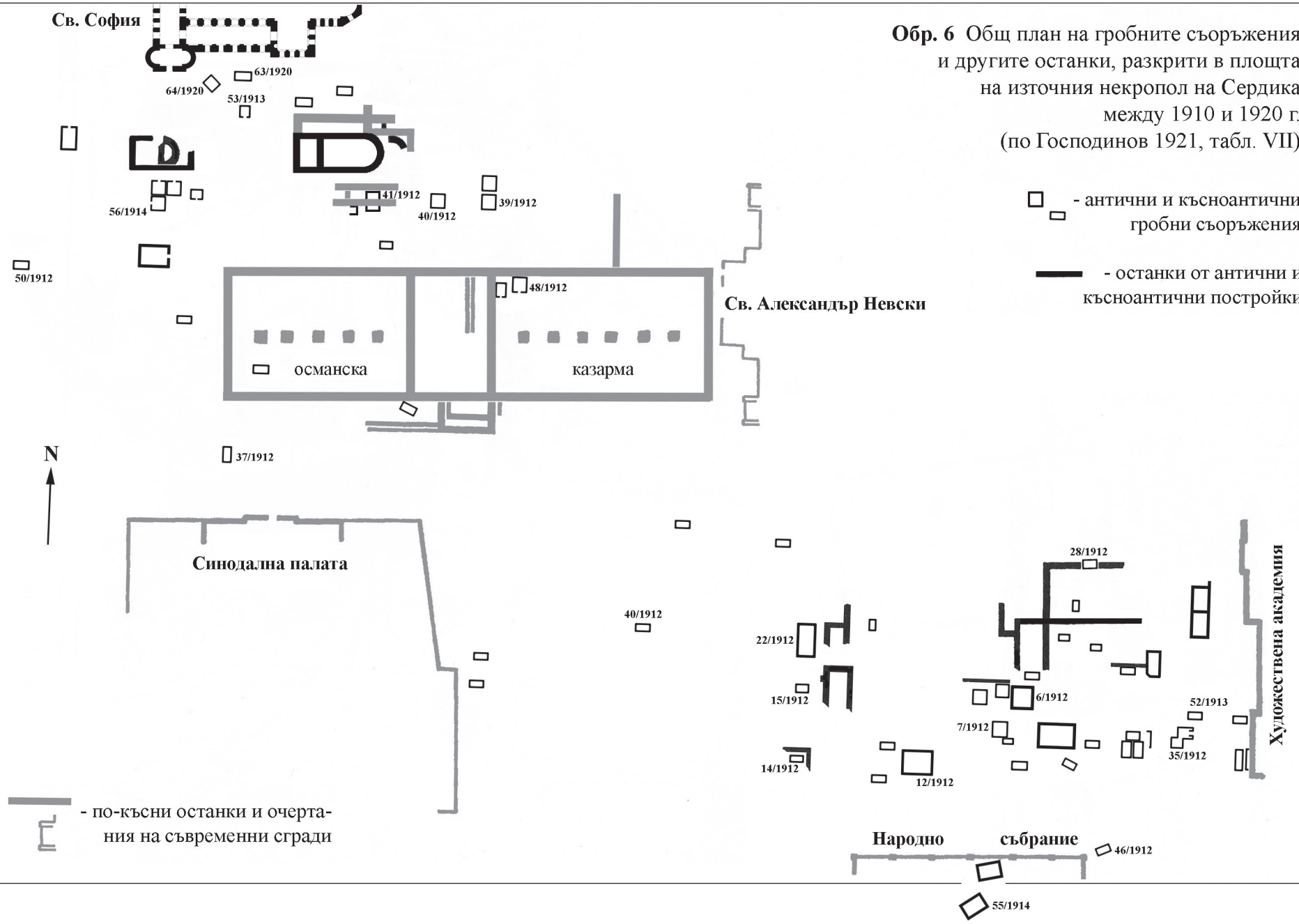

Обр. 6 Общ план на гробните съоръжения и другите останки, разкрити в площта на източния некропол на Сердика между 1910 и 1920 г. (по Господинов 1921, табл. VII)

- античени и късноантични гробни съоръжения

- останки от антични и късноантични постройки

I. Die „Hl. Sophia", ihre Vorgängerbauten und die Hauptnekropole von Serdica. Geschichte und aktueller Stand der Forschungen

Die erste zuverlässige Informationen über Grabeinrichtungen der Nekropole wurden 1890 von den Brüdern Skorpil veröffentlicht. Die erste Forschung im Umriss von der „Hl. Sophia" wurde im Jahr 1893 von V. Dobrusky durchgeführt (und 1896 veröffentlicht). Der erste ernsthafte Versuch einer Charakteristik der Monumentalbasilika bietet aber erst die monografische Untersuchung von A. Protić von 1912, welcher die Vermutung äußert, dass der Grundriss und die Besonderheiten in der Konstruktion der Sophienkirche von der romanischen Architektur beeinflusst wurden und ihre Entstehung mit den ersten Kreuzzügen im 11. – 12. Jahrhundert verbindet.

Im Jahr 1913 publizierte B. Filov sein Werk, welches bereits auf Daten von Ausgrabungen unter seiner Leitung beruht. In der Entwicklung des Objektes machte der Autor drei Hauptperioden aus: 1) die einschiffige Kirche mit dem so genannten unteren Mosaikboden; 2) die Basilika hellenistischen Typus mit nicht vollständig erfassten Plan und dem so genannten oberen Mosaikboden und 3) die „Hl. Sophia" – eine gewölbte Kuppelbasilika mit Querschiff (Transept) und Annexbauten seitlich des Narthex (Abb. 3a), ein Ziegelsteinbau in Suprastruktur. Die erste als Friedhofskirche bestimmte Kirche datierte Filov in die erste Regierungszeit von Konstantin dem Großen. Es dominiert die Stilanalyse der Mosaikböden. Die zweite Kirche wird auf den Beginn des 5. Jahrhunderts datiert. Bestimmend in diesem Fall sind die Funde unter dem Mosaikboden. Auf der Grundlage von architektonischen Analysen und historischer Erwägungen datierte Filov die Monumentalbasilika ins 6. Jahrhundert. In und unmittelbar um die Sophienkirche untersuchte Filov auch eine Vielzahl von Grabeinrichtungen (Abb. 5). Bald nach seinen Ausgrabungen wurden – diesmal von Y. Gospodinov – neue Forschungen am Gelände der grossen Nekropole angestellt. Entdeckt wurden Dutzende von neuen Gräbern, Bauüberresten (Abb. 6) und Einzelfunden. Die Entdeckung einer bedeutsamen Anzahl von Grabstätten mit Wandmalereien führte zur ersten wissenschaftlichen bulgarischen Monographie über Denkmäler der Malerei von K. Miyatev über die Dekorativmalerei der „Sofioter Nekropole" von 1925.

Ende der 1920er Jahre wurde die Sophienkirche gründlich restauriert. Die Restaurationsarbeiten wie auch die Umgestaltungen, die die gegenwärtige Nut-

zung des Gebäudes erleichtern sollten, dauerten mit Unterbrechungen bis zum Ende des Jahrhunderts an. Sie waren notwendig, doch wurden dabei Details der Originalkonstruktion zerstört sowie die Grenze zwischen dem Originalbau und späteren Um- und Zubauten verwischt.

In den Jahren bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges analysierten Forscher wie V. Ivanova und S. Bobchev die architektonischen Besonderheiten der Sophienkirche und äußerten ihre Einsichten zur Datierung. Analysen und Meinungen fehlten auch in den nächsten Jahrzehnten nicht – so z. B. von D. Vasilev, N. Mavrodinov, N. Chaneva-Dechevska, R. Krautheimer, R. Hoddinott, Sl. Ćurčić u. a. Fast alle unterstützen die angenommene Datierung im 6. Jahrhundert. Erwähnt werden muss auch unbedingt das Werk von St. Boyadzhiev, dem produktivsten Erforscher der Sophienkirche in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts (Abb. 3в). In seinen Publikationen unterscheidet er fünf Perioden in der Entwicklung des Kultobjektes bzw. fünf nacheinander, im 4. – 5. Jahrhundert errichtete Kirchen. Boyadzhiev's Interpretationen führten jedenfalls nicht selten zu hypothetischen Konstrukten ohne ausreichende Begründung durch reale Fakten.

In den letzten zwei Jahrzehnten des 20. und den ersten Jahren des 21. Jahrhunderts wurden in und um die Sophienkirche von K. Shalganov neue archäologische Untersuchungen durchgeführt. Er hatte die Chance neben neuen Grabstätten (Abb. 5) auch die frühesten Überreste des ersten Kultgebäudes, welche den sog. unteren Mosaikboden vorangehen, zu untersuchen. So konnten wertvolle Daten zu Bestimmung und Chronologie der Sophienkirche gewonnen werden. Wichtige Information, auch zur Chronologie der "Hl. Sophia", geben die von M. Ivanov und Y. Meshekov untersuchten Grabstätten vor der Westfassade der Basilika (Abb. 5).

Das Interesse an der „Hl. Sophia" erlebte in den letzten Jahren einen weiteren Höhepunkt. Im Jahr 2011 erschien das Buch von G. Fingarova. Sie unterscheidet drei Hauptperioden in der Entwicklung des Kultobjektes. Die Charakteristika dieser Perioden sind den von B. Filov gezeichneten ähnlich, doch ihre chronologischen Bestimmungen, insbesondere betreffend der Sophienkirche, sind andere. Der Autorin zufolge weisen die baulichen und architektonischen Besonderheiten, die archäologischen und epigraphischen Informationen, wie auch die allgemeinen Quellen über den Balkan auf die zweite Hälfte des 8. Jahrhunderts als die wahrscheinlichste Entstehungszeit der Monumentalbasilika hin. Diese Schlüsse zogen das Interesse der Wissenschaftsgemeinschaft auf sich. In ihren Rezensionen führen M. Ivanov und E. Rizos unterschiedliche Argumente gegen die von G. Fingarova vorgeschlagene Datierung der „Hl. Sophia" ins Treffen. Auf der Grundlage vorwiegend archäologischer Daten datiert Ivanov ihre Entstehung gegen Mitte bzw. auf die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts (Ivanov 2012). Die archäologische

Interpretation von G. Fingarova übernehmend argumentiert Rizos hingegen, dass die architektonischen Besonderheiten der Basilika ihre Datierung am Ende des 6. Jahrhunderts erlauben würden (Rizos 2013, 1015-1016).

Ich teile die Skepsis gegenüber der von G. Fingarova vorgeschlagenen Chronologie. Ihre archäologische Argumentation ist nicht ganz stimmig. Unkorrekt ist außerdem, dass sie Ähnlichkeiten in den Grundrissen der Sophienkirche mit anderen Kultgebäuden des 6. Jahrhunderts ignoriert. Die von ihr gezogenen Parallelen bei den Gewölben, den Archivolten, den Blindbögen und anderen architektonischen Besonderheiten beziehen sich vor allem auf zwei bzw. drei im 8. oder 9. Jahrhundert erbaute oder rekonstruierte Kirchen (Fingarova 2011, 145-149, 153-154). Diese Parallelen sind nicht unnötig, doch sie sind nicht entscheidend für das Entstehungsdatum der „Hl. Sophia", in der auch spätere Rekonstruktionen durchgeführt worden sind. Ich stimme der Autorin zu, dass es – angesichts der politischen Lage auf dem Balkan – absurd wäre, die Entstehung der Sophienhirche zu Beginn des 7. Jahrhunderts zu vermuten (ibidem, 152-153). Wie können wir aber ihre Entstehung ins 8. Jahrhundert datieren, wenn man bedenkt, dass bis dato in *Serdica* und Umgebung keine einzige archäologische Struktur (Bau, Anlage oder gar Abfallgrube) aus dem 8. Jahrhundert bezeugt ist? Dieser Umstand lässt sich nicht nur und nicht so sehr durch die spätere Zerstörung der entsprechenden Überreste und Schichten und/oder durch die Qualität der gegenwärtigen Untersuchungen erklären. Die Gründe dafür liegen vielmehr in den Veränderungen der Lebensweise und des Lebensstandards in der Stadt zu dieser Zeit. Die Resultate dieser Veränderungen korrespondieren überhaupt nicht mit der monumentalen Gestalt der „Hl. Sophia".

* * *

Das Kultusgebäude mit dem sog. unteren Mosaikboden, einschl. der eventuellen früheren Funktionsphase vor der Verlegung des Mosaiks selbst, kann in die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts datieren. Dieses Gebäude entstand und funktionierte inmitten einer funktionierenden Nekropole, was auch seine Funktionen bestimmte (höchstwahrscheinlich Martyrion). In der Basilika mit dem sog. oberen Mosaikboden hat es wohl auch eine oder mehrere Phasen späterer Rekonstruktion gegeben. Die vorhandene Information, in diesem Fall vor allem von B. Filov, enthält keine ausreichenden Begründung für die Unterscheidung in zwei oder mehrere gesonderte Kirchen in der gleichen Periode. Auch dieses Gebäude existierte inmitten einer funktionierenden Nekropole, d. h. es war eine Friedhofskirche, und kann auf die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts datiert werden. Den aktuellen archäologischen *terminus post quem* für die Entstehung der „Hl. Sophia" geben die neben dem Fundament der Westfassade entdeckten Münzen, die im Zeitraum

425-450 geprägt wurden. Bedeutet dies denn nun, dass der Bau der Monumentalbasilika auf den Anfang oder kurz nach Mitte des 5. Jahrhundert datiert werden sollte? Ich möchte nur daran erinnern, dass *terminus post quem* – „Zeitpunkt nach dem" – nicht gleichbedeutend ist mit "Zeitpunkt sofort nach dem".

Die Übersicht aller Publikationen zeigt, dass Münzfunde aus der Zeit der Kaiser der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts, einschließlich Anastasius (491-518), nicht nur unter dem Boden der Sophienkirche, sondern auch in der gesamten erforschten Fläche der Ostnekropole von *Serdica* bis dato fehlen. Im Unterschied zur Fläche unter dem Boden der Sophienkirche, wurden in der Nekropole, auch in unmittelbarer Nähe zur Basilika, Münzen aus dem 6. Jahrhundert, vor allem von Justinian (527-565) und Justin II. (565-578) gefunden. Sie deuten auf eine verstärkte Nutzung des Geländes rund um die „Hl. Sophia" – wahrscheinlich auch der Nekropole – in der Mitte und im drittenViertel des 6. Jahrhunderts. Eine weitere Möglichkeit ist in diesem Zusammenhang mit dem Bau und der Funktion der Basilika selbt verbunden. Das Faktum, dass unter ihrem Boden keine ähnlichen Münzen entdeckt worden sind, ist ein indirekter Hinweis auf ihren Bau im 6. Jahrhundert.

Das Hauptargument jener Forscher, die die Entstehung der „Hl. Sophia" vor oder auf den Anfang des 6. Jahrhunderts datieren, ist das Fehlen eines dreiteiligen Altars, dessen seitliche Abteilungen als Prothesis (*πρόθεσις*) und Diakonikon (*διακονικόν*) interpretiert werden. Laut mehreren Forschern aber sind die Veränderungen in der Liturgie, die in den byzantinischen Kirchen zu den gesonderten Räumen der Prothesis und des Diakonikon geführt haben, erst nach der Regierungszeit von Justinian I. eingeführt worden. Der dreiteilige Altar ist demnach nicht klar chronologisch zu fixieren. Man muss auch die funktionellen Spezifika der Sophienkirche berücksichtigen, d.h. das wohl eine liturgische Notwendigkeit zur Verkomplizierung ihres Altarraumes gefehlt hat.

Eine detaillierte Analyse der Architektur der „Hl. Sophia" ist kein Ziel dieser Untersuchung, doch möchte ich auf ein Thema hinweisen, das mit der Interpretation der Räume, die den Narthex der Basilika flankieren (Abb. 3а, 3в, 4), verbunden ist. Bekannt ist die Ansicht, dass über diese Räume anfangs „Treppentürme" errichtet waren. Einige Forscher nehmen an, dass „diese Türme auch eine Verteidigungsfunktion gehabt haben" (z. B. Чанева-Дечевска 1999, 100, 293); S. Boyadzhiev lancierte sogar die Hypothese, dass die „Hl. Sophia" eine „befestigte Basilika", „eine Kirchfestung zur Verteidigung der Nekropole" gewesen sei (Бояджиев 1967, 24-26; Бояджиев 2009, 32-34, 140). Die frühere Existenz von Fassadentürmen bleibt aber mehr als fraglich. Selbst wenn man annehmen würde, dass sie vorhanden gewesen sind, könnte ihre Bestimmung wohl keine andere sein

als die Abwehr eventueller krimineller Akten. Die Hypothese über die „Hl. Sophia" als Fortifikationsstruktur, als Kirchenfestung ist kategorisch auszuschließen. Es genügt, nur auf die Anzahl und Form der Eingänge und Fenster der Basilika hinzuweisen (Филов 1913, Tab. I-VII, IX-XIV; s. hier Abb. 3а, 3в, 4), um zu verdeutlichen, dass dies kein Gebäude ist, das für die Selbstverteidigung gegen einen tatsächlichen Feindesangriff geeignet wäre.

Von Bedeutung für die „Hl. Sophia", einschl. für die Diskussion über ihr Entstehungsdatum, sind die epigraphischen Denkmäler, die in und um die Basilika gefunden wurden. Besonderes Interesse ruft die Inschrift ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ hervor, die hoch oben in der Südwand des Querschiffes (Transeptes) zu finden ist. Die Forscher, die die „Hl. Sophia" ins 5. oder 6. Jahrhundert datieren, verbinden die Inschrift mit einer späteren Rekonstruktion der Basilika. Jene Forscher, die die Entstehung der Sophienkirche später datieren, betrachten die Inschrift als eine ursprüngliche und nutzen sie als Argument für die vorgeschlagenen späteren Datierungen. Es besteht außerdem auch die Meinung, die Inschrift gehöre in die Verwaltungsperiode von Justinian I. und sei als „verdeckte Lobpreisung" auf den Patriarchen von Konstantinopel, als ein Aufruf „mit Antipapst-Kontext" zu interpretieren (Станев, Ждраков 2001, 20-23).

Im Bereich der Ostnekropole von *Serdica*, auch in unmittelbarer Umgebung der „Hl. Sophia", ist eine nicht geringe Anzahl frühchristlicher Grabdenkmäler mit lateinischen oder griechischen Inschriften entdeckt worden. Teilweise gibt es in den Grabstätten auch Wandmalereien. Die Chronologie der Grabplatten und der Grabmalereien bestätigt das Funktionieren der Nekropole im 6. Jahrhundert.

Nicht ohne Bedeutung für die Ziele dieser Untersuchung ist auch der Name der Basilika von *Serdica*. Legenden und Angaben aus Quellen des 15. – 18. Jahrhunderts verbinden den Namen und die Entstehung der Basilika vor allem mit der Tätigkeit Justinians I. Deshalb ist die Frage nach einer Verbindung mit der gleichnamigen „Großkirche" Justinians unumgänglich. Mit ihrer Einweihung im Jahr 537 wurde die Hagia Sophia in Konstantinopel zu *dem* beispiellosen und beispielsetzenden christlichen Tempel – nicht nur aussschließlich aufgrund ihrer unnachahmlichen Architektur, sondern auch als materieller Ausdruck der dogmatischen Union zwischen Kirche und Staat, als dogmatische Verkörperung („Hl. Sophia" = „Weisheit Gottes") des Geistes der byzantinischen Zivilisation (Бакалов 2009, 66-70).

Die Analyse der Daten, Argumente und Meinungen, die im 1. Kapitel vorgestellt wurden, erlaubt die Schlussfolgerung, dass der Tempel mit seinem Namen unter Justinian I entsteht, wobei der Namen „Hl. Sophia" die Entscheidung für die Monumentalform zum Teil erklärt.

Liste der Abbildungen

Abb. 3. Rekonstruierte Pläne von der “Hl. Sophia”.
/а nach Филов 1913, Tab. X;
/б nach Филов 1915б, 249, Abb. 222;
/в nach Бояджиев 1967, 21, Abb. 7.

Abb. 4. „Hl. Sophia“ – aktueller Plan und Axonometrie von V. Kitov (nach Fingarova 2011, Taf. 36 / Abb. 63; Taf. 65 / Abb. 65).

Abb. 5. Die zwischen 1893 und 2003 untersuchten Grabanlagen um und unter der „Hl. Sophia“ (nach Шалганов 2005, 475, Abb. 2; mit Ergänzungen nach Иванов 2007, 132, Abb. 1; Шалганов 2008а, 451, Abb. 1) (mit meinen – V. D., Korrektionen und Bearbeitung).

Abb. 6. Allgemeiner Plan der Grabanlagen und anderer Überreste, entdeckt in der Fläche der Ostnekropole von *Serdica* zwischen 1910 und 1920 (nach Господинов 1921, Tab. VII).

ГЛАВА II.

Сердика и околността през късната античност

След кризата в средата на III в. римската империя се стабилизира, реформира и постига нов възход в развитието си. Моделът на държавно устройство на Диоклетиан (284-305) – Тетрархията, не просъществува дълго в чист вид, но с него започва епохата на Домината, в която балансът на властите на държавно и локално ниво се променя в полза на императора и имперската администрация. С важно значение за стопанския, селищния и културния живот, както и за геополитическата стойност на Балканския полуостров, е решението на Константин Велики (306-337) за изграждането на Константинопол (*Constantinopolis*), обявен официално в 330 г. за нова имперска столица.

В 271 или 272 г., след изоставянето на отвъддунавска Дакия, Сердика е избрана от император Аврелиан (270-275) за столица на новата Дакия на юг от р. Дунав, която първоначално изглежда е била единно териториално-административно образувание. Към началото или най-късно към средата на следващото десетилетие новата Дакия е разделена на две, като Сердика остава столица на южната провинция Средиземна или Вътрешна Дакия (*Dacia mediterranea* или *Inner Dacia*) (вж. напр. Watson 1999, 155-157, 261, not. 43, 44, цит. там извори и публикации)[48]. С известни перипетии през VI в., за които

---

48 Провинция Вътрешна Дакия включва значителни части от днешна Югозападна България и днешна Югоизчточна Сърбия, както и части от днешните Черна гора, Албания и Македония (вж. обр. 24 след глава IV). С оглед на териториално-административното устройство на късната римска империя, тази провинция първоначално (в края на III в.) принадлежи към големия диоцез Мизия (*Dioecesis Moesiarum*), който освен централната зона на Балканския полуостров включва и почти цяла днешна Гърция. В хода на IV в. този диоцез е разделен на два по-малки – Дакия (*Dioecesis Daciae*) и Македония (*Dioecesis Macedoniae*), като Вътрешна Дакия остава в едноименния северен диоцез. Към и след края на IV в. диоцезите Дакия и Македония се възприемат и като общо териториално-административно образувание – префектура Илирик (*praefectura praetorio per Illyricum*). В литературата тази префектура се означава още като „Източен Илирик“ („*Illyricum orientale*“). Съответно, „Западен Илирик“ („*Illyricum occidentale*“) се използва за диоцеза Панония, който в края на IV в. също е преименуван на „Илирик“ (в случая – „*Dioecesis Illyricum*“) и който е част от Италийската префектура (вж. обр. 25 след глава IV).

ще стане въпрос по-нататък, градът запазва този статут до края на античността.

Археологическите открития са с основен принос за изследването днес на античните и късноантичните градски центрове. Случаят със Сердика не е изключение, но е усложнен от обстоятелството, че съответните останки са под центъра на столицата на днешна България (обр. 1, 7). Има какво да се желае и с оглед на публикуването на резултатите от извършените досега разкопки. Все пак наличната информация дава представа за основните компоненти в градоустройството и предоставя възможности за очертаване на основните периоди в развитието на Сердика. От интерес за настоящото изследване са данните за градските постройки и съоръжения, и за развитието изобщо на града през късната античност.

Последната четвърт на III и първата половина на IV в. са период на небивал просперитет за Сердика. Уличната мрежа запазва високия си стандарт на изпълнение и поддръжка, като същевременно отразява промените, настъпили в началната градска планировка (Динчев 2011a, 72-75; вж. тук обр. 8). На мащабна реконструкция е подложен комплексът на централния градски площад – агората, включително сградата на градския съвет – булевтерионът (Иванов, Бобчев 1964, 9-33, 37-54, табл. I-VII, XXVI, XXVII; Динчев 2010, 24-35; вж. и цит. там съч.; вж. тук обр. 9 и 10). Ремонтирана основно е и градската крепост от II в. Наред с преизграждането на куртините са издигнати нови, кръгли в план кули (напр. Иванов 1994, 31-32; вж. тук обр. 7, 8, 11, 12 и 14) В защитената площ се появяват много нови представителни жилища (Stančeva 1987, 72-74; Станчева 1994, 55-62, 67-78, обр. 1-12; Шалганов 2011, 33-34, 41-43, обр. 36, 45, 46; Шалганов, Козарев 2012, 313-315, обр. 1; Иванов 2012, 316-317, обр. 1; Борисова-Кацарова, Аладжов 2013, 294-296, обр. 1, 2; Борисова-Кацарова, Аладжов 2014, 367-369, обр. 3; вж. тук обр. 7)[49]. Впечатляващата редица от сходни по план, големи и солидно градени военни и складови постройки в югозападния ѝ сектор изглежда също се появява сега (Динчев 2005, 279-280, 292; вж. тук обр. 11). Източно от крепостта, приблизително по средата на разстоянието между последната и занимаващия ни култов обект, е издигнат амфитеатър – най-големият известен досега от днешна България (Величков 2009, 53-62; Velichkov 2014, 251-260).

Наред с интензивните строителни дейности в укрепеното старо град-

49 Критичен коментар на тезата за т.нар. Константинов квартал, т.е. за резиденция на Константин Велики в югоизточния сектор на основната крепост на Сердика (напр. Станчева 1994, 62-65) вж. при Динчев 2002a, 210-211.

ско ядро и в източното предградие, по това време е в ход и един инзвънреден проект, свързан с изграждането на нова огромна крепост северно от старата (вж. Динчев 2013а и цит. там съч.; вж. тук обр. 12). Вероятната цел на този проект е превръщането на Сердика в имперски център от ранга на столиците на тетрарсите (Динчев 2013а, 260). Той е показателен за доминиращата позиция на града не само в провинциалните граници на Вътрешна Дакия, но и в централната зона на Балканския полуостров изобщо.

Към края на III – първата половина на IV в. в безспорен възход е и стопанския и селищния живот в околността на Сердика. Сигурни доказателства за това предоставя проучването на редица вили – центрове на аграрни имения, и други обекти в Софийското поле и съседните райони (вж. напр. Динчев 1997, 28-31, 48-55, 70-72, 83-94, 96-97, 100-101, 133-136).

В съответствие с археологическите данни са сведенията от писмените извори за това време, доказващи честото пребиваване в града на императорски особи, включително на Константин Велики. Известната фраза на последния – „Сердика е моят Рим", е красноречиво свидетелство за значението на града (вж. напр. Велков 1989, 24-25, цит. там извори и публикации). В този период тук функционира и държавна монетарница (Божкова 1977; Капели 1983). Подемът в развитието на Сердика намира израз и във важната роля на местната църковна община и местния епископ, признание за която е домакинството на известния събор от 343 г. Фактът на провеждането му предполага наличие тук на значителни, синхронни раннохристиянски култови сгради. Това предположение все още очаква археологическото си потвърждение[50].

Към и след средата на IV в. тенденциите в развитието на града се променят в посока към по-голям реализъм, към адекватност между ресурси, нужди и цели. Така, поради недостиг на средства и/или промяна в политическата конюнктура, изпълнението на споменатия по-горе проект е преустановено в ранна фаза, скоро след или дори по време на изграждането на северната

---

50 Критичен преглед на досега изказаните мнения относно мястото на провеждане на събора, на заседанията на западните епископи в частност, вж. при Ivanov 2014, 235-236. Наскоро в северната част на античния и късноантичния град, под днешния бул. „Мария Луиза", бе разкрита солидна апсида, за която се допуска, че принадлежи на голяма християнска базилика от началото на IV в. На свой ред последната се предполага като епископската базилика на града, в която се е състоял събора (Иванов 2012, 317, обр. 3; Ivanov 2014, 238-241, 244-248, fig. 1, 6-12). Представената хипотеза не е лишена от известни основания, но данните от ограниченото засега проучване на останки на въпросната сграда не са достатъчни за категорични изводи относно нейната хронология и нейните функции.

крепост (Динчев 2013а, 258-259). Сердика обаче запазва значението си на водещ център в средищната зона на Балканите. Не случайно през втората половина на века достоверният Амиан Марцелин я определя, заедно с Филипопол (*Philippopolis*) – столицата на късноантичната провинция *Thracia*, като "*civitates amplas et nobiles*" (Amm. Marcell. XXI 10, 3; по ЛИБИ 1958, 133). Сред новоизградените към края на IV – началото на V в. обществени сгради в Сердика са например термите в югоизточния сектор на агората, чиято суперструкция е зидана изцяло с тухли (Иванов, Бобчев 1964, 33-37, 54, табл. I-III, VIII-XI; Динчев 2010, 25, 35-37; Динчев 2011б, 112, 115, 117; вж. цит. там съч.; вж. тук обр. 7 и 13), и християнската базилика в близост да северната градска порта, чиито останки са под днешното кръстовище на бул. „Мария Луиза" и ул. „Пиротска" (Ivanov 2014, 237-238, 241-243, fig. 1-5). По това време, т.е. в периода на базиликата с т.нар. горна мозайка под „Св. София" се появяват или реконструират и други християнски базилики *extra muros*, на които ще се спра по-нататък.

В хода на екскурса за развитието на града се налага да припомня предходната глава и по-точно нагласата у част от изследователите да датират *a priori* отделните периоди в развитието на обсъждания култов обект по исторически съображения, т.е. да ги обвържат с известни събития, чиито последствия се проектират върху историческата съдба на Сердика и района. Коректни ли са всички тези проекции, потвърдени ли са съответните събития с оглед на локалната им валидност?

Краткото самостоятелно управление на „отстъпника" Юлиан (361-363) се предпоставя от някои (Ст. Бояджиев, К. Шалганов) като хронологическа граница за функционирането на първата култова сградата с т.нар. долна мозайка. В изворите обаче няма конкретни данни за разрушаване на християнски културни сгради в Сердика и района по това време. Няма изрични сведения за щети тук и по време на Втората готска война (376-378), която също се изтъква като причина за края на сградата с т.нар. долна мозайка (Б. Филов, Ст. Бояджиев). Мълчанието на изворите в случая се съгласува с резултатите от археологическите проучвания на близки синхронни обекти – вили и др., които доказват, че районът на Сердика не е пострадал през 70-те години на IV в. (напр. Динчев 1997, 29-30, 48-54, 70-72, 92, 96-97, 105-106, 134-135)[51] Без

51 Към изредените в цит. съч. (Динчев 1997) примери може да се добави и късноримската вила в кв. Бусманци на гр. София, чиито останки са проучени през 2001 г. Съгласно находките, в частност монетите, хронологията на тази вила се вмества в IV и първата половина на V в., без данни за разрушения през 70-те години на IV в. Информацията дължа на ръководителя на разкопките – Ж. Величков, за което му благодаря. За

реално покритие е и предположението (Ст. Бояджиев)[52] за щети в околностите на Сердика при т.нар. бунт на готски федерати през 391 г. Сведенията за събитията с участие на готи в края на 80-те – началото на 90-те години на IV в. на Балканите са оскъдни, не съвсем ясни, без упоменаване на Сердика в тях (вж. напр. Heather 1991, 181-192). Потенциални опасности генерира пребиваването на готите на Аларих между 397 и 407 г. в *Illyricum*, вероятно край *Ulpiana* (при Gračanica в днешно Косово) в съседната късноантична провинция *Dardania* (ibidem, 199-213). Проучванията обаче не са предоставили данни за сериозни опустошения по това време в района на Сердика[53]. Предвид изтъкнатите обстоятелства, преходът от първия към втория основен период в развитието на интересуващия ни култов обект – от сградата (вероятно мартириум) с т.нар. долна мозайка към гробищната базилика с т.нар. горна мозайка, би следвало да се обясни с логиката на собственото му развитие и с окончателното налагане на християнството в живота на градското население.

За разлика от гореизредените събития, щетите за Сердика и околността от хунските рейдове през първата половина и особено през 40-те години на V в. са засвидетелствани както в изворите (Prisc. fr. 8; по ГИБИ 1954, 103-104), така и от археологическите проучвания на други обекти в района – например вилите в кв. Обеля – София, в гр. Банкя, край гр. Костинброд (*Scretisca*), в кв. Бела вода – Перник, поствилното селище в кв. Стефан Караджа – София, манастирският комплекс в кв. Орландовци – София, и др.[54] При всички

местоположението на тази вила, както и на другите известни синхронни обекти в района вж. обр. 24 след глава IV.

52 Повече за това и другите посочени по-горе в текста предположения и мнения на Ст. Бояджиев, Б. Филов и К. Шалганов вж. в глава I.

53 Сред изследваните късноримски обекти в близката и по-далечната околност на Сердика, само вилата при с. Кралев дол, Пернишко, изглежда е изоставена в самия край на IV – началото на V в. Най-късната монета от нейния културен пласт е отсечена в 392-395 г. (Найденова 1985, 59-60) Нейните останки обаче не дават индикации за пожар, а откритите находки свидетелстват, че „обитателите ѝ... са имали време да отнесат със себе си много от по-ценните вещи“ (пак там, 47), т.е. конкретните причини за изоставянето на тази вила не са много ясни.

54 В някои случаи наличните археологически данни позволяват обсъждането и на по-ранни крайни дати за съответните обекти в границите на първата половина на V в. Проучвателката на вилата в кв. Обеля например, базирайки се на най-късните точно датирани находки – монети на Хонорий (395-423), свързва унищожаването ѝ с „хунското нашествие от 441-447 г.“ (Станчева 1981, 68, 69) Отсъствието в случая на монети на Теодосий II (408-450) и на западните римски императори от втората четвърт на V в. прави впечатление, но все пак използването му като сигурен аргумент за изтеглянето на край-

са регистрирани мощни пожари и разрушения, в резултат на които животът в повечето е преустановен окончателно (Динчев 1997, 48-54, 70-72, 92, 96-97, 134-135; Динчев 2003, 54-55; вж. цит. там примери и публикации). Подобно на изредените, базиликата с т.нар. горна мозайка е вън от крепостните стени на Сердика и едва ли е избягнала тяхната съдба.

Досега публикациите и съобщенията за проучванията в защитената от крепостните стени Сердика обаче не са представили категорични данни за значителни щети, за превземане и опустошение на града през 40-те години на V в. Тази констатация впрочем е валидна за целия период на късната античност и към момента изглежда, че тя е реално отражение на историята на града. Що се отнася до сведенията на цитирания по-горе Приск, посетил Сердика непосредствено след рейда на хуните в 447 г., то тълкуването им днес също насочва към по-ограничени щети за укрепения град (напр. Велков 1989, 25). Разкопките тук свидетелстват за важни градоустройствени промени – например за преустановеното най-късно до средата на V в. функциониране на централния площаден комплекс, включително на градския булевтерион (Динчев 2010, 36-37). Тези промени обаче не са резултат от конкретни политически събития, а са израз на общите тенденции в развитието на късноантичните градове, водещи към подмяната на старите полисни институции и стария градски елит с нов такъв, начело на който се оказват градските епископи.

През първата половина на V в. се формира напълно и териториално-административната организация на църквата, която дублира до голяма степен

ната дата на вилата към началото на V в. би било спорно. Паричната наличност в подобни обособени обекти е следствие от различни фактори, които днес трудно могат да бъдат отчетени. Различна е ситуацията с обекта „Южен парк“ в кв. Лозенец - София, при чието изследване са открити голям брой монети, включително няколко колективни находки. Две от тях, с най-късни монети от 408-423 г., индикират края на първия период, представен засега от зле съхранените останки на една църква. Тези находки задават и *terminus post quem* за втория период на обекта, когато тук е изграден комплекс с нова християнска базилика (Даскалов, Горянова 2009, 118-119, 134; вж. и Божкова 2004, 77, 79-80, табл. 3, 4). В пласта на този укрепен, вероятно манастирски комплекс са открити доста единични монети от втората четвърт на V в. (Божкова 2004, 74-76, табл. 1) При това положение е резонно краят на първия период на обекта да се постави в границите на първата четвърт на V в. И в двете споменати находки „се наблюдават горели екземпляри“ (пак там, 79), което е указание за някакъв инцидент. Недалеч от този обект са изследвани останките на късноримски мавзолей (Шалганов, Иванов 2006; Иванов 2008), чието функциониране е „между втората четвърт на IV и третата четвърт на V век (330-474 г.)“ (Шалганов, Иванов 2006, 317) или по-вероятно от последната четвърт на IV до 40-те години на V в. (Иванов 2008, 155, 157)

държавното териториално-административно устройство. С важно значение са решенията на Четвъртия (Халкедонския) вселенски събор от 451 г., които отдават на римския папа първия почетен ранг в йерархията на църковните авторитети, но на практика гарантират „пълната равнопоставеност на епископите на Новия и Древния Рим“ (Острогорски 1998, 108). Епископът на Константинопол получава титлата „патриарх“, а скоро след това и възможността да коронова императора (пак там, 109). Съборът му дава също така и права на върховенство над епископите от диоцезите Понт (*Pontica*), Азия (*Asiana*) и Тракия (*Thracia*), т.е. от Мала Азия и източната част на Балканския полуостров. Епископските катедри в префектурата Източен Илирик (*Illyricum orientale*), включително в диоцеза Дакия и съставната му провинция Вътрешна Дакия, останали под юрисдикцията на римския папа (напр.: Baldžiev 1987, 216-217; Кочев 1995, 96-97; Марков 1995, 42-43).

Втората половина на V в. е време на политическа нестабилност за Средиземноморския свят. Изчезва западната римска империя. Проявленията на тази нестабилност не подминават и владенията на източната римска (византийската) империя, включително Балканите. Тя рефлектира в икономическа стагнация, израз на която е и редуцирането на монетната циркулация, съчетано с девалвацията на използваните номинали. През 466-467 г. хунска орда отново достига до Сердика, където е разбита. През 469 г. в града намира убежище бъдещият император Зенон, който по това време е военначалник на Лъв I и е в противоборство с готския претендент за престола Аспар (вж. Velkov 1977, 42-43 и цит. там извори). Сердика не е упомената изрично в изворите, отразяващи конфликтите с остготите през следващите две десетилетия, но от контекста на съответните сведения може да се допусне, че районът ѝ е бил в някаква степен засегнат (напр. Heather 1991, 272-293). Малко е засега археологическата информация за този период. Все пак към „последните години или непосредствено след края на управлението“ на Лъв I (457-474) се отнася пожара „във вътрешността на някои от сградите“ на укрепения култов комплекс в кв. Лозенец – София (Даскалов, Горянова 2009, 134). Вероятно сред изредените събития от втората половина на V в. е и причината за унищожаването на селото, възникнало сред останките на голямата имперска вила *Scretisca* край гр. Костинброд (Динчев 2003, 63-65).

В предходната глава изложих възможни обяснения за липсата на монети от втората половина на V в. и на Анастасий (491-518) в района на „Св. София“. Към тях сега ще добавя предположението, че този факт може да се дължи на реалното отсъствие тук на човешка дейност по това време. Може да се допусне, че в резултат на опустошенията от 40-те години на V в. и на

събитията от следващите десетилетия е преустановено временно функционирането както на култовия обект (в случая – базиликата с т.нар. горна мозайка), така и на околния некропол (на секторите в най-издигнатата част на големия източен некропол на Сердика)[55]. Свиването на площта на некрополите и приближаването им до крепостните стени е нормална реакция на подобни събития[56]. Възможно е и (известно) преориентиране на населението към друг градски некропол – например към известния западен некропол на Сердика. В случая не е излишно да се посочи, че добре датираните находки от неотдавнашните, ограничени по обем проучвания в площта на западния некропол са общо четири монети, от които две от втората половина на V в. (Кирова 2007, 40, 41, 43) Може да се изтъкне още, че в този период вече не са необичайни и погребенията в градските крепости, в резултат на идеологията на християнството, тушираща отчетливата преди граница между света на живите и този на мъртвите (напр.: Dagron 1977, 11-19; Snively 1998; Wataghin 1999). Трудно е днес да се прецени докога е продължила паузата в използването на култовия обект и некропола под и около „Св. София". Не бих се нает да гадая също дали през втората половина на V в. и/или в първите десетилетия на VI в. не е имало временни опити за възобновяване на дейността тук, включващи някакви ремонти по старата базилика с т.нар. горна мозайка (обр. 2) или пък изграждането на нова култова постройка като установената от Ю. Господинов еднокорабна църква (обр. 6). При всички положения обаче политическите събитията от средата и втората половина на V в. са имали негативни последствия за обсъждания обект.

Управлението на Анастасий и това на Юстин I (518-527) стабилизират империята, а управлението на Юстиниан I (527-565) бележи последния пик в

---

55 Сред внушителната нумизматична колекция от IV – началото на VII в., добита при разкопките на обект „Южен парк" в кв. Лозенец, периодът 474-518 г. е представен само с две монети на Анастасий. „Този рязък спад в монетното обръщение... подсказва, че интензивната дейност на раннохристиянския архитектурен комплекс заглъхва" (Божкова 2004, 76-77), т.е. положението тук е почти идентично с това, което се предполага за култово-гробищния комплекс под и около „Св. София". В коментарите в предходната глава относно отсъствието на монети от втората половина на V и началото на VI в. под и около „Св. София", бе загатната и теоретичната възможност това да се дължи на силна редуция на монетната циркулация в района на Сердика. Срещу подобно обяснение в случая е например фактът, че в руините на близкия амфитеатър са открити монети на Анастасий, датиращи по-късен етап в тяхното преизползване (Величков 2009, 58-59, 61; Velichkov 2014, 258-259). Такъв факт са и данните за находки от западния некропол на Сердика, представени в текста след тази бележка.

56 Такава е ситуация с некрополите от V-VI в. например на *Ratiaria* (Динчев 2002б, 25), *Odessos* (Прешленов 2002, 74), *Philippopolis* (Мартинова, Боспачиева 2002, 192) и т.н.

историята на късноантичния свят. Завоеванията на Юстиниан I превръщат отново Средиземно море във вътрешно за империята. С оглед на Балканите, стратегията е към запазване на статуквото чрез поддържането на старите и изграждането на много нови крепости от различен мащаб и с различен характер[57]. Продължителните военни кампании вън от полуострова обаче водят до хроничен недостиг тук на защитен персонал. Все пак до края на 70-те години на VI в. нашествията от север не поставят трайно под въпрос легитимността и упражняването на имперската власт тук.

Името на Сердика не присъства в изворите, представящи политическите събития през първата половина на VI в. на Балканите. Този факт може да се изтълкува като указание, че градът не е бил засегнат по това време от вражески нападения[58]. Известният *Synecdemus* на Хиерокъл, съставен вероятно в 527-528 г., посочва, че Вътрешна Дакия е управлявана от консуларий и потвърждава Сердика като столица на тази провинция: „Ἐπαρχία Δακίας μεσογίου, ὑπὸ κονσουλάριου, ... Σαρδικὴ μητρόπολις“ (Hier., Synecd., 654, 1-3; по ГИБИ 1958, 93). Няма съмнение, че седалището на провинциалния управител, в случая – на консулария, е било в провинциалната столица. В 550 г. градът е място за концентрация на военни части и за подготовка на поход срещу кралството на остготите в Италия. Непредвидената задача да се отрази едно славянско нашествие, както и кончината тук на пълководеца Герман – братовчед на Юстиниан I, осуетили готвения поход (Proc., De bello Gothico, VII, 40; по ГИБИ 1958, 134-135; вж.: Велков 1989, 26; Данчева-Василева 2009а, 81). Явно в средата на VI в. градът има потенциала на изходна база за мащабна военна акция и е в състояние да предложи условия за продължително пребиваване на значителна военна формация. Последно в изворите за късноантична Сердика е сведението за нейни жители, приютили се около 615 г. в Солун (*Thessalonica*) преди поредната му обсада от славяни и авари

---

57 Относно имперската стратегия и военна доктрина в защитата на Балканите през V-VI в. вж. напр. Динчев 2006, 39-44.

58 От прегледа на изворите в излязла наскоро публикация се заключава, че Сердика е пряко засегната при „нападенията на юг от Дунав през 547-548 г., 549 г., 551 г. (по всяка вероятност на два пъти) и през 558 г.“ (Данчева-Василева 2009а, 83) Това заключение не е в хронологическо противоречие с моето тълкуване, но бих искал да изразя резервите си към него, особено с оглед на „засягането“ на самия град. Презумпцията, че щом съответните нашествия са били насочени към Дардания, Нови Епир, Македония или „Средна Гърция“, то те са засегнали и Сердика (пак там, 80-83), не е съвсем коректна. Пътищата за проникване до тези области са различни. Неколкократното „засягане“ на града през десетилетието от 547-548 до 558 г. не се потвърждава и от археологическите данни.

(Miracula S. Demetrii, II, 171; по ГИБИ 1960, 135; вж.: Петров 1981, 61-62, 69, бел. 7; Lemerle 1984, 512-513; Данчева-Василева 2009а, 86-87).

Сердика присъства в изворите и чрез имената и деянията на своите епископи. Първият известен е Протоген. Той е начело на местната епископска катедра през първата половина на IV в. Засвидетелстван е още към 316 г. През 325 г. е участник в Първия вселенски (Никейски) събор, където подкрепил осъждането на арианската ерес и се подписал под Никейския символ на вярата. През 343 г. е организатор и домакин на поместен събор с важно значение в църковната история – известния Сердикийски събор[59]. Тук Протоген е сред водещите представители на групата на ортодоксалните епископи, които в случая са преди всичко от западните провинции (вж. напр.: Barnard 1983, 46-47, 56, 60, 66, 83-84, 87-88, 92; Марков 1995, 44; Hess 2002, 102-107; Вачкова 2013, 20-22, 112-113, 130, 258-259; вж. цит. там извори и публикации). Както вече бе посочено, провеждането на този събор е несъмнен показател за значението на Сердика по това време. През 20-те и началото на 30-те години на V в. епископ на града е Юлиан. Същият е сред привържениците на несторианската ерес, поради което е лишен от сана си, анатемосан и заточен (вж. напр.: Марков 1995, 38, 44; Вачкова 2013, 260-262; вж. цит. там извори и публикации). Малко по-късно, през 50-те години на V в. начело на епископската катедра е Зосим. През 451 г. той е участник в Четвъртия вселенски (Халкедонски) събор, където подкрепил осъждането на монофизитската ерес (вж. напр.: Станев, Ждраков 2001, 21, 25, бел. 32; Вачкова 2013, 262; вж. цит. там извори и публикации).

Повечето известни сердикийски епископи са от VI в. Така, хрониката на Марцелин Комес съобщава, че в 516 г. император Анастасий, с оглед на църковната си политика в угода на монофизитите, привикал в столицата и репресирал по един или друг начин няколко илирийски ортодоксални епископи. Сред тях е и сердикийският епископ Домнион, на който било позволено да се върне в епархията си „от страх пред илирийското православно войнство“ (Marc. Com. 516, 3; по ЛИБИ 1958, 315) (вж.: Pietri 1984, 44; Марков 1995, 44). В спорния, но все пак интригуващ и неопроверган категорич-

---

59 Сердикийският църковен събор от 343 г. – причините за неговото провеждане, обстоятелствата на неговото протичане и решенията (каноните) от неговите заседания – присъства осезаемо в полезрението на съвременната историография. Посветени му са няколко монографии (Barnard 1983; Hess 2002/2nd edn; Вачкова 2013), ред статии (сред по-новите вж. напр.: Коев 2004; Albert 2006; Kaçar 2014) и множество коментари в публикации с обща църковна или друга тематика (вж. напр.: Löhr 2007, 11; Anatolios 2007, 436-437).

но ръкопис *Justiniani Vita* на J. Marnavić от началото на XVII в., въпросният Домнион е представен като духовен наставник на Юстиниан I, вследствие на което вторият издигнал сердикийската „Св. София“ в чест на първия и я осветил чрез неговите мощи (вж. Станев, Ждраков 2001, 23-24, бел. 67, 71, 76, цит. там публикаци и съответни коментари). Скоро след Домнион, епископ на Сердика става Базилиск. Оскъдната информация за него е в във връзка с христологичните спорове около т.нар три глави[60]. В 549 г. той, начело на други епископи от диоцеза *Dacia*, се противопоставил на осъждането на съответните съчинения и техните автори. Това било в разрез с позицията на илирийския архиепископ, на папата и най-вече с желанието на Юстиниан I – инициатор на тези спорове, в резултат на което Базилиск изглежда загубил поста си и на следната година починал (Pietri 1984, 53; Марков 1995, 44; Станев, Ждраков 2001, 21, 25, бел. 34; вж. цит. там извори и публикаци).

Важен е надписът от времето на Тиберий II Константин (578-582), в който се съобщава за възстановяване на постройки и на водопровод в Сердика с пари на *Iulianum candidatum*, под грижите на *Leontio archiepiscopo*, т.е. на местния църковен предстоятел (Венедиков 1958, 323-326; Beševliev 1964, 2-4, № 3; Марков 1995, 74, № 73). Датата на този надпис е допълнително прецизирана – 580 г. (Beševliev 1964, 3) Той многократно е тълкуван и използван в научната литература, включително като довод за датиране на „Св. София“ (Rizos 2013, 1015-1016). Значението му за градския живот, включително за ролята на църквата в късноантична Сердика и в късноантичния град изобщо, е безспорно. В историографията обаче има нагласа към надценяване на мащаба на конкретните ремонтни дейности, визирани в надписа. Поради това не е излишно да се обърне внимание на неговия не особено прецизен вид и правопис (Beševliev 1964, 2-4; Bojadžiev 1987), както и на неговия носител – вторично използвана част от мраморна колонка с диаметър от 17 см (Венедиков 1958, 323-325, обр. 1а, 1б).

Последният известен епископ на Сердика е Феликс. Той е упоменат в

---

60 Воден от желанието си да сближи позициите на ортодоксалното християнство и монофизитизма, Юстиниан I издал в 544 г. едикт, в чиито три части (глави) се осъждали съчинения на църковни дейци, близки до възгледите на несторианството. Значителна част от западните епископи, включително от *Illyricum*, обаче се противопоставили тъй като, според тях, набедените автори били по-скоро сред защитниците на решенията на Четвъртия вселенски (Халкедонски) събор, т.е. на ортодоксалните принципи. На споровете, провокирани с въпросния едикт, бил посветен Петия вселенски (Константинополски) събор от 553 г. Свикан и проведен под натиск от страна на императора, този събор потвърдил в общи линии едикта (вж.: Pietri 1984, 50-54; Малицки 1994, 121-125; Gray 2005, 233-236; цит. там извори и публикации).

документ от 594 г., който свидетелства отново за обтегнати отношения на местната катедра с римския папа (Gregorii I papae, Epistolae, V, 8; по ЛИБИ 1958, 376). Ще го представя по-подробно в заключителната част на настоящото изследване.

Актуалната археологическата информация за състоянието и развитието на Сердика в края на V-VI в. свидетелства за постепенно занижаване на градоустройствените стандарти. Констатират се нарушения в по-ранната планировка и улична мрежа. Стесняват се първоначалните улични платна или дори се изоставят отделни техни участъци, появяват се нови, по-къси и по-тесни проходни пасажи (Динчев 2011а, 73-75; Иванов 2011, 317-318; Иванов 2013, 290-291). С тенденция към редуциране е ползването на обществени бани, което е на особена почит тук в предходните столетия (Динчев 2011б, 120-121). Констатира се и занижаване на стандартите в жилищното строителство, изразяващо се също в нарушаване на планове на по-ранни сгради, по-плътно застрояване, поява на градежи без употреба на хоросан (напр. Иванов 2013, 291-292). Изтъкнатите промени не открояват Сердика като изключение, а я вписват в общите тенденции на развитието на градския живот по това време. С основно значение в градските структури и основен приоритет в обществената архитектура сега са християнските културни сгради и фортификационните съоръжения, и Сердика отново не прави изключение, а е онагледяващо потвърждение на тези тенденции. Сред примерите е и преустройството на основното помещение – т.нар. ротонда, на термите с тухлена суперструкция в югоизточния сектор на изоставената вече агора, в църква – в запазената до днес църква „Св. Георги“ (Динчев 2010, 35-36; Динчев 2011б, 117; вж. тук обр. 1, 7, 13).

При новите проучвания в центъра на днешна София са регистрирани „огромни разрушения“, случили се „в самия край на VI в.“, в резултат на силно земетресение. Предполага се, че това явление бележи „края на градското развитие на Сердика“ (Иванов 2011, 318; Ivanov 2012, 102), т.е. на организирания градски живот тук през късната античност.

Археологическите данни за края на V-VI в. от близката околност на града са сравнително малко. Последният период на укрепения обект в кв. Лозенец, белязан от „големи изменения“ предвид появата тук на „керамичен производствен център“, започва при управлението на Юстиниан I (Даскалов, Горянова 2009, 134-135). Откритите монети доказват експлоатацията му до средата на второто десетилетие на VII в. (Божкова 2004, 77-78, 80-81, табл. 2, 5) Засега тази крайна дата е изолиран археологически факт, включително с оглед на наличните данни от самата Сердика (пак там, 83). Монетите от до-

сегашното проучване на укрепената ранновизантийска *Kratiskara*, наследила голямата късноримска вила *Scretisca* (и поствилното село сред останките ѝ) при гр. Костинброд, са оскъдни и са само на Юстиниан I (Динчев 2003, 91-92).

Полезна е и информацията от проучването на обекти извън Софийското поле, но все пак недалеч от Сердика. Такъв обект например е голямото ранновизантийско селище върху хълма Кракра при гр. Перник. В пластовете му са открити доста монети от VI в., като най-късните са отсечени в 576/577 г. (Юрукова 1981, 225-234, 241-255) Предполага се, че селището е опустошено и опожарено при славянските нашествия към Тракия и Гърция в 577-581 г. (пак там, 234) Въз основа на сходни монетни находки, с тези нашествия се свързват крайните дати на впечатляващата военна крепост от VI в. в прохода Траянови врата и на важното укрепено селище край гр. Берковица (вж. Динчев 2003, 92, бел. 312, 313 и цит. там съч.). Отново монети на Юстин II и София са най-късните точно датирани находки от опожарените останки на два наскоро изследвани укрепени обекта край Самоковското поле – т.нар. Шишманово кале южно от гр. Самоков (Чолакова, Хаджиангелов 2010, 367) и т.нар. Цари мали град до с. Белчин (Хаджиангелов, Христов 2013, 298). В момента не разполагаме с безспорни данни за щети от въпросните нашествия в непосредствената околност на Сердика, но съдбата на тези няколко обекта, ситуирани в различни посоки спрямо града[61], е показателна за положението в района и е косвен аргумент срещу изграждането на „Св. София“ към и след края на 70-те години на VI в.

По-горе, при представянето на изворите, съзнателно пропуснах сведението на Прокопий Кесарийски, че Сердика е сред градовете, чиито крепости били възстановени от Юстиниан I (Proc., De aedif., IV, 1; по ГИБИ 1958, 157). Днес почти всички изследователи са склонни да свържат с това сведение последния същински строителен период на градската крепост, включващ: външния удебеляващ пояс при куртините и при по-ранните ъглови и междинни, кръгли в план кули на крепостта (обр. 7, 14-17б); новите кули с издаден ръб, петоъгълни в план при източната и западната градска порта (обр. 7, 15а, 15б, 16), и триъгълни в план по куртините (обр. 7, 16, 17а, 17б), както и новите кули с нестандартен полигонален план при северната градска порта (обр. 7); новоизградената околовръстна стена, т.нар. протейхизма, която е на около 20 м пред основната и която също има кули с издаден ръб – помалки, триъгълни в план „бастиони“ (обр. 7, 15б, 16) (Бобчев 1961, 105-111;

61 За местоположението на изредените обекти вж. обр. 24 след глава IV.

Venedikov 1969, 140; Stančeva 1978, 109; Овчаров 1982, 36, 63-64; Бобчев 1989, 52; Велков 1989, 26; Иванов 1994, 37-38; Станчева 2002, 187-189, бел. 7; Шалганов 2008б, 15-16; Fingarova 2011, 138; Шалганов 2011, 13, 19-20, 22)[62]. Досега единствено Ст. Бояджиев поддържа в публикациите си по-ранна дата за този строителен период на сердикийската крепост – третата четвърт на V в. (напр.: Бояджиев 1959, 45; Бояджиев 2000, 117; Бояджиев 2002, 132)[63] Редно е да се посочи, че проучванията, включително осъществяващите се в момента разкопки в сектора на западната градска порта, все още не са предоставили безспорни данни за точна датировка на ранновизантийската фортификация[64]. Все пак наличната археологическа информация насочва към VI в.,

---

62 Определянето на външната стена като „протейхизма“ (напр.: Овчаров 1982, 52-55; Иванов 1994, 38; Станчева 2002; Шалганов 2011, 20) не буди възражения с оглед на дословния превод на този гръцки термин (προτείχισμα). Уточнение обаче би следвало да се направи с оглед на конкретизираното значение на „протейхизма“ в днешната специализирана литература – външна стена, която затруднява неприятелския достъп до основната крепостна стена и, същевременно, която се подпомага, защитава от кулите на основната крепостна стена (напр. Овчаров 1982, 54-55). При Сердика отстоянието между основната и външната крепостна стена е, както бе посочено в текста, около 20 м и подпомагане на защитата на външната стена чрез кулите на основната стена трудно би могло да се осъществи. За сравнение, аналогичното отстояние при най-внушителната изобщо фортификационна система с протейхизма – Теодосиевата крепост на Константинопол, е около 13,50 м (напр. Lawrence 1983, 182). Поради това обсъжданата външна стена на Сердика представлява особен случай на протейхизма, чиято функционална специфика заслужава да бъде специално изследвана.

63 Основният аргумент за тази датировка е презумпцията, че „Сердика не е стояла с разбити стени“ от 40-те години на V в. до управлението на Юстиниан I (Бояджиев 2002, 132). Наистина градът едва ли би съществувал близо век с „разбити стени“, но нито изворите, нито археологическите проучвания дават основания да се смята, че крепостта му е била сведена до това състояние в резултат на хунските нашествия от V в. Ясно е, че продължителното функциониране на фортификационните съоръжения е налагало, дори без щети от нашествия, текуща поддръжка и периодични ремонти. Не е изключено да се регистрират подобни дейности в останките от късноримските фортификационни съоръжения на Сердика, но е ясно също, че те са засягали предимно горните, незапазените днес части от техните суперструкции.

64 При подновените проучвания в сектора на западната порта на Сердика засега не са установили данни, позволяващи по-точна датировка на ранновизантийската тухлена фортификация. Ръководителите на разкопките отначало са колебливи в мнението си по въпроса (Борисова-Кацарова, Аладжов 2012, 323; Аладжов и др. 2012, 25-27), а в последното съобщение датират външния тухлен пояс „в последните десетилетия на V в. до началото на VI в.“ (Борисова-Кацарова, Аладжов 2014, 366) Аргументи в подкрепа на тази датировка обаче не са представени. Обнародваната засега конкретна информация, която има отношение към въпроса, е за „един по-ранен канал... разрушен при построяването на новата (ранновизантийската – бел. В. Д.) порта“. В същия канал „е открита

към периода на управлението на Юстиниан I в частност[65]. От значение е и обстоятелството, че Прокопий Кесарийски описва в съчиненията си дела, на които е съвременник, а не прерасказва по-ранни хроники за събития отпреди десетки или стотици години. В качеството си на извор „от първа ръка", съчиненията на Прокопий, включително *De aedificiis*, не са застраховани от грешки, но опровержението или коригирането на всяко конкретно твърдение в тях се нуждае от конкретни доказателства. В случая със сведението за крепостта на Сердика опровергаващи факти засега липсват.

Една от отличителните особености на новата фортификация на Сердика са кулите с издаден ръб, петоъгълни и триъгълни в план. Тези кули са сред важните нововъведения в ранновизантийското фортификационно строителство, като разпространението им е най-значително на Балканския полуостров, включително и особено в днешната българска територия. Повечето сигурно датирани примери от други крепости са изградени в периода от края на V до края на VI в. (напр.: Бобчев 1961; Овчаров 1982, 46-49; Динчев и др. 2007, 112-114, 121, обр. 69; вж. цит. там примери и публикации) С плановете си сердикийските кули (обр. 15а-17б) се нареждат сред типологически по-развитите варианти на кулите с издаден ръб, което предполага и една по-късна дата в границите на посочения период.

Другата отличителна особеност както на външния пояс и новите ку-

---

монета от V век" (Аладжов и др. 2012, 27). Тази монета с непрецизирана засега емисия би дала *terminus post quem* за ранновизантийската фортификация. Коментар заслужават и някои твърдения относно датата или характера на отделни фортификационни съоръжения, изследвани в сектора на западната порта. Така, наличието още в началото на IV в. на триъгълна в план кула при чупката в западната куртина северно от портата (Борисова-Кацарова, Аладжов 2014, 366) е, според мен, доста съмнително. Известните досега кули с подобен план от други крепости са поне с век по-късни. Известни резерви имам и към т.нар. зазиждане на прохода на портата „с градеж от преизползвани тухли, споени с хоросан", висок 0,70 м (Борисова-Кацарова, Аладжов 2012, 322, 323-324, обр. 1, 3; Аладжов и др. 2012, 28-29). Мисля, че има и друга възможна интерпретация за този градеж – за повдигане на входното ниво на портата.

65 Вж. в бележката по-горе за актуален *terminus post quem*. Макар и малко на брой, известните досега тухли с монограмни печати от фортификационните съоръжения (Бобчев 1961, 109-110, обр. 7; Бобчев 1970, 64-66, обр. 1-3) намират паралели в градежи от VI в. в Константинопол (Бобчев 1970, 67, обр. 4, Fingarova 2011, 138; вж. и цит. там съч.) и други балкански центрове (напр. Јеремић 2006, 222-224, обр. 5, 7). Сходна е тяхната стилистика и с ранновизантийските сфрагистични находки. Оловните печати с монограми не са само от времето на Юстиниан I, но кулминацията в използването им е именно тогава. Почти всички известни у нас ранновизантийски императорски печати например са от канцелариите на администрацията на Юстиниан I (Jordanov 2009, 77-82, 1107-1109, №№ 1-50).

лите при основната крепостна стена, така и на външната стена на ранновизантийска Сердика е изцяло тухленият градеж (*opus latericium*) в суперструкция. Този градеж е скъп, трудоемък и поради това рядко срещан. В днешна България има примери от ранновизантийската епоха за частична, локална употреба на тухлен градеж при ремонтни дейности по крепостни стени – например в *Messembria* и *Philippopolis* (вж. напр. Venedikov 1969, 127, 140), но няма друг пример за цялостното му приложение в суперструкцията на ремонтирана или новоизградена крепост. С тухлен градеж е крепостта и по-точно най-добре запазеният югозападен сектор на крепостта – с няколко петоъгълни в план кули с издаден ръб, на *Dyrrhachium* (Durrës/Драч в днешна Албания), столицата на късноантичната провинция *Epirus nova*. Този градеж се датира обикновено в началото на VI в. и се определя като лична инициатива на родения тук император Анастасий (напр.: Karajskaj, Baçe 1975, 6-12, 23, 29-31, 33; Gutteridge et al. 2001, 390, 393-397, 405-406)[66]. На Балканите значително тухлено строителство е засвидетелствано още в куртината на вътрешната крепост на *Perinthos*/*Heraclea* (Marmara Ereglisi в днешна Турция), столицата на римска *Thracia*, а също в значителен сектор от куртината и прилежащите кули на крепостта на *Salmydessos* (Midye/Kiyiköy в днешна Турция)[67]. Засега няма безспорни данни за хронологията на тези съоръжения, но все пак в случая с *Heraclea* се предполага датировка във времето на Юстиниан I (вж. Crow 2002, 343, 345-346, 350-351, fig. 5-7 и цит. там съч.). Сигурно е отнасянето към Юстиниановото управление на тухления градеж в югозападния сектор на т.нар. горен град, както и в други пунктове от фортификацията на т.нар. Царичин град в района на Лебане, в днешна Южна Сърбия (напр.: Кондић, Поповић 1977, 42-43, обр. 22; Bavant 2007, 359-360, fig. 13)[68]. Този център ще коментирам отново по-нататък.

---

66 Друга публикация предложи наскоро вариантни решения за основните периоди на фортификацията на *Dyrrhachium*. Според авторите ѝ, съоръженията с обсъждания тухлен градеж би следвало да са дело на Анастасий или пък да са от времето на Юстиниан I (Shehi, Shkodra-Rrugia 2011, 329-332). Все пак по-вероятна в случая е първата възможност. Аргумент за обвързването на въпросните съоръжения с управлението на Анастасий е наличието в тях на тухли с монограмни печати на този император (напр. Zheku 1972, 35-42, 44-45).

67 Местоположението на изрежданите центрове вж. на картата, представена като обр. 25 след глава IV.

68 Добре запазеният тухлен градеж в югозападния сектор на т.нар. горен град е във връзка с ъглова крепостна кула, която изглежда е използвана и като воден резервоар (напр. Bavant 2007, 359). Интересни са данните от проучването на югоизточната ъглова кула на т.нар. долен град на същия център. Докато долните части на стените на тази кула

Споделям мнението, че с оглед на Сердика сведението на Прокопий е достоверно (Динчев, Гатев 1999, 55-56) и смятам, че организационното и ресурсното осигуряване на тухленото фортификационно строителство е предпоставката за изграждането и на „Св. София“. Склонен съм дори да допусна, че някои от особеностите в облика и оформлението на базиликата – строгият „романски“ изглед, отсъствието на данни за богата пластична украса и др.[69] – се дължат на участие в нейното проектиране и изграждане на военни архитекти и строители. В тази насока на разсъждения си струва да обърна отново внимание на приведеното по-горе сведение на Прокопий Кесарийски за продължителното пребиваване в Сердика към 550 г. на значителен експедиционен корпус. Възможно е съставящите го военни части да са били ангажирани със строителство тук, но не е изключено също мащабната реконструкция на крепостта вече да е завършена към тази дата, поради което и Сердика е избрана за база на готвения поход към Италия.

Базиликата „Св. София“ и представените фортификационни съоръжения, които вероятно са градени по едно и също време или в близка хронологическа последователност, са: 1/ най-значимите архитектурни творения на ранновизантийска Сердика; 2/ сред най-значимите примери за приложението на скъпия тухлен градеж на Балканите и в пределите на Империята изобщо[70]. Предвид мащаба им е очевидно, че тяхната поява не би била възможна

са в смесена зидария (*opus mixtum*), то незапазените им горни части са били с изцяло тухлен градеж (Ivanišević 2010, 757-758).

69 Сред особеностите на базиликата е и издълженото предапсидно пространство, поради което планът ѝ е с форма на латинси кръст. Прави впечатление, че издължения петоъгълник на западния край на централния ѝ кораб, където е предапсидното пространство (обр. 3а-3в, 4), е доста сходен с вътрешната конфигурация на челните части на кулите при източната градска порта (обр. 15а, 15б), а и също и с вътрешната конфигурация на повечето кули с триъгълен отвън план (обр. 17а, 17б). Предвид разликите във функциите на сравняваните структури, съзнавам, че самото сравнение е спекулативно, но... изтъкнатото сходство е налице. Същевременно може да се посочи, че вътрешната конфигурация на сердикийските кули не се среща често при кули от същите типове в други ранновизантийски крепости (напр.: Бобчев 1961, 104, 113 сл., обр. 2, 10 сл.; Динчев и др. 2007, 112-115, 121, обр. 69; вж. примерите и цит. там съч.).

70 С оглед на тези констатации би могъл да възникне въпросът защо Прокопий съобщава за крепостта на Сердика, но не споменава нищо за местната „Св. София“? В наскоро обнародвана книга например този въпрос придобива хиперболизиран израз: „Предвид така очертаната роля на „Света София“ като изключителна забележителност... няма как да не ни шокира следният факт: средновековните автори, в т.ч. цитираният Прокопий Кесарийски в тематичното му съчинение „За строежите“, упорито заобикалят темата за сердикийската „Света София“ (Вачкова 2013, 103). Тук няма да коментирам не съвсем ясния подтекст на това „шокиране“ (употребата на „София“ като друго име

без подкрепата на централната имперска администрация.

В края на тази част може да се обобщи, че сведенията за Сердика от историческите извори и данните от изследваните археологически обекти в града, в близката и по-далечната му околност насочват към периода на управлението на Юстиниан I (527-565) като най-вероятно време за появата на сграда с местоположението и вида на „Св. София".

В подкрепа на този извод могат да се приведат и съображения от по-общ характер. В случая имам предвид не само отличителната за Юстиниан I склонност към скъпи строителни начинания (напр. Cameron 1993, 118-120), а и разликите в подходите – неговия и на останалите императори от VI в., към политическите и социално-икономическите проблеми на Балканите, съгласно законодателните актове. Така, при Анастасий I, Юстин II и Тиберий II Константин се издават – съответно в 505, 565 и 575 г., разпоредби, опрощаващи данъчни задължения на населението от балкански провинции (Cod. Iust. X, 27, 2, Nov. Iust. CXLVIII, CLXII; по ГИБИ 1958: 33-34, 74-75, 81-82). При Юстиниан I не се опрощават данъци, но се издават новели, защитаващи правата на дребните земеделски собственици (Nov. Iust., XXXII, XXXIII, XXXIV; по ГИБИ 1958: 58-62), за да могат те да си плащат данъците. За разлика от предшествениците и наследниците си, Юстиниан I обнародва и новели, свидетелстващи за привличането на значителни външни ресурси за нуждите на балканските провинции и селища – например за учредяване на извънредното териториално-административно образувание *questura exertitus* с център *Odessos* (Nov. Iust., XLI; по ГИБИ 1958: 62-63), и за изграждането на *Iustiniana prima*[71].

на Сердика още през VI в. ?; вж. пак там, 100-106). Няма да обсъждам и възможността сердикийската „Св. София" да е издигната около или след датата на написването на *De aedificiis*. Ще припомня само известния факт, че посветената на Балканите част от това съчинение (книга IV) излага преди всичко данни за новоизградени или възстановени крепости и не представя почти никаква информация за храмовото строителство. В текстовете за Гърция например в тази част няма никакви сведения за култови сгради (Proc., De aedif., IV, 1 – IV, 4; частичен превод вж. в ГИБИ 1958, 158-160), което е в явен контраст с резултатите от археологическите изследвания, доказващи Юстиниановото управление като кулминационен период в развитието на местната ранновизантийска култова архитектура (вж. напр. Gregory 2000, 109 и цит. там съч.). Повече за съчинението *De aedificiis*, включително за датировката му, вж. по-нататък, в глава IV.

71 Новелите за изграждането на *Iustiniana prima* давам по-нататък, в глава IV.

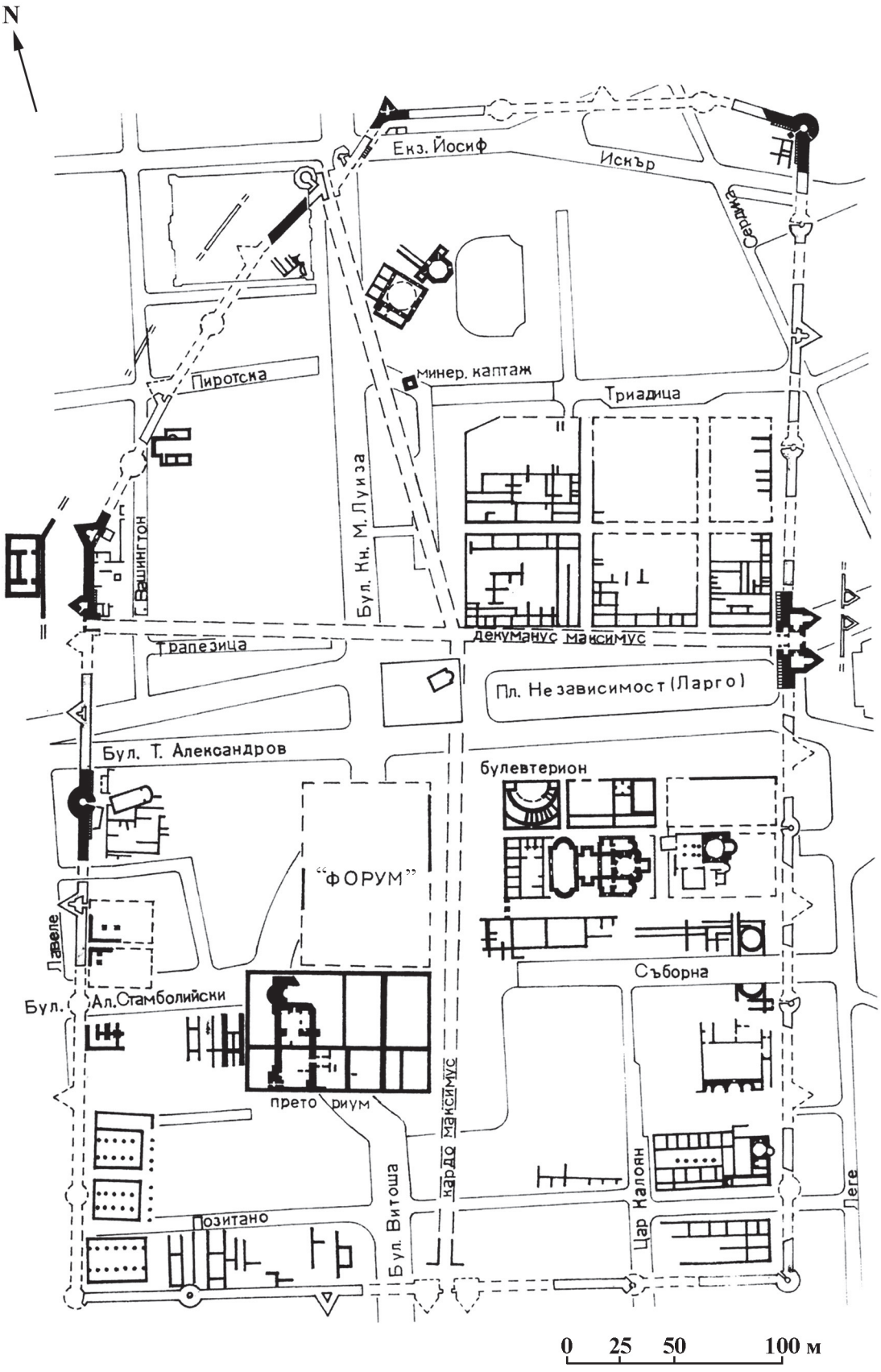

Обр. 7 Общ план на антични и късноантични останки от Сердика върху кадастъра на центъра на днешна София (по Шалганов, Кирова 2010, 32, обр. 3)

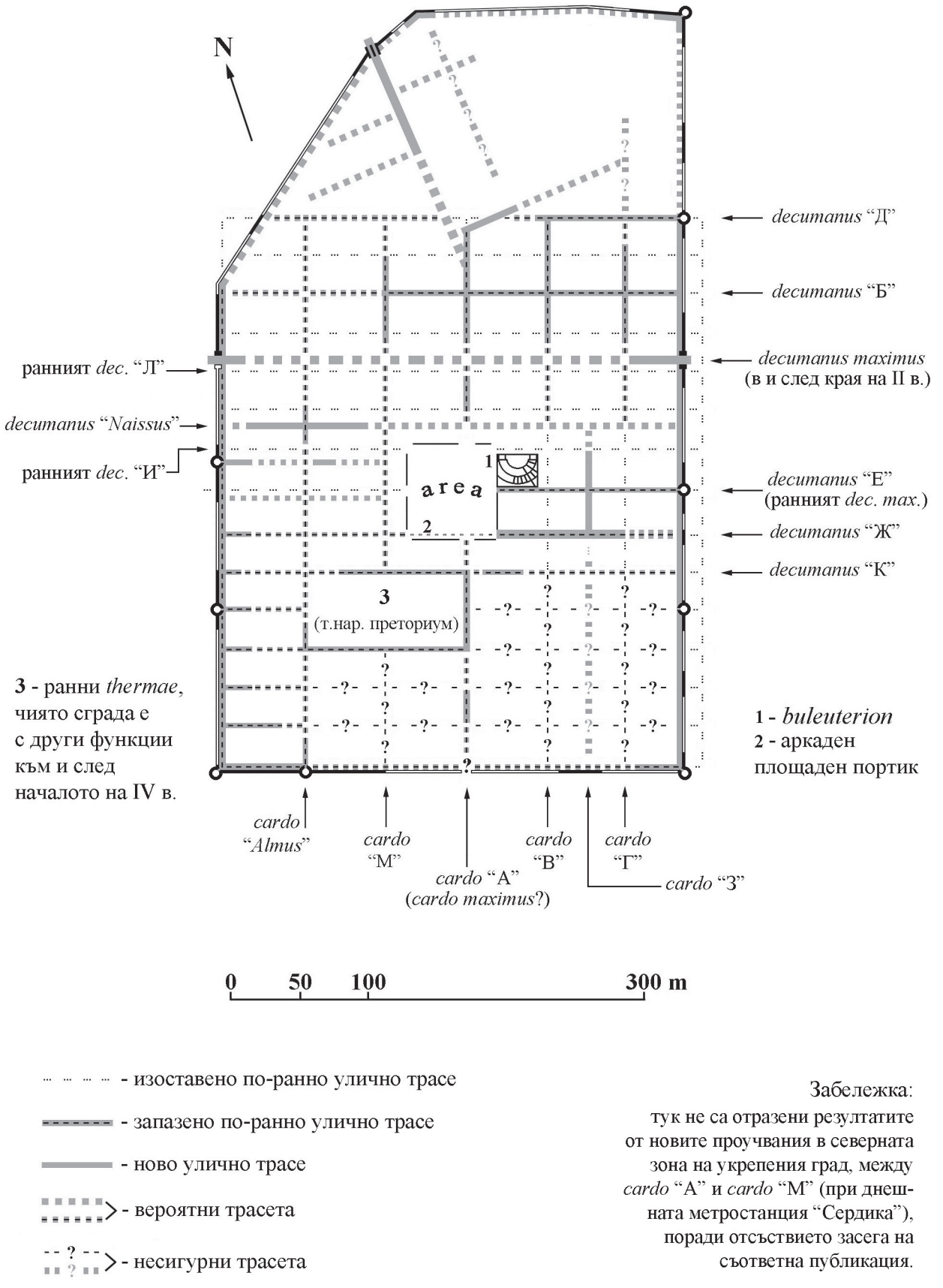

Обр. 8 Хипотетична възстановка на градоустройствения план на Сердика за първата половина на IV в. (по Динчев 2011а, 74, обр. 5)

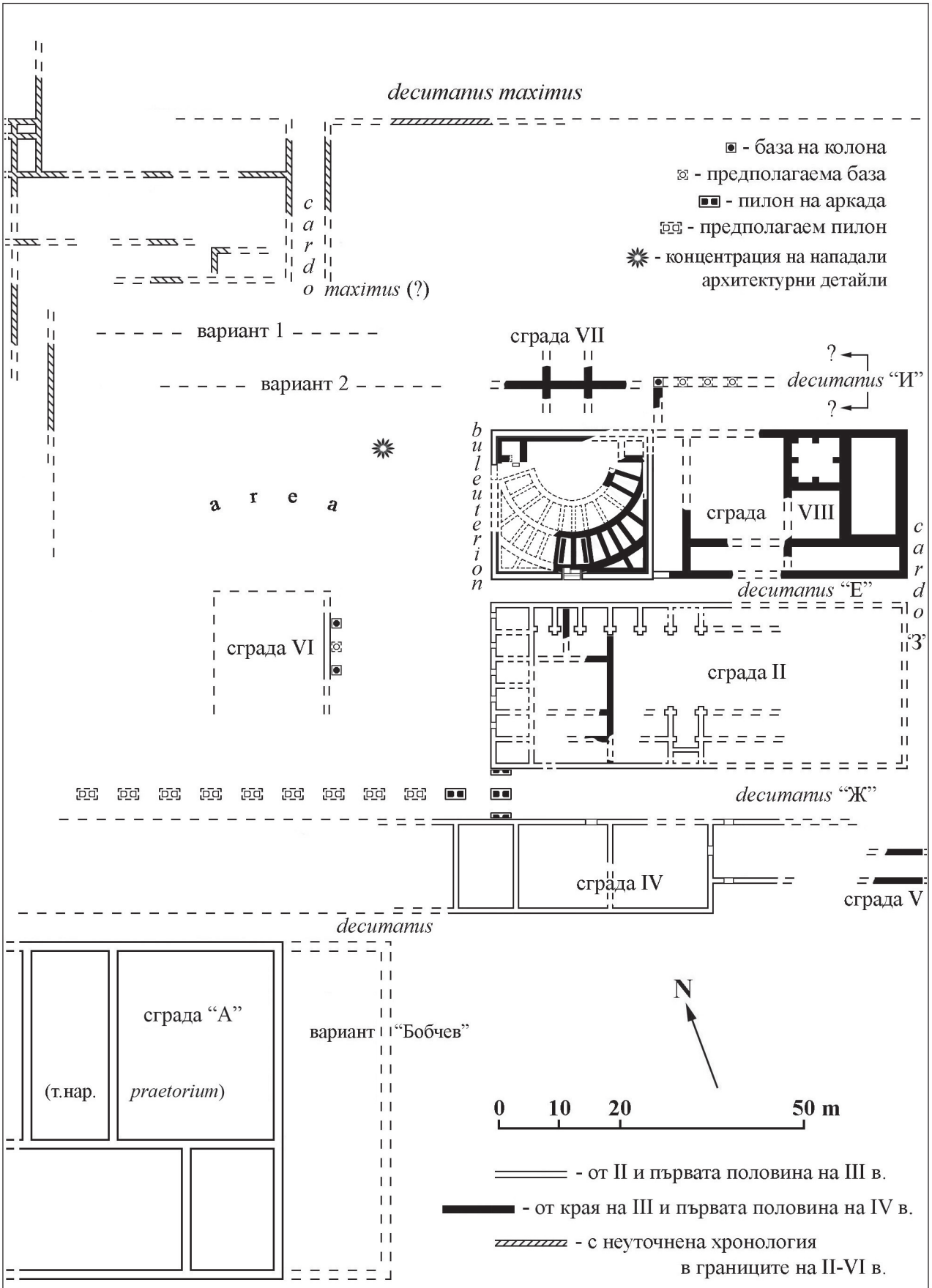

Обр. 9 План на комплекса на агората на Сердика - състояние в първата половина на IV в. (по Динчев 2010, 27, обр. 2)

(номерацията на сградите и улиците е по първичните публикации на Т. Иванов и С. Бобчев)

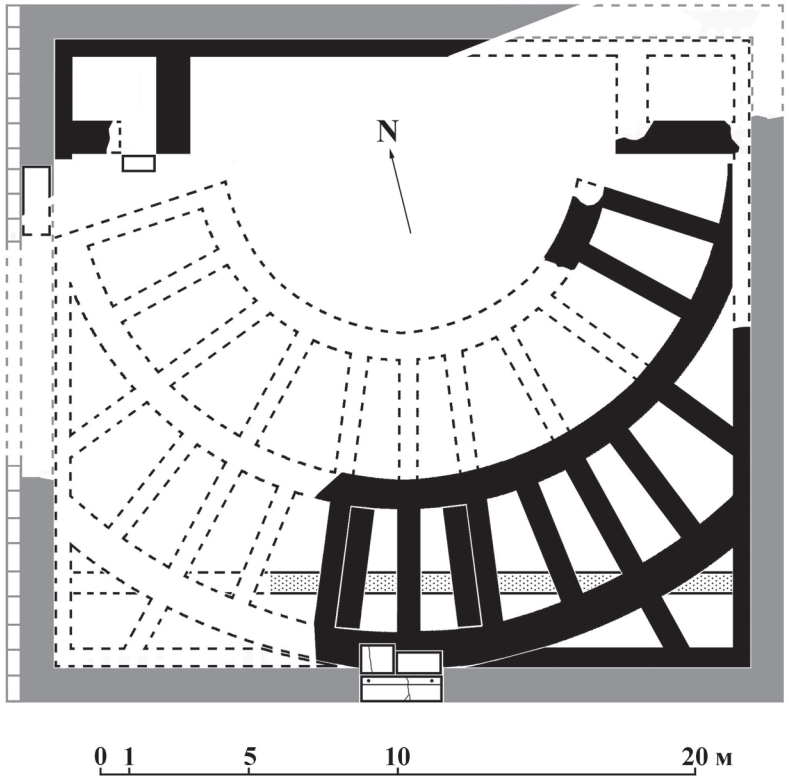
N
0 1 5 10 20 м
- останки от предполагаемата първа сграда на булевтериона (начало на II в.)
- останки от първия период на известната сграда на булевтериона (край на II в.)
- стилобат за полупиластри
- останки от втория период на известната сграда на булевтериона (край на III в.)
- праг, стъпало или плоча от настилка на вход

Обр. 10 План на булевтериона на Сердика (по Динчев 2010, 32, обр. 3)

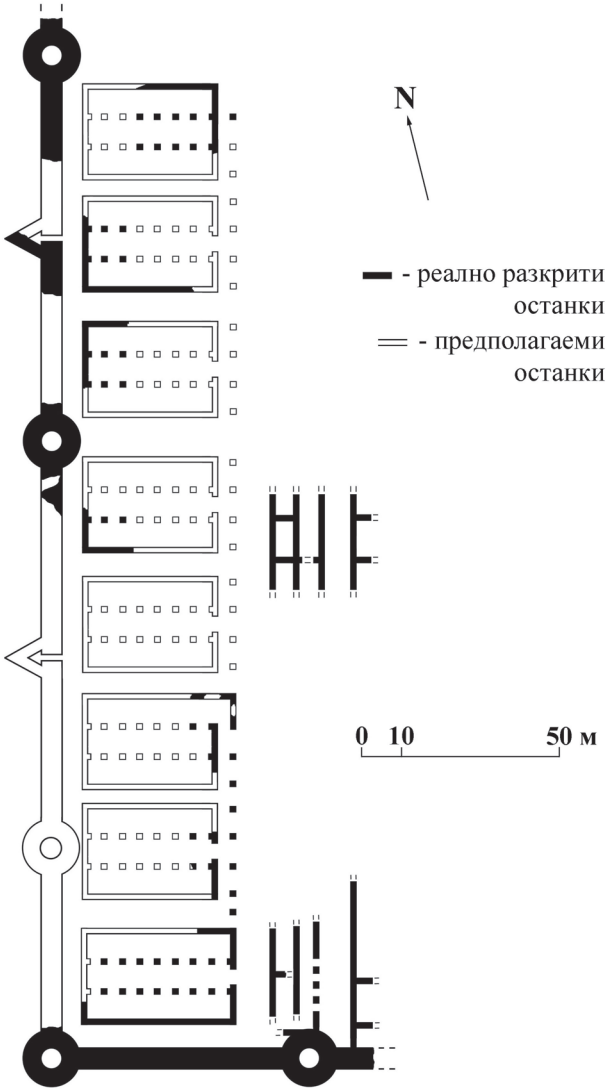

Обр. 11 Югозападният сектор на Сердика през късната античност (по Динчев 2005, 292, обр. 2)

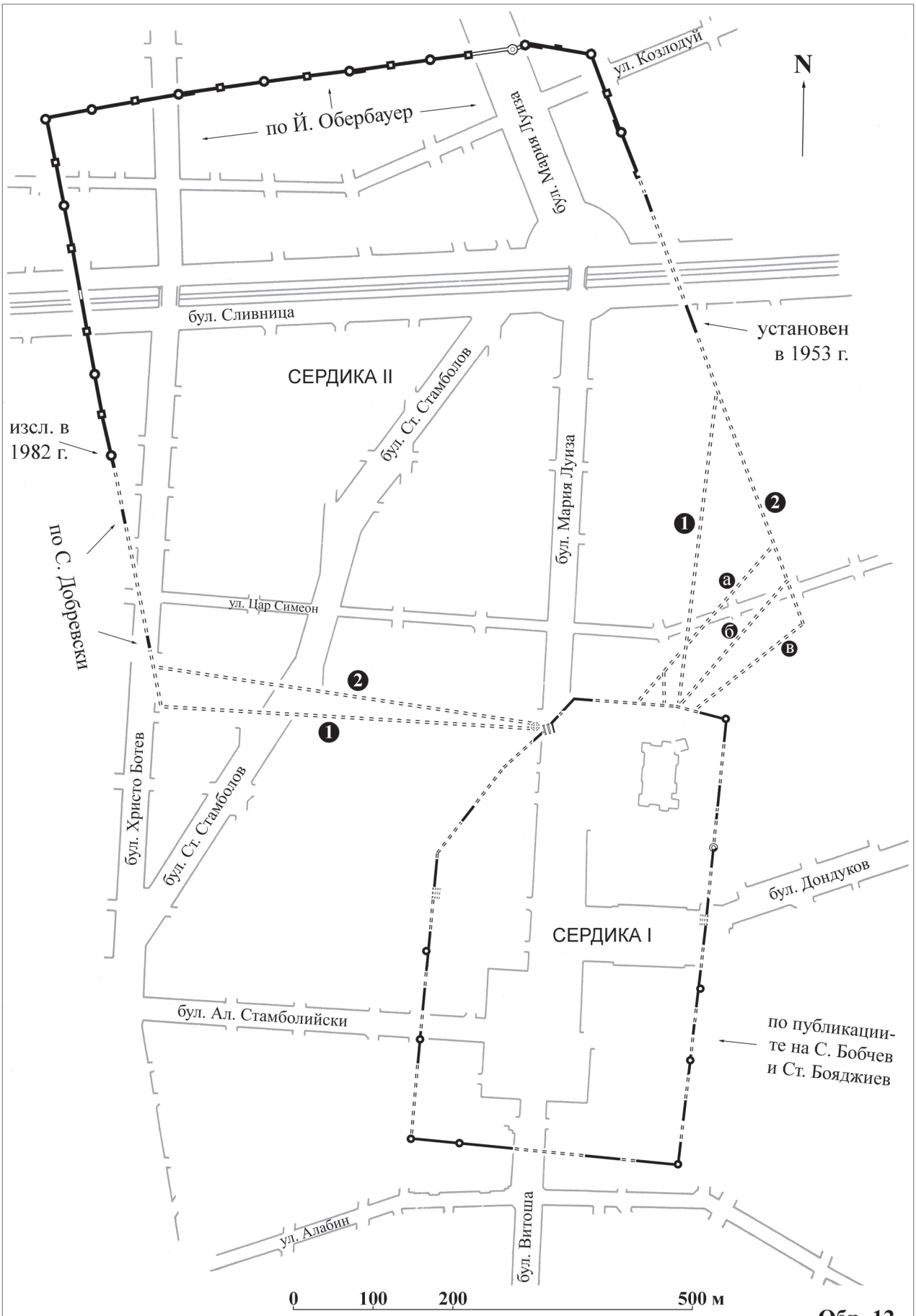

❶ и ❷ (ⓐ - ⓒ) - варианти за трасетата на стените в южната част на северната крепост

Обр. 12
Общ план на късноримските крепости на Сердика (по Динчев 2013а, 273, обр. 8)

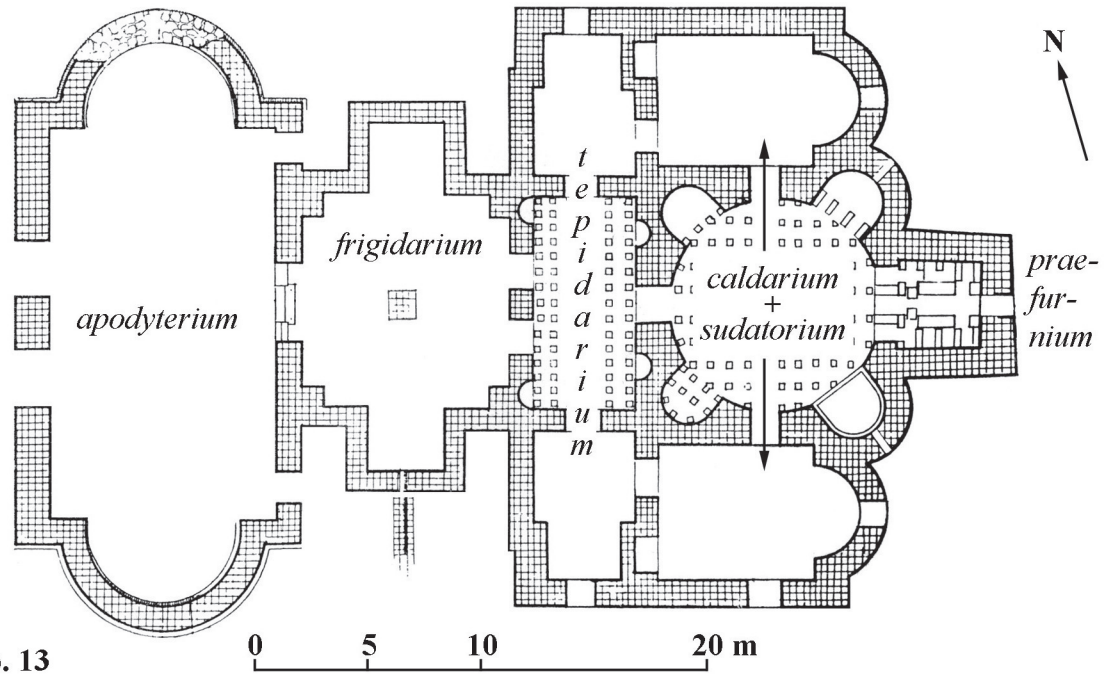

Обр. 13
План на късноантичната баня в югоизточния сектор на агората на Сердика
(по: Иванов, Бобчев 1964, табл. III; Динчев 2011б, 115, обр. 13)

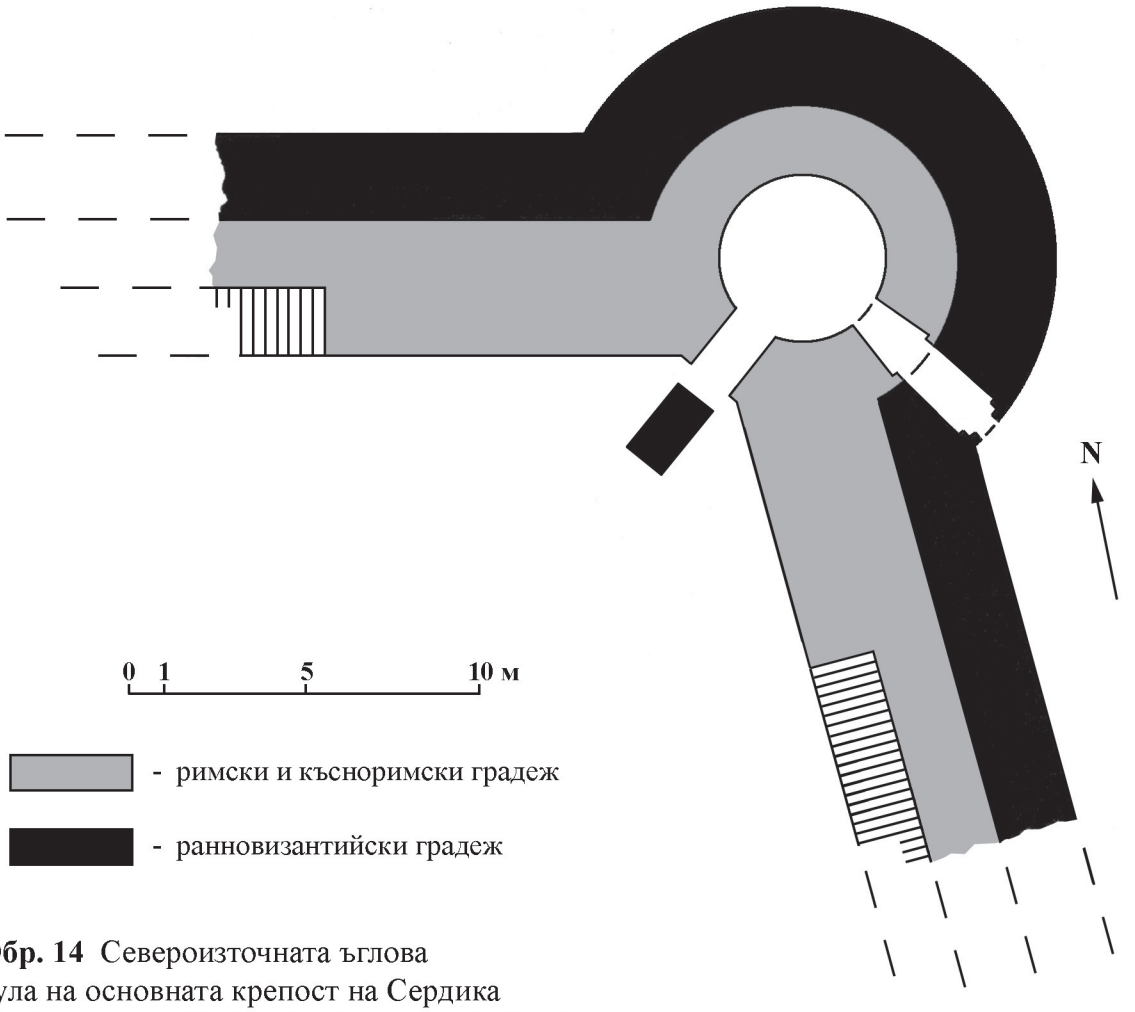

Обр. 14 Североизточната ъглова
кула на основната крепост на Сердика
(по Бояджиев 1959, 38, обр. 10; с моя - В. Д., обработка)

Обр. 15а План на източната порта на Сердика (по Бояджиев 2000, 119, обр. 3; с моя - В. Д., обработка)

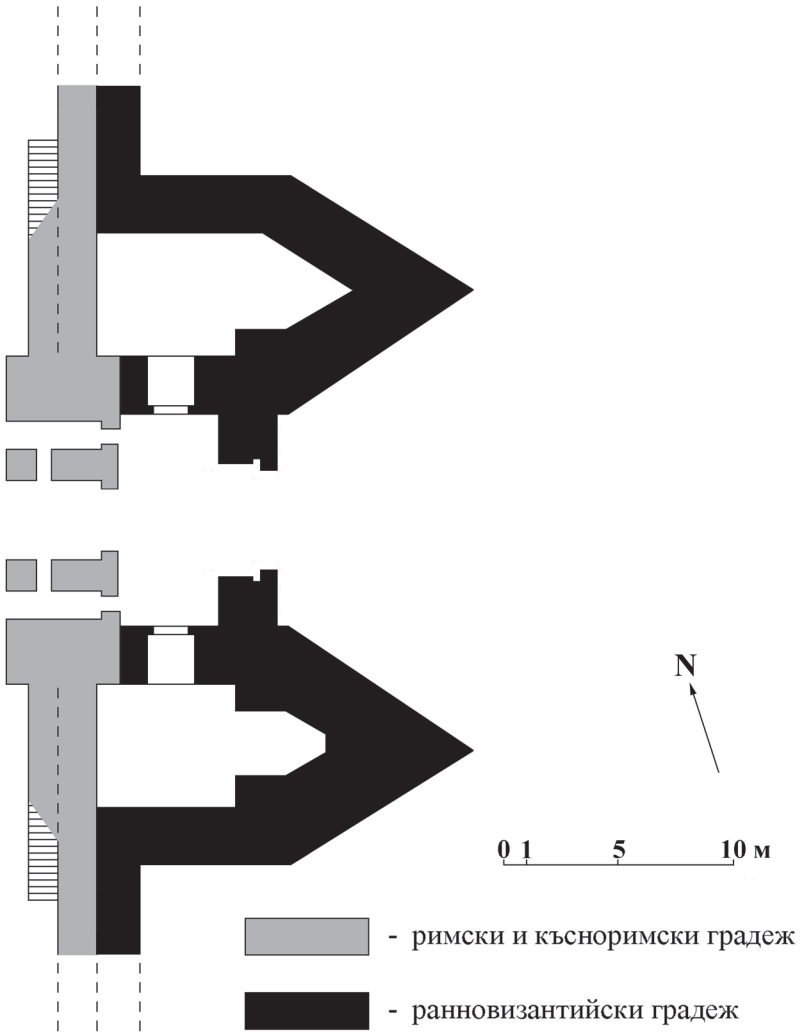

Обр. 15б План на източната порта на Сердика (по: Шалганов 2011, 23, обр. 25; Шалганов, Козарев 2011, 314, обр. 1; с моя - В. Д., обработка)

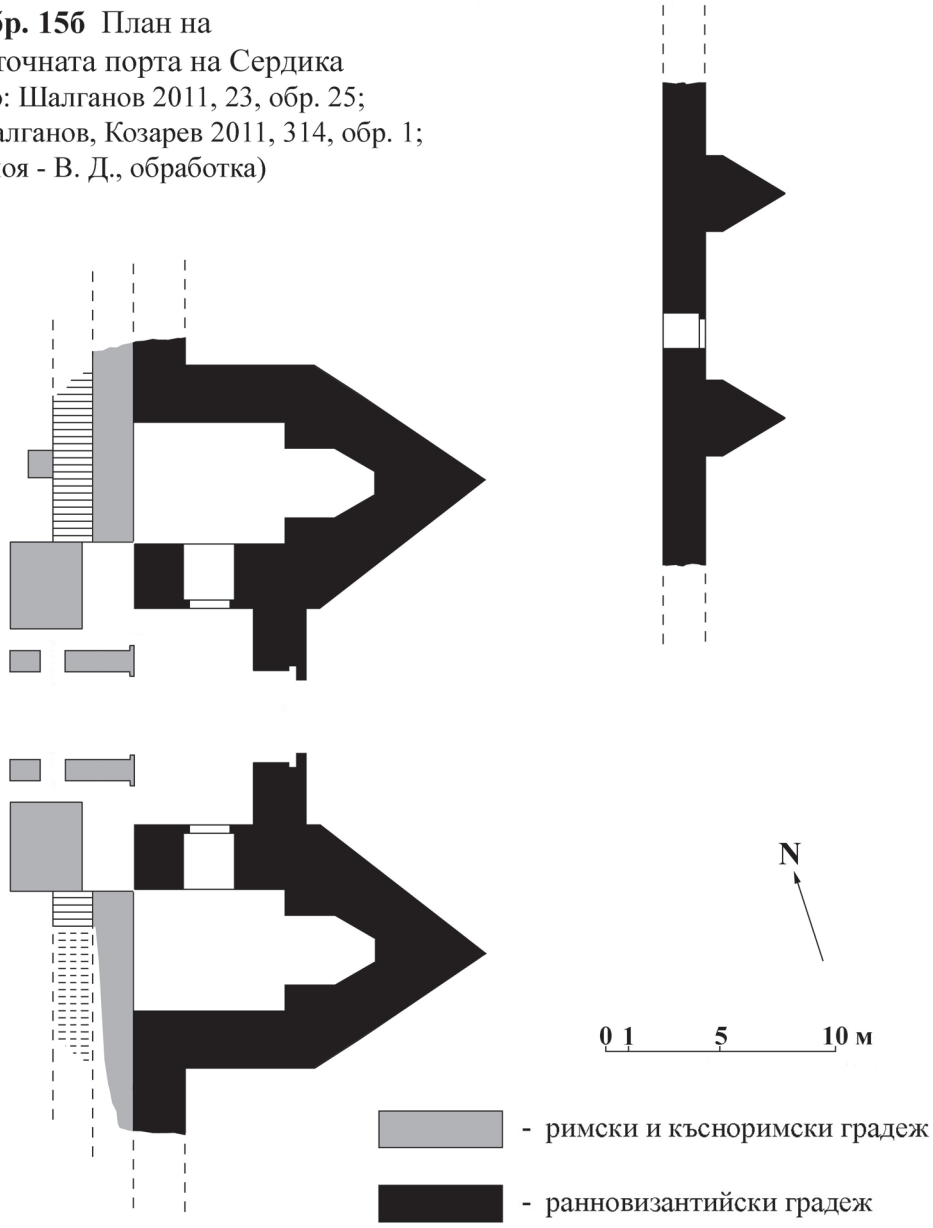

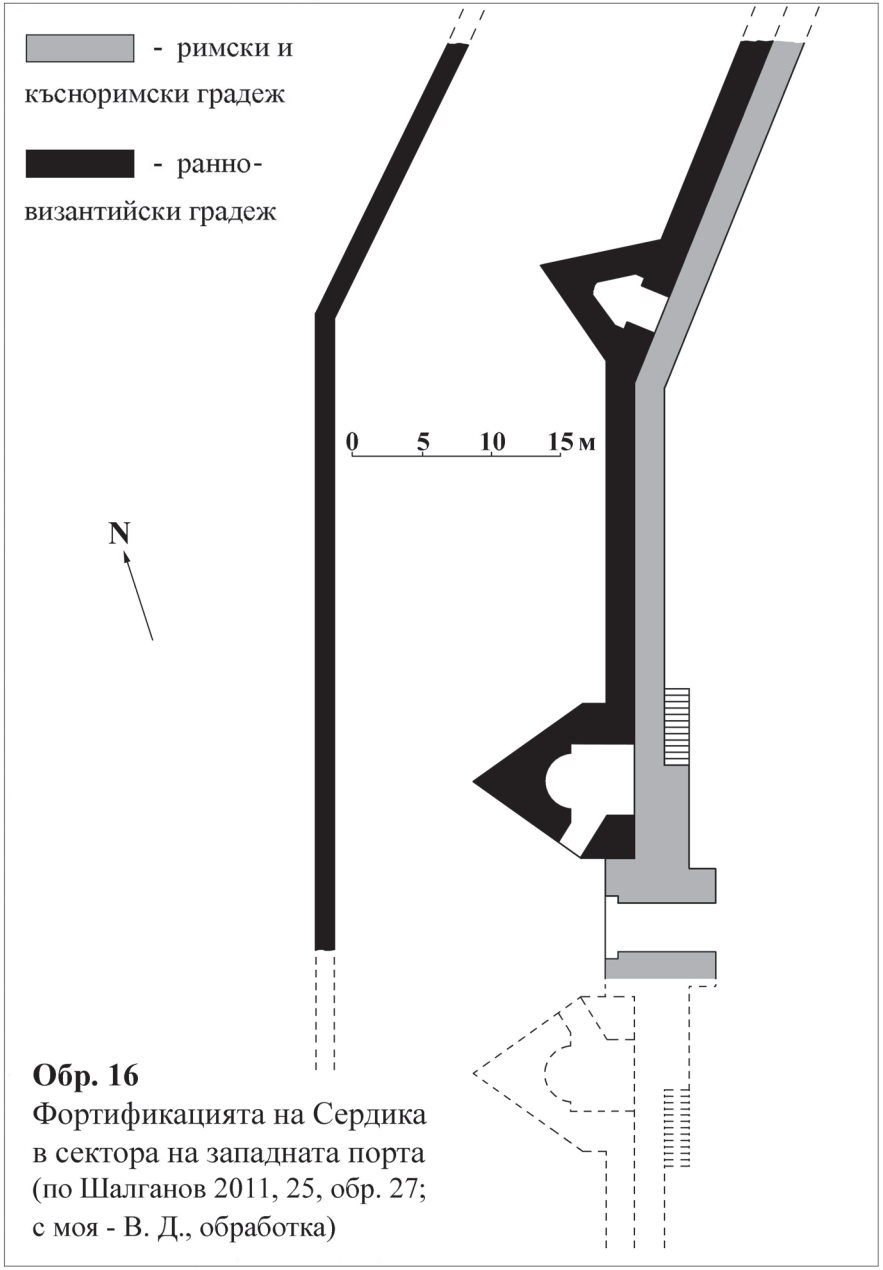

Обр. 16
Фортификацията на Сердика
в сектора на западната порта
(по Шалганов 2011, 25, обр. 27;
с моя - В. Д., обработка)

Обр. 17а
Северозападната
ъглова кула на Сердика
(по Бобчев 1961, 109, обр. 7;
с моя - В. Д., обработка)

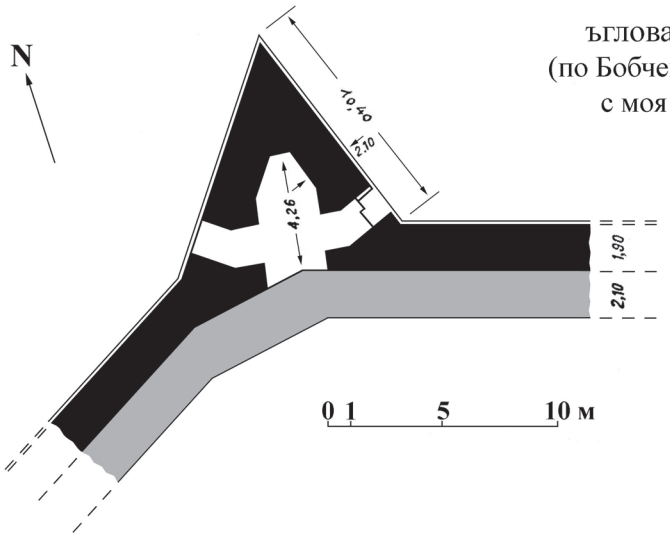

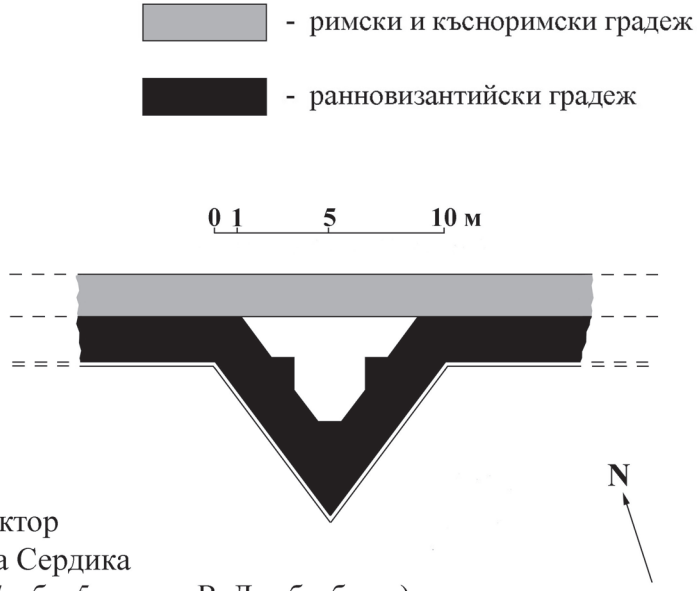

Обр. 17б
Кула в западния сектор
на южната стена на Сердика
(по Бобчев 1961, 107, обр. 5; с моя - В. Д., обработка)

II. Serdica und seine Umgebung in der Spätantike

Das letzte Viertel des 3. und die erste Hälfte des 4. Jahrhunderts sind eine Periode aussergewöhnlicher Prosperität für *Serdica* (Abb. 7-12), da die Stadt zur Hauptstadt der neugegründeten Provinz *Dacia mediterranea* (oder *Inner Dacia*) ernannt wurde. Um die Mitte des 4. Jahrhunderts verändert sich die Stadtentwicklung tendenziell hin zu einer realistischeren Einschätzung und einem angebrachten Verhältnis zwischen Ressourcen, Bedarf und Zielen. *Serdica* aber bewahrte seine Bedeutung als führendes Zentrum des Zentralbalkans.

Im Unterschied zur Stadt selbst wurde die Umgebung Serdicas von den Hunnenangriffen der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts, insbesondere der 40er Jahre, schwer in Mitleidenschaft gezogen.

Vernichtet wurden eine Reihe von Villen und anderen Objekten. Unruhig waren auch die Jahrzehnte der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. Man kann vermuten, dass aufgrund der Verheerungen der 40er Jahre des 5. Jahrhunderts und der Ereignisse der folgenden Jahrzehnten die Nutzung des behandelten Kultobjektes (in diesem Fall – der Basilika mit dem sog. oberen Mosaikboden) sowie der Nekropole (der Sektoren auf dem höchsten Teil der grossen Ostnekropole von *Serdica*) zeitweilig unterbrochen wurde. Das ist auch die wahrscheinlichste Erklärung dafür, wieso keine Münzen aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts, einschl. aus der Zeit Anastasius', gefunden wurden (491-518).

Prokopios (Prokop) zufolge gehörte *Serdica* zu jenen Städten, deren Festungen von Justinian I. wiederhergestellt wurden (Proc., De aedif., IV, 1). Die meisten Forscher heute verbinden mit dieser Angabe die letzte Hauptbauperiode der städtischen Festung, in der folgende Bauprojekte verwirklicht wurden: der äußere Verstärkungssgürtel bei den Kurtinen und den früheren Eck- und Mitteltürmen der Festung; die neuen Türme bei den Toren and an den Kurtinen; die neueingerichtete Ringmauer – die ca. 20 m vor der Hauptmauer gelegene sog. Proteyhisma (zusätzliche Mauer) (Abb. 14-17б).

Was sowohl den Außengürtel und die Türme bei der Hauptfestungsmauer als auch der Außenmauer vom frühbyzantinischen *Serdica* unterscheidet, ist das Voll-Ziegelbauwerk (*opus latericium*) in *superstructio*.

Ich teile die Ansicht, dass die Angabe von Prokopios in Hinblick auf *Serdica* zuverlässig ist und meine, dass die organisationelle und Ressourcen-Sicherung des Fortifikationsbau aus Ziegelstein eine Voraussetzung für den Bau der „Hl. Sophia"

gewesen ist. Ich neige sogar zur Annahme, dass gewisse Besonderheiten in Form und Gestaltung der Basilika – die strenge „romanische“ Gestalt, das Fehlen von Daten über reiche plastische Dekoration u.a. – dadurch bedingt sind, dass an ihrer Planung und ihrer Errichtung Militärarchitekten und -bauherren beteiligt waren. In dieser Hinsicht ist an noch eine Angabe von Prokopios zu erinnern, dass in der Zeit um das Jahr 550 ein beträchtliches Expeditionskorps unter der Leitung von Heerführer Germanus – Vetter Justinians I. – einen langen Aufenthalt in *Serdica* eingelegt haben soll (Proc., De bello Gothico VII).

Die Basilika der „Hl. Sophia” und die erwähnten Fortifikationsanlagen, die wahrscheinlich zeitgleich oder zeitnah erbaut wurden, sind: 1) die bedeutsamsten Architekturwerke des frühbyzantinischen *Serdica* und 2) unter den bedeutsamsten Beispielen für die Anwendung des teuren Ziegelsteinbaus am Balkan und im Imperium generell. Angesichts ihrer Größe ist es offensichtlich, dass ihre Entstehung ohne Unterstützung der zentralen Reichsadministration nicht möglich gewesen wäre.

Liste der Abbildungen

Abb. 7. Allgemeiner Plan von antiken und spätantiken Überresten von *Serdica* auf dem Kataster vom Zentrum der heutigen Stadt Sofia (nach Шалганов, Кирова 2010, 32, Abb. 3).

Abb. 8. Hypothetische Rekonstruktion des Stadtplans von *Serdica* in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts (nach Динчев 2011a, 74, Abb. 5)

Abb. 9. Plan des Komplexes in der Agora von *Serdica* – Zustand in der ersten Hälfte 4. Jahrhunderts (nach Динчев 2010, 27, Abb. 2)

Abb. 10. Plan des Buleuterion von *Serdica* (nach Динчев 2010, 32, Abb. 3).

Abb. 11. Südwestsektor von *Serdica* in der Spätantike (nach Динчев 2005, 292, Abb. 2).

Abb. 12. Allgemeiner Plan der spätantiken Festungen von *Serdica* (nach Динчев 2013a, 273, Abb. 8).

Abb. 13. Plan des spätantiken Bades im südöstlichen Sektor der Agora von *Serdica* (nach: Иванов, Бобчев 1964, Tab. III; Динчев 2011б, 115, Abb. 13).

Abb. 14. Nordöstlicher Eckturm der Hauptfestung von *Serdica* (nach Бояджиев 1959, 38, Abb. 10; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

Abb. 15а. Plan des Osttores von *Serdica* (nach Бояджиев 2000, 119, Abb. 3; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

Abb. 15б. Plan des Osttores von *Serdica* (nach: Шалганов 2011, 23, Abb. 25; Шалганов, Козарев 2011, 314, Abb. 1; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

Abb. 16. Die Fortifikation von *Serdica* im Sektor des Westtores (nach Шалганов 2011, 25, Abb. 27; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

Abb. 17а. Nordwestlicher Eckturm von *Serdica* (nach Бобчев 1961, 109, Abb. 7; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

Abb. 17б. Turm im Westsektor der Südmauer von *Serdica* (nach Бобчев 1961, 107, Abb. 5; mit meiner – V. D., Bearbeitung).

ГЛАВА III.

„Св. София“ и култовите сгради extra muros на Балканите през късната античност.

Тенденциите в развитието на късноантичните градове, а и на по-големите селища без официално признат градски статут на Балканите през V-VI в. имат за резултат задължителното им укрепяване, както и появата на голям брой християнски култови сгради с различни функции. Навсякъде, където археологическите проучвания са в по-напреднал етап, са открити църкви *extra muros*, обслужващи некрополи, жилищни предградия или крайградски манастири. Видът на тези църкви, включително градежът и големината им, е следствие от различни фактори – нуждите и ресурсите на съответните градове и селища, наличието на някаква специфична култова значимост, мотивираща допълнително съответните общности за изграждането и поддържането на съответните църкви, наличието на външна помощ за строителството им, включително от страна на имперските институции. Не без значение в случая е и географското местоположение на отделните градове и селища. В зоните, които са под заплаха от вражески атаки, е нормално да се очаква, че населението ще е по-практично към вида на своите църкви *extra muros*. През V-VI в. почти целият Балкански полуостров е арена на периодично следващи нашествия на разни „варварски“ племена. След граничното Подунавие, най-потърпевши са провинциите и селищата в източната и централната част на полуострова. До края на 70-те години на VI в. по-слабо засегната е провинция *Achaia* на диоцеза *Macedonia*, т.е. южната континентална част на Гърция (Атика и Пелопонес), защитена от фортификационните прегради при Термопилите и Коринтския провлак[72].

Сред по-големите християнски култови сгради, разкрити в околности-

72 За късноантичните фортификационни прегради при Термопилите и Коринтския провлак вж. напр. Динчев 2013б, 542-547, обр. 10, 12 и цит. там съч. За масираните аваро-славянски нашествия, които започват в края на 70-те години на VI в. и в продължение на няколко десетилетия разоряват Балканите, включително Южна Гърция и Егейските острови, вж. напр.: Петров 1980, 41-63; Ferjančić 1984, 94-108; Ivanišević 2006, 80-84, 89-92; Touratosglou 2006, 95-100; цит. там извори и публикации.

те на балкански късноантични центрове, са[73]:

- триапсидната базилика от VI в. на около 130 м западно от крепостта на все още неидентифицирания значителен център „Градина“, върху хребета Јелица в района на Чачак (Западна Сърбия), вероятно в *Moesia prima* (т.нар. базилика А; размери 21,40 × 14,40 м) (Milinković 2002, 75, 107-114, Abb. 3, 30; Милинковић 2010, 24-25, 186-194, обр. 8; вж. тук обр. 18а);

- по-късната, от втората половина на V в., базилика с вписана апсида в близост до североизточния ъгъл на известната крепост на *Montana* в *Dacia ripensis* (т.нар. базилика II; размери 25,70 × 14,80/15,40 м) (Огненова-Маринова и др. 1987, 15-17, пл. 1-5; Кабакчиева 2010, 330-332, обр. 1, 2; Кабакчиева 2011, 289-291, обр. 1; вж. тук обр. 18б);

- базиликата от V в. (или от края на V – началото на VI в.) с по-ранен мартириум в източния некропол на *Naissus* в *Dacia mediterranea* (макс. размери около 26 × 17 м) (Петровић 1976, 85-86, обр. 36, пл. 1; Miloševi ć 2006, 173-174, 176-177, fig. 1, 2; Ракоција 2013, 31-32, 46-65, обр. 1, 18, 24; вж. тук обр. 18в);

- еднокорабната църква (т.нар. църква J; макс. размери около 22 × 16,5 м) и триконхалната църква (т.нар. църква E; макс. размери 14,75 × 10,60 м) от VI в., намиращи се, съответно, на около 350 м югозападно и около 100 м югоизточно от крепостта на т.нар. долен град на *Iustiniana prima* в *Dacia mediterranea*/ *Dardania* (Кондић, Поповић 1977, 135-144, обр. 97, 101; Duval, Jeremić 1984, 91-123, 129, fig. 75-121, pl. IV; вж. тук обр. 18г и 18д);

- църквата с центричен, кръгъл план, вписан в трапецовидна конфигурация (т.нар. ротонда; макс. размери около около 22,80 × 17,00 м), от VI в. на около 200 м южно от крепостта на все още неидентифицирания център при Коњух в района на Куманово (Северна Македония), в *Dardania* (Hoddinott 1963, 220-226, fig. 149-155; Микулчиќ 1999, 320-322, 359-360, обр. 199-201, 233; Džidrova 2007, 149 sqq; Snively 2011, 195-197, fig. 7, 8; вж. тук обр. 18е);

- базиликата, вероятно от VI в., на около 100 м западно от крепостта на *Novae* в *Moesia secunda* (базиликата в сектор VIIIA; макс. размери 31,00 ×

---

73 В следващия преглед представям култови сгради от близките околности на съответните центрове. Ако при даден център са известни повече късноантични църкви *extra muros* – например в околностите на *Diocletianopolis* (при днешния гр. Хисаря), в прегледа се представят най-значителните от тях. Посочените датировки, при отсъствие на допълнителни пояснения, са за появата на съответните църкви. При наличие в цитираните публикации на данни за външни и вътрешни размери, давам външните. В тях не са включени атрии и други анекси (ако има такива), но са включени апсидите и трансептите (ако има такива). В някои случаи размерите съм определил въз основа на обнародваните планове.

15,60 м) (Čičikova 1997, 57-59, 61-4, fig. III/1-/3; Vladkova 2003, 226-228, fig. 2, 3; Димитров 2008, 433; вж. тук обр. 19а);

- базиликата от края на V – началото на VI в. на около 200 м западно от късноантичната крепост на *Histria* в *Scythia* (макс. размери около 16 × 14 м) (Lungu 1997, 99-100, 106, fig. 2; Rusu-Bolindeţ, Bădescu 2005, 103-112, fig. 1-4; Opperman 2010, 77-79, Taf. 5/1, 9/4; вж. цит. там публикации; вж. тук обр. 19б);

- триапсидната базилика, вероятно от VI в., в близост до североизточния ъгъл на крепостта на *Marcianopolis*, столицата на *Moesia secunda* (макс. размери около 30 × 18 м) (Minčev 1987, 301, 306, Abb. 1; Чанева-Дечевска 1999, 184-185, обр. 10; вж. тук обр. 19в);

- базиликата с триделен олтар от VI в. в м. Пиринч тепе на около 1 км югозападно от крепостта на *Odessos* в *Moesia secunda* – столица на Юстиниановата *quaestura exercitus* (макс. размери около 32 × 18 м)[74] (Минчев 1986, 36, табл. II; Чанева-Дечевска 1999, 173-175, обр. 3; вж. цит. там публикаци; вж. тук обр. 19г);

- частично разкритата базилика, реконструирана във втората половина на V – началото на VI в., на около 170 м западно от крепостта на *Pautalia* в *Dacia mediterranea* (т.нар. базилика № 7 с подови мозайки, включително с фигурални изображения и ктиторски надпис; макс. размери вероятно около 30 × 17 м) (Spassov et al. 1999, 20-22, 24-36, fig. 3, 5-11; Кацарова 2005, 79-82, 138-144, обр. 38-41, 63; вж. тук обр. 18ж);

- базиликата с трансепт от V в. (т.нар. базилика № 4б; макс. размери, с трансепта – 37,50 × 24,70 м) и базиликата, реконструирана през втората половина на V в. (т.нар. базилика № 3 или „Св. Стефан“; макс. размери около 31 × 20 м)[75], намиращи се, съответно, в близост до североизточния ъгъл и на около 120 м южно от крепостта на *Diocletianopolis* в *Thracia* (Маджаров 1993, 70, 130-132, 133-134, 177-178, обр. 10, 136-141, 143; Чанева-Дечевска 1999, 265-266, 268-270, обр. 74, 76; вж. цит. там публикации; вж. тук обр. 19д и 19е);

- базиликата от втората половина на IV – началото на V в. върху Мла-

---

74 Посочените размери са според приложения план (Чанева-Дечевска 1999, 174, обр. 3; вж. тук обр. 19г). За несъответствието в първичната публикация на Х. и К. Шкорпил между плана и посочените там размери – 20 × 18 м, вж. Чанева-Дечевска 173, 322, бел. 3.

75 При външна дължина на наоса на базилика № 3 от 23 м (Чанева-Дечевска 1999, 265) и с оглед на известния план (напр. пак там, 266, обр. 74; тук – обр. 19е), максимална дължина от 33,55 м за тази базилика (Маджаров 1993, 130) изглежда преувеличена.

дежкия хълм (Джендем тепе), западно от крепостта на *Philippopolis*, столицата на *Thracia* (върху останките на главния езически храм на града; макс. размери около 35,20 × 19,40 м;) (Цончев 1938, 29-32, обр. 55-56; Чанева-Дечевска 1999, 254; Bospačieva 2005, 29-31, Abb. 1, 2; Кесякова 2006, 147-148, 150, бел. 5; вж. тук обр. 20б);

- четириконхалната църква (мартириум ?) от края на IV – началото на V в. на около 50 м източно от крепостта на *Augusta Traiana* в *Thracia* (макс. размери около 23,50 × 18,50 м) (Николов, Калчев 1992, 29-32, 38-39, 41, обр. 1-3; Чанева-Дечевска 1999, 248-249, обр. 61; Pillinger et al. 1999, 38, Abb. 61, 64; вж. тук обр. 20в);

- базиликата, реконструирана в първата половина на V в., на около 270 м югозападно от ранновизантийската крепост (Хисарлъка) на *Cabyle* в *Thracia* (т.нар. базилика 1Б; макс. размери около 33,50 × 23,80) (Димитрова 1982, 131-150, обр. 1-13, табл. XIII-XX; Pillinger et al. 1999, 35, Abb. 59; вж. тук обр. 20г).

- т.нар. гробищна базилика (макс. размери около 29 × 17 м) и т.нар. базилика *extra muros* (макс. размери около 31 × 16 м) от V в., намиращи се, съответно, на около 250 м югозападно и в близост до югоизточния ъгъл на крепостта на *Stobi*, столицата на *Macedonia secunda* (Hoddinott 1963, 167-168, fig. 77; Микулчиќ 1999, 246, 318, обр. 155; Петрова 2003, 6-7, 61-63, №№ 27, 29; вж. тук обр. 20д);

- базиликата от края на IV-V в. на около 1 км източно от крепостта на *Nicopolis ad Nestum* в *Rhodopa* (т.нар. базилика № 2; макс. размери около 36,70 × 22,20 м) (Pillinger et al. 1999, 81-83[76], Abb. 175, 176/1; Чанева-Дечевска 1999, 315-316; Vaklinova 1999, 56, 62; вж. тук обр. 20е);

- базиликата с трансепт от края V-VI в. на около 400 м югоизточно от късноантичната крепост на *Nicopolis*, столицата на *Epirus vetus* (т.нар. basilica D; макс. размери около 38 × 23 м) (Pallas 1977, 134-136, fig. 87; Chrysostomou, Kefallonitou 2001, 43-44, fig. 39; Bowden 2003, 90, 121, 125, 170, fig. 5.3., 6.16.; вж. тук обр. 21а);

- базиликата с екзонартекс и анекси от края на IV-V в. на около 2 км югоизточно от крепостта на *Thessalonica*, столицата на *Macedonia prima* и на префектура *Illyricum* (в кв. Tumba на Солун/Thessaloniki; макс. размери – с екзонартекса, около 28,00 × 14,90 м) (Hoddinott 1963, 158-159, fig. 71; Pallas

76 Автор на текста за тази базилика е В. Попова-Мороз. Означенията към линейния мащаб на ситуационния план с тази базилика (Pillinger et al. 1999, Abb. 175) са погрешни.

1984, 508, 511, 523, 549, 555, 569, fig. 24; вж. тук обр. 21б);

- базиликата, реконструирана в първата половина на VI в., в източния некропол на *Philippi* в *Macedonia prima* (макс. размери около 40 × 17,60 м) (Hoddinott 1963, 98-105, fig. 44/b; Pallas 1977, 107-110, fig. 70; Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2009, 59, fig. 51; вж. тук обр. 21в);

- базиликата с анекси към нартекса от V в. в близост до южната стена на късноантичната крепост на *Dion* (*Dium*) в *Macedonia prima* (макс. размери около 28 × 14 м) (Mentzos 2002, 334, 336, 340, fig. 1, 5; вж. тук обр. 21г);

- базиликата с трансепт и анекси, вероятно от втората половина на V в., на около 450 м западно от късноантичната крепост на *Thebes* в *Thessalia* (т.нар. basilica D; макс. размери около 30 × 27 м) (Pallas 1977, 52-54, fig. 31; Assimakopoulou-Atzaka et al. 1982, 142-143, fig. 43; Karagiorgou 2001, 186, 194, fig. 2; Karagiorgou 2013, 158, 163-164, fig. 138, 144; вж. тук обр. 21д);

- базиликите с разни анекси от VI в. в м. Kraneion (макс. размери около 65 × 24 м) и м. Skoutela (макс. размери около 61 × 24 м) на, съответно, около 450 м източно и на около 1,7 км северозападно от късноантичната крепост на *Corinth*, столицата на провинция *Achaia* (Pallas 1977, 154-157, fig. 106, 107; Pallas 1984, 503, 511, 536, 539, 540, 559, fig. 4; Sanders 2005, 421, 438, 440-441, fig. 16/1, /10; вж. тук обр. 22а и 22б); и т.н.[77]

„Св. София“ и по-ранните сгради под нея не са единствените известни култови сгради *extra muros* на късноантична Сердика[78]. Така, в близост до източната градска порта е изследвана християнска базилика (т.нар. базилика № 1) от началото на V в. с максимални размери 31,85 × 17,45 м. Тя е издигната върху останките на по-ранна църква. До базиликата е функционирал отделно изграден баптистерй. Предполага се, че са разрушени от хуните в средата на V в. (Станчева 1964, 159-161, 166-167, обр. 1; Чанева-Дечевска 1999, 293-295, обр. 92; вж. тук обр. 1 и 20а) Другата по-значителна култова сграда, чиито зле запазени останки са частично и периодично разкривани през последното столетие, е локализирана сред западния градски некропол. Става въпрос отново за базилика с максимални размери 35/35,80

77 Местоположението на градовете с изредените култови сгради *extra muros* вж. на картата, представена като обр. 25 след глава IV.

78 Регистър на установените през последните десетилетия късноантични култови сгради на Сердика – в и вън от крепостните ѝ стени, вж. при Шалганов, Кирова 2010, 28, №№ 42, 43, 45-47. Частично съхранената базилика от V в. в кв. Лозенец е с размери около 31,00 × 16,80/17,40 м (Даскалов, Горянова 2009, 121). Тя обаче е на около 3 км от градската крепост (пак там, 135) и е в укрепен комплекс, т.е. не е типичен пример за крайградска църква *extra muros*.

× 19,60/19,70 (Бобчев 1943, 27-28, № 35; Кирова 2007, 38, 43-44, обр. 1, 7; вж. цит. там съч.; вж. тук обр. 1). Според новите проучвания, функционирането ѝ е в границите на V в. (Кирова 2007, 43-44)

Сердикийската „Св. София“ отстои на около 550 м източно от градската крепост и е с отличително местоположение, върху доминиращо в околността възвишение, явяващо се вододел между р. Владайска и р. Перловска (обр. 23)[79]. Външната дължина на базиликата по надлъжната ѝ ос е към 49,25 м, а нейната максимална дължина – с издадените пред западната ѝ фасада конхи на страничните помещения към нартекса, е към 51,15 м. Стандартната външна широчина на базиликата е към 24,10 м. Широчината ѝ при трансепта, т.е. дължината на последния е около 26,50 м. Максималната широчина на базиликата в западната ѝ част – със страничните помещения към нартекса, е към 33,80 м (Филов 1913, табл. X; тук – обр. 3а)[80]. Широчината на централния кораб е 7,70 м, на страничните кораби – по 4,30 м, на трансепта – 7,30 м, а на нартекса – 4,70 м. Вътрешният диаметър на тристенната отвън апсида е към 7 м. Двуконхални помещения от двете страни на нартекса, органично вписаните в общия план, са с вътрешни размери по 9,60 × 4,30 м (пак там, 11, 19-20, табл. X; тук – обр. 3а). Височината на трансепта е 12 м, на централния кораб – 16,10 м, а на купола – 19,75 м (пак там, 11, 113). Диаметърът на купола е 9,00 м (пак там, 23). Масивните основи на базиликата достигат дълбочина от 4 м. Дебелината на тухлените ѝ стени в суперструкция е от 1,60 до 1,90 м (пак там, 13-14) Дебелината на стилобатите в наоса е почти 2 м, а размерите на кръстатите пилони върху тях – по 1,96 × 1,62 м (пак там, табл. X; вж. и Fingarova 2011, Taf. 36; вж. тук обр. 3а-3в, 4).

С откритото местоположение, внушителните размери, конструкция-

---

79 Тахиметричната подложка на представения план (обр. 23) е взаимствана от публикация на С. Бобчев. Следва да се има предвид, че трицифрените означения по хоризонталите там (Бобчев 1964, табл. XIV) не са реални или по-точно не са пълни коти. В представения план (обр. 23) съм коригирал тези означения съобразно документация на същия автор в по-ранна негова публикация (Бобчев 1943, табл. III). Според актуалните измервания, оригиналното подово ниво на „Св. София“ е на кота 553,30 (Шалганов 2005, 473, бел. 3).

80 Данните на автора за основните размери на базиликата в текста му – дължина от 46,45 м и широчина от 20,20 м (Филов 1913, 11), репродуцирани в публикациите от следващото столетие, са вътрешни размери. Данните за основните размери на базиликата, посочени от Г. Фингарова въз основа на архитектурното заснемане на арх. В. Китов – 49,22 и 24,14 м (Fingarova 2011, 3, Taf. 36; тук – обр. 4), са, съответно за дължината по надлъжната ос и за стандартната външна широчина на базиликата в днешния ѝ реконструиран вид.

та, градежа и монументалния си изглед, „Св. София“ е особено явление в културната архитектура и в топографията на културните обекти на Балканите през късната античност. Сравнението ѝ със градите, представени по-горе (обр. 18-22), дава достатъчно доказателства в полза на това твърдение. Съизмерими с нея по площ са само базиликите в околностите на Коринт (*Corinth/ Corinthus*; обр. 22а и 22б), който е: 1/ в Пелопонес, т.е. в най-южната част на Гърция и на Балканите изобщо (обр. 25); 2/ столица на римската (по времето на Принципата) и на късноантичната провинция *Achaia*; 3/ най-значителен център на цяла римска и късноантична Гърция до към средата на V в.; 4/ защитен допълнително в началото на V в. със споменатата по-горе фортификационна преграда на Коринтския провлак. До пристанището на Коринт, на около 2,5 км от късноантичната крепост на града – при днешния Lechaion, е изследвана и най-голямата късноантична базилика на Балканите изобщо (*intra* и *extra muros*). Тя е с трансепт, два атрия и ред други анекси. Дължината ѝ, без атриите, надхвърля 100 м (напр.: Pallas 1977, 164-171, fig. 113-115; Pallas 1984, 502 sqq, 558, fig. 1; Sanders 2005, 421, 437-441, fig. 16/1, /10). Неинят проучвател поставя изграждането ѝ в 50-те години (Pallas 1977, 171) или в 60-те години на V в. (Pallas 1984, 513, 547) Окончателното ѝ устройство и оформянето на комплекса около нея се отнася “sous le règne de Justin I (518-527) au plus tôt” (Pallas 1977, 171), към управлението на Юстиниан I (Pallas 1984, 539). С оглед на културните сгради около Коринт, на базиликите „Lechaion“ и „Kraneion“ в частност, се изтъква, че „the size and magnificence of some of the buildings constructed – or completed – during Justinian’s reign, however, certainly suggest imperial intervention”, че “it is hard to imagine construction of such a building without the direct or indirect involvement of the emperor” (Gregory 2000, 109).

Базиликите около Коринт, както впрочем и всички представени по-горе базилики от Балканския полуостров са от т.нар. елинистически тип, т.е. с дървени покривни конструкции и не особено масивен градеж. Поради това може да се заключи, че сравнението с късноантичните културни сгради *extra muros* откроява сердикийската „Св. София“ като паметник почти без конкуренти относно мащаба и вида си в континенталната територия на полуострова. Ако сравнението се сведе до новоизградените през VI в. културни сгради *extra muros*, то струва ми се, че наречието „почти“ може да отпадне.

Добър пример за впечатленията от вида и местоположението на нашата базилика дава Петър Богдан Бакшич в средата на XVII в., т.е. единадесет века след съграждането ѝ: „Построен е този храм на Св. София върху едно издигнато място, когато се преминава планината Хемус, веднага се вижда

споменатата църква, въпреки че до нея има 20 мили открито поле“ (по Димитров 2001, 150). Предвид липсата на собствена фортификационна защита и с оглед на географската позиция на района – по-близо до дунавската имперска граница отколкото до егейското крайбрежие (обр. 25), мисля, че не ще е пресилено „Св. София“ да се определи като проява на политическо и идеологическо предизвикателство в динамичната история на Балканите през VI в. Кои са причините, обусловили появата ѝ? Следва да призная, че този въпрос бе основният „дразнител“ за настоящото изследване.

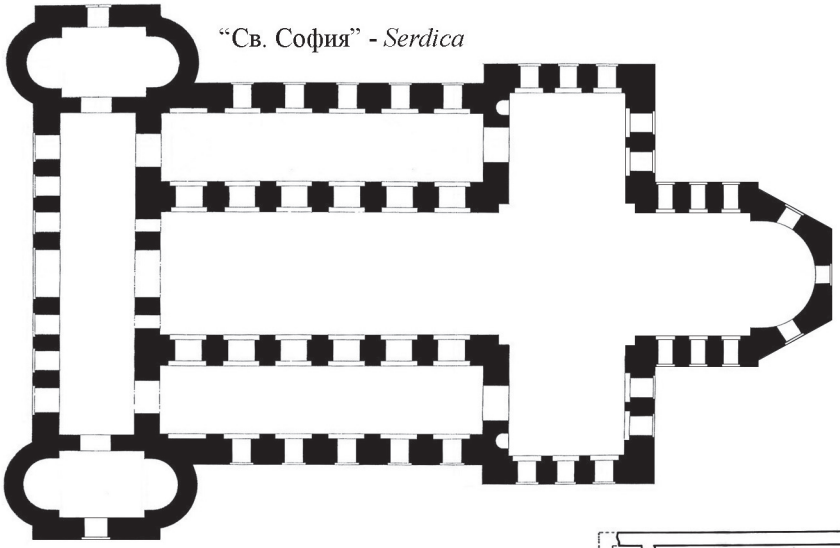

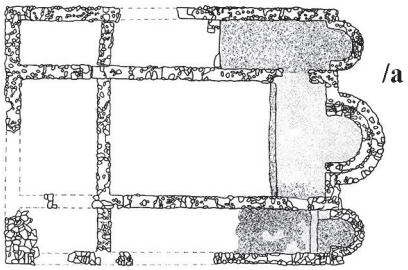

базилика “А” - “Градина” на Јелица, *Moesia prima* (Milinković 2002, 107, Abb. 30)

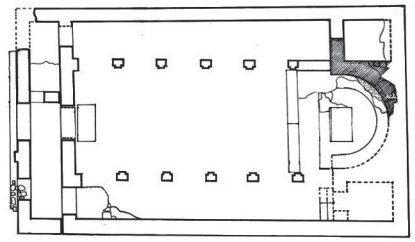

базилика II - *Montana*, *Dacia ripensis* (Кабакчиева 2011, 291, обр. 1)

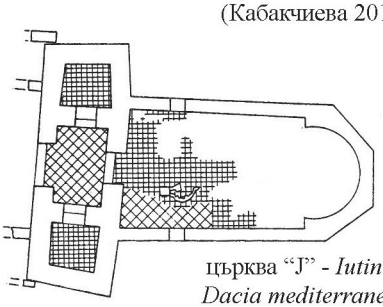

църква “J” - *Iutiniana Prima*, *Dacia mediterranea/Dardania* (Duval, Jeremić 1984, 96, fig. 81)

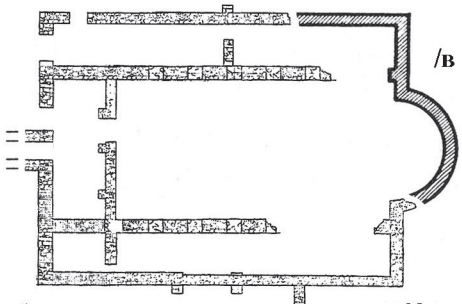

базиликата в източния некропол на *Naissus*, *Dacia mediterranea* (Ракоција 2013, 46, сл. 18; с доп. по Петровић 1976, 85, сл. 36)

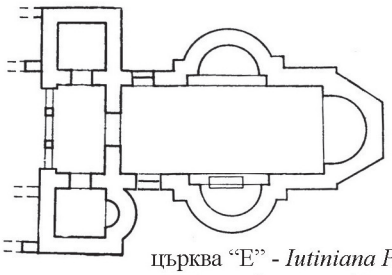

църква “E” - *Iutiniana Prima*, *Dacia mediterranea/Dardania* (Кондић, Поповић 1977, 136, сл. 97)

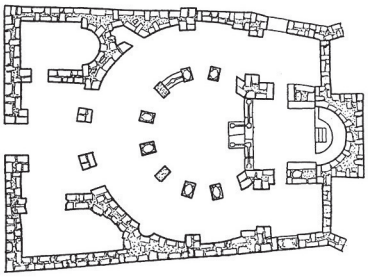

т.нар. ротонда - Големо градище при Коњух, *Dardania* (Микулчиќ 1999, 320, сл. 199)

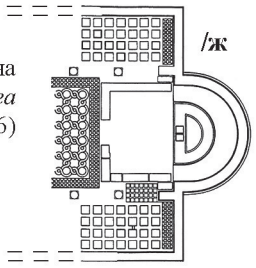

базиликата западно от крепостта на *Pautalia*, *Dacia mediterranea* (Spassov et al. 1999, 27, fig. 6)

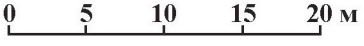

Обр. 18 Сравнително табло с планове на късноантични църкви *extra muros*

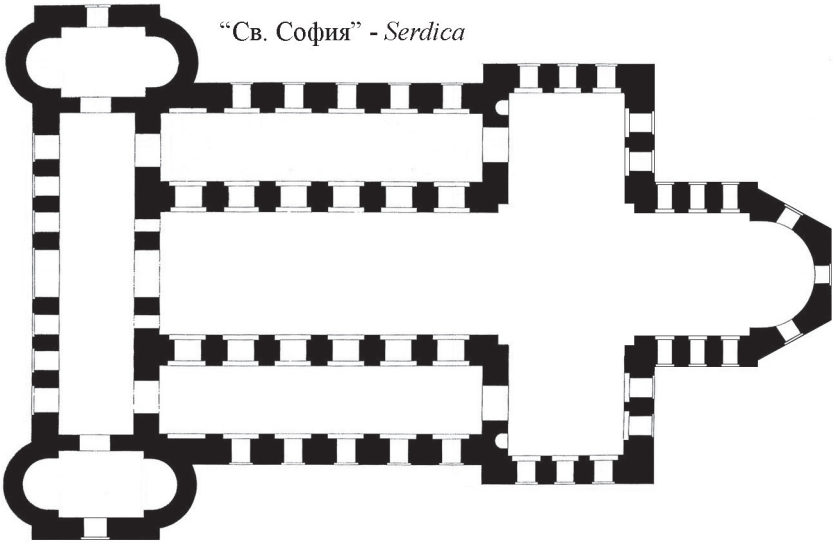

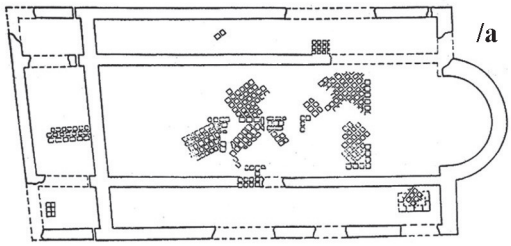

базиликата пред западната порта на *Novae*, *Moesia secunda* (Čičikova 1997, 64, fig. 3)

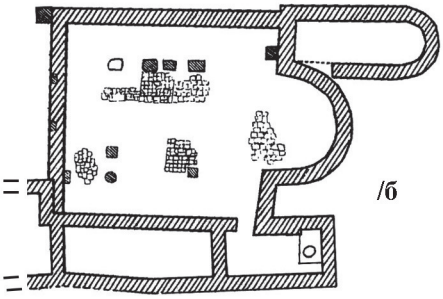

базиликата пред западната стена на *Histria*, *Scythia* (Rusu-Bolindeţ, Bădescu 2005, 106, fig. 2)

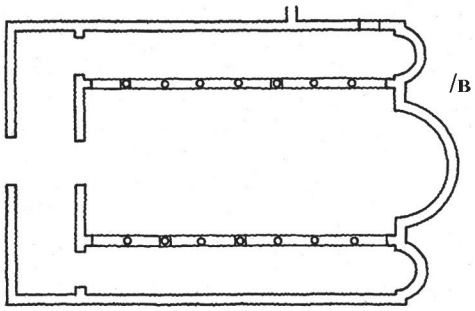

базиликата североизточно от крепостта на *Marcianopolis*, *Moesia secunda* (Чанева-Дечевска 1999, 185, обр. 10)

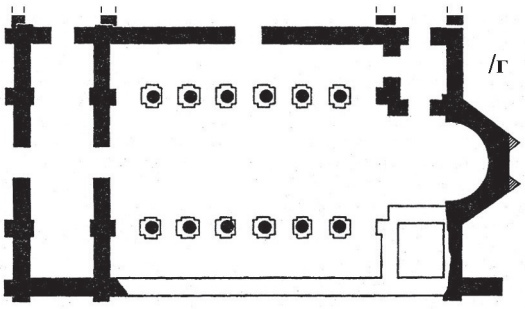

базиликата в м. Пиринч тепе, югозападно от *Odessos*, *Moesia secunda* (Чанева-Дечевска 1999, 174, обр. 3)

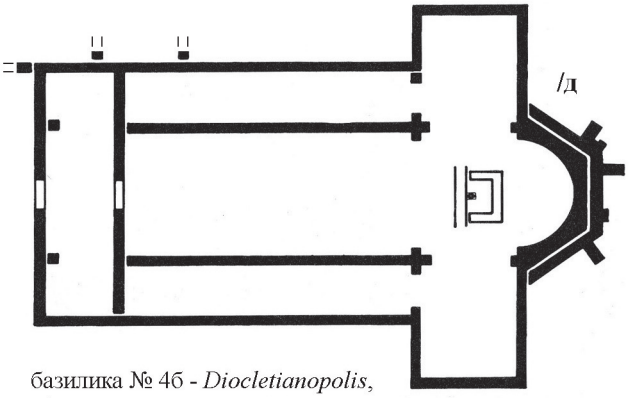

базилика № 4б - *Diocletianopolis*, *Thracia* (Маджаров 1993, 178, обр. 143)

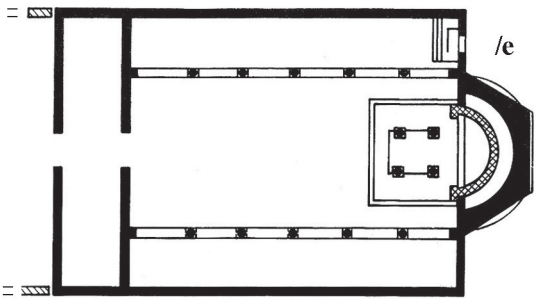

базилика № 3 - *Diocletianopolis*, *Thracia* (Маджаров 1993, 177, обр. 136)

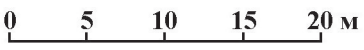

Обр. 19 Сравнително табло с планове на късноантични църкви *extra muros*

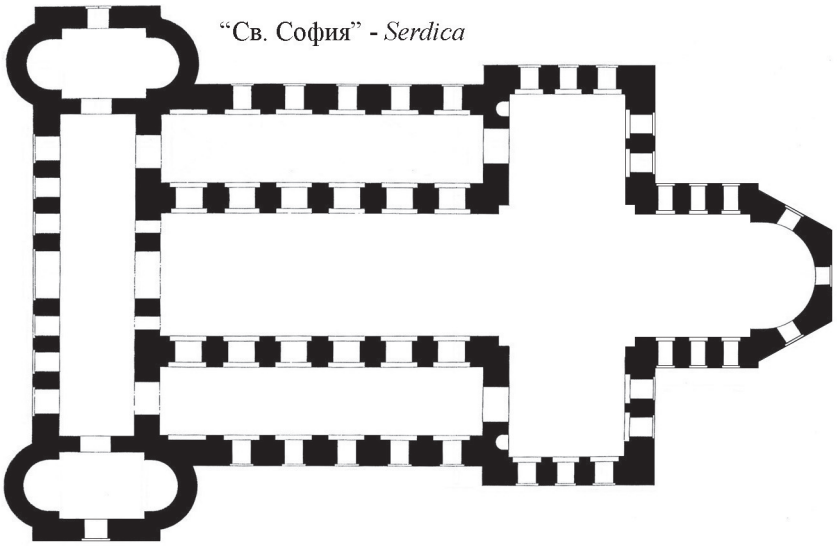

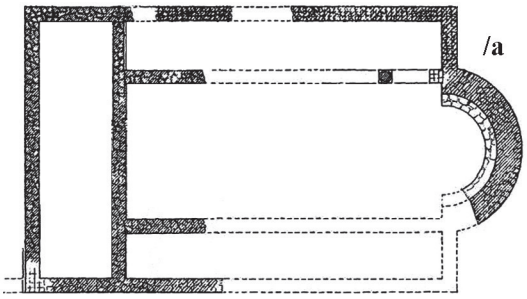

базиликата пред източната порта на *Serdica*, *Dacia mediterranea* (Станчева 1964, 160, обр. 1)

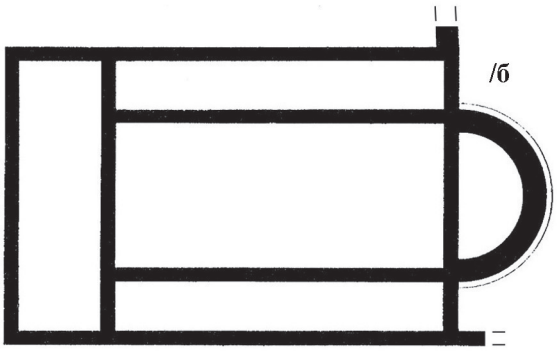

базиликата върху Джендем тепе - *Philippopolis*, *Thracia* (Цончев 1938, 29, обр. 55)

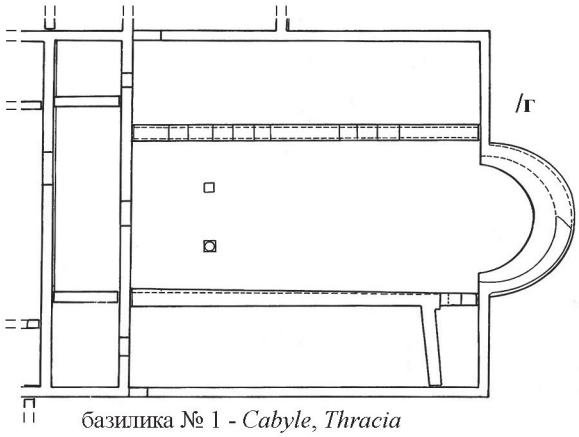

базилика № 1 - *Cabyle*, *Thracia* (Димитрова 1982, 132, обр. 1)

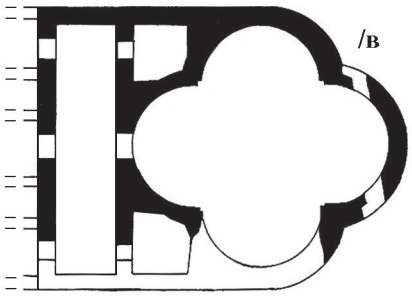

тетраконхалната църква (мартириум ?) - *Augusta Traiana, Thracia* (Николов, Калчев 1992, 41, обр. 2)

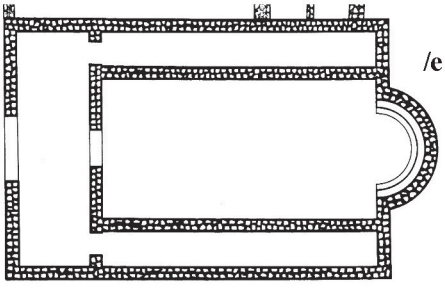

базилика № 2 - *Nicopolis ad Nestum*, *Rhodopa* (Pillinger et al. 1999, Taf. 44/Abb. 176)

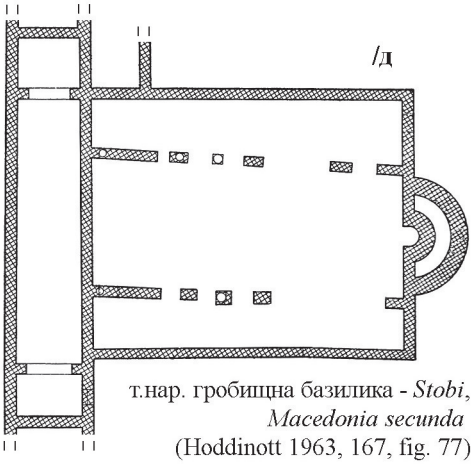

т.нар. гробищна базилика - *Stobi*, *Macedonia secunda* (Hoddinott 1963, 167, fig. 77)

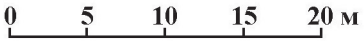

Обр. 20 Сравнително табло с планове на късноантични църкви *extra muros*

Обр. 21 Сравнително табло с планове на късноантични църкви *extra muros*

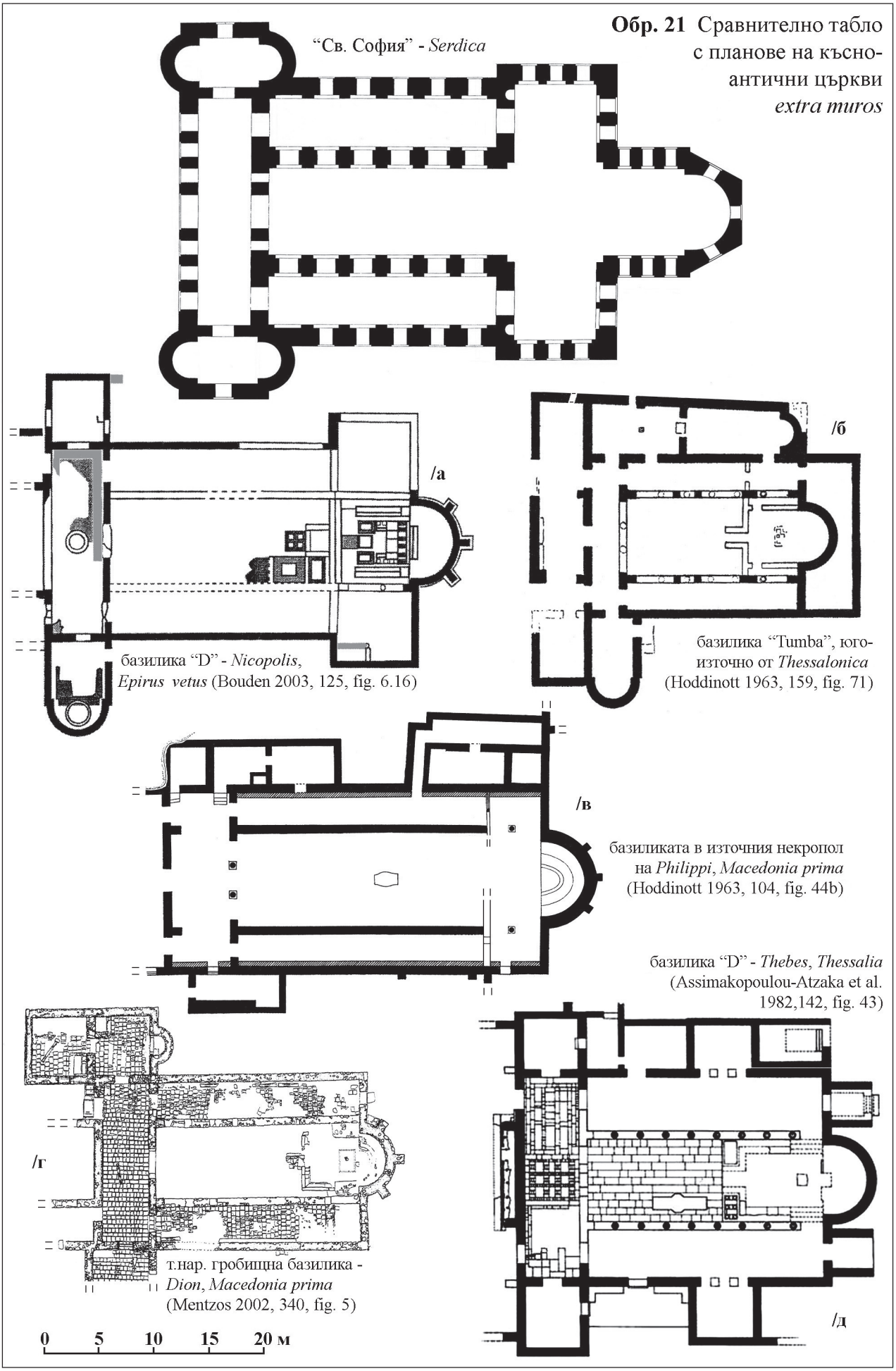

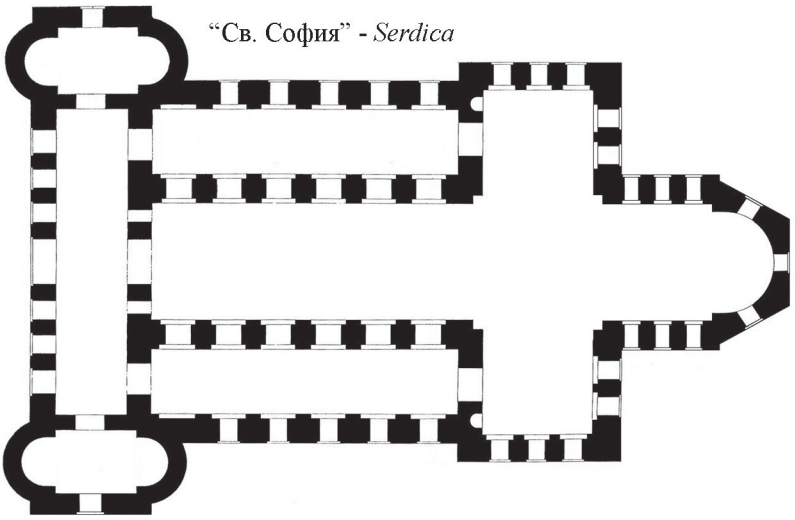

"Св. София" - *Serdica*

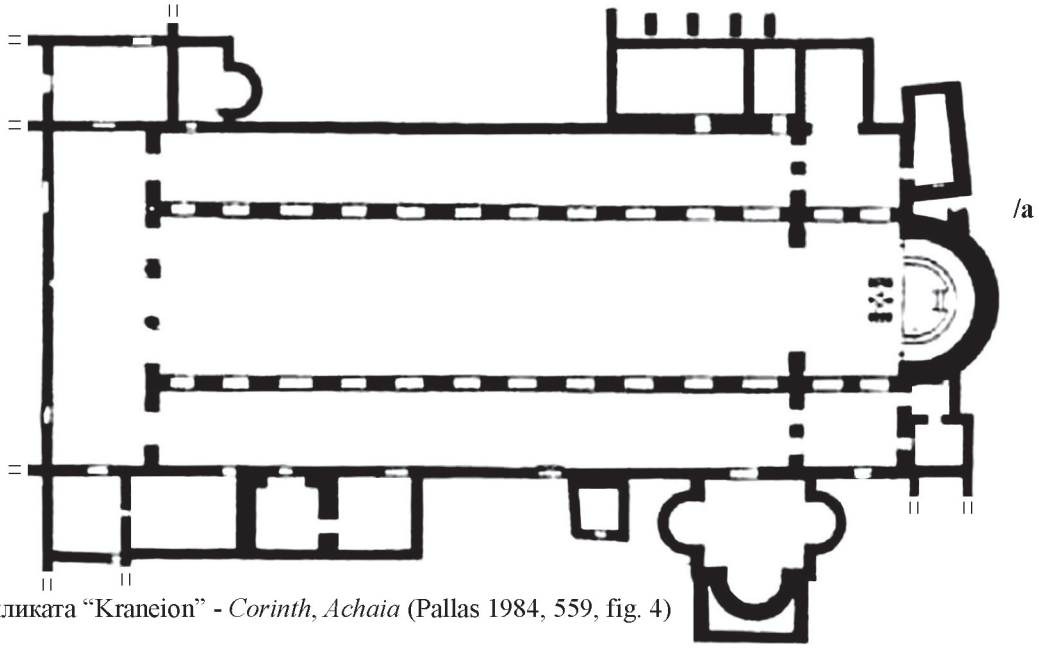

/а

базиликата "Kraneion" - *Corinth, Achaia* (Pallas 1984, 559, fig. 4)

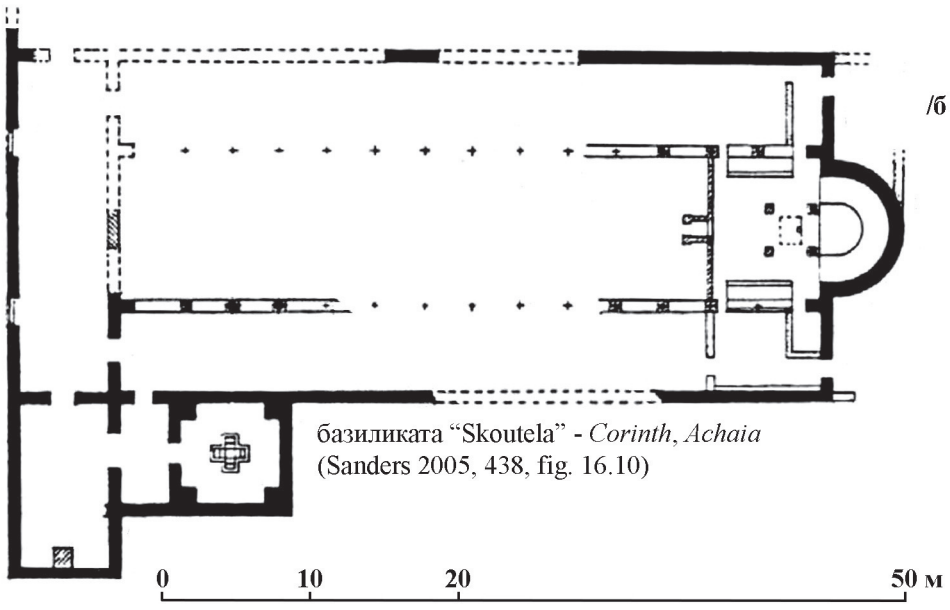

/б

базиликата "Skoutela" - *Corinth, Achaia*
(Sanders 2005, 438, fig. 16.10)

Обр. 22 Сравнително табло с планове на късноантични църкви *extra muros*

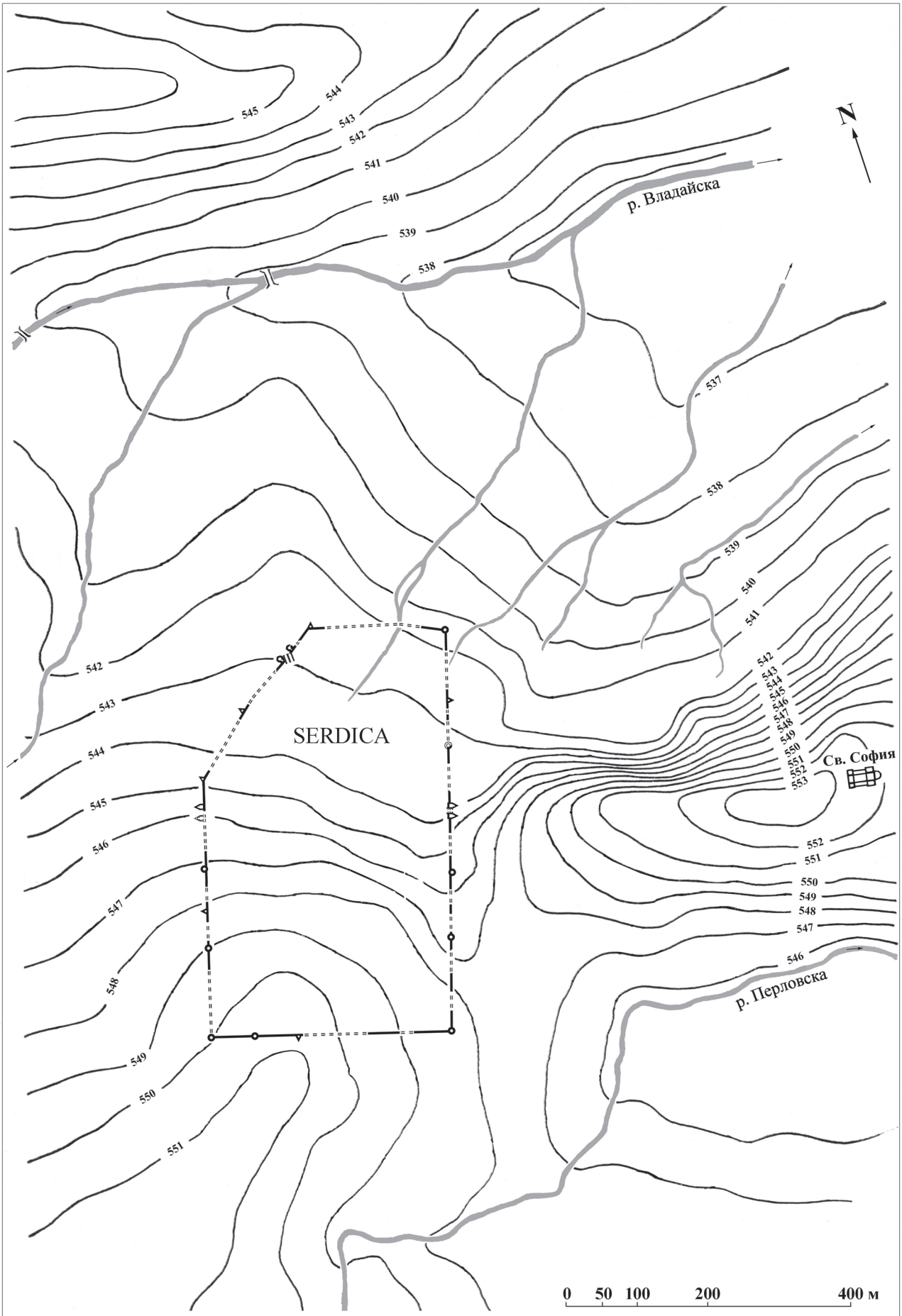

Обр. 23 Сердика и "Св. София" - ситуация и релеф
(по: Бобчев 1943, табл. III; Бобчев 1964, табл. XIV; с мои - В. Д., допълнения)

III. Die „Hl. Sophia“ und die Kultusgebäude extra muros am Balkan in der Spätantike

Im ersten Teil des Kapitels gebe ich einen Überblick der Hauptdaten über bekannte christliche Kultusgebäude *extra muros* am Balkan – aus den spätantiken Diozäsen *Dacia*, *Macedonia* und *Thracia* (Abb. 18-22).

Serdicas „Hl. Sophia” befindet sich ca. 550 m östlich von der Stadtfestung in ausgezeichneter Lage auf einem die Ortschaft dominierenden Hügel (Abb. 23). Die äußere Länge der Basilika ihrer Langsachse entlang beträgt ca. 49,25 m, ihre Maximallänge – mit den vor der Westfassade hervorstehenden Konchen der Seitenräume zum Narthex, ist ca. 51,15 m. Die Außenbreite der Basilika ist ca. 24,10 m. Die Breite des Querschiffs (Transept), d.h. die Länge des letzten, ist ca. 26,50 m. Die maximale Breite der Basilika in ihrem Westteil beträgt ca. 33,80 m (Abb. 3а, 3в, 4). Die Höhe des Querschiffs (Transepts) beträgt 12 m, die des Mittelschiffs 16,10 m, und die der Kuppel 19,75 m. Der Diameter der Kuppel ist 9,00 m. Die massiven Fundamente der Basilika erreichen eine Tiefe von 4 m. Die Stärke ihrer Ziegelsteinmauer in *superstructio* ist zwischen 1,60 und 1,90 m. Die Stylobaten im Naos sind fast 2 m stark und die darauf stehenden kreuzförmige Pylonen haben einen Umfang von je 1,96 × 1,62 m.

Durch ihre offene Lage, ihren eindrucksvollen Dimensionen, durch ihre Konstruktion, Bauweise und monumental Form ist die „Hl. Sophia“ eine Besonderheit der Kultusarchitektur und der Topographie der Kultusobjekte am spätantiken Balkan. Im Vergleich mit spätantiken Kultusgebäuden *extra muros,* konkret mit solchen im 6. Jahrhundert errichteten, steht Serdicas „Hl. Sophia“ als ein in Dimension und Form beispielloses Baudenkmal auf dem Festland der Balkanhalbinsel da.

Eine Beschreibung von Aussehen und Lage der Basilika Mitte des 17. Jahrhunderts, d.h. elf Jahrhunderte nach ihrer Erbauung, gab Peter Bogdan Bakshich (Bakshev): „Erbaut ist dieser Tempel der Hl. Sophia auf einem erhöhten Ort; wenn man das Gebirge Haemus überquert sieht man sogleich die erwähnte Kirche, auch wenn es bis dorthin noch 20 Meilen offenes Feld sind“ (nach Димитров 2001, 150). Angesichts des Mangels an einem eigenen Fortifikationsschutz und in Anbetracht der geografischen Position – näher an der Donaugrenze des Imperiums als an der Ägäischen Küste – ist es m. E. nicht übertrieben, die „Hl. Sophia“ als politische und ideologische Herausforderung in der dynamischen

Geschichte des Balkans des 6. Jahrhunderts zu definieren. Welche sind die Gründe, die ihre Enstehung erwirkt haben? Ich muss gestehen, dass diese Frage der primäre Ansporn für meine Untersuchung darstellte.

Liste der Abbildungen

Abb. 18. Vergleichende Tafel mit Plänen spätantiker Kirchen *extra muros*:

а/ Basilika „A" – „Garten" von Jelitsa, *Moesia prima* (Milinković 2002, 107, Abb. 30).

б/ Basilika II – *Montana*, *Dacia ripensis* (Кабакчиева 2011, 291, Abb. 1).

в/ Basilika in der Ostnekropole von *Naissus*, *Dacia mediterranea* (Ракоција 2013, 46, Abb. 18; mit Ergänzungen nach Петровић 1976, 85, Abb. 36).

г/ Kirche „J" – *Iustiniana Prima*, *Dacia mediterranea*/*Dardania* (Duval, Jeremić 1984, 96, fig. 81).

д/ Kirche „E" – *Iustiniana Prima*, *Dacia mediterranea*/*Dardania* (Кондић, Поповић 1977, 136, Abb. 81).

е/ sog. Rotunde – Golemo Gradishte bei Konueh, *Dardania* (Микулчиќ 1999, 320, Abb. 199).

ж/ Basilika westlich der Festung von *Pautalia*, *Dacia mediterranea* (Spassov et al. 1999, 27, fig. 6).

Abb. 19. Vergleichende Tafel mit Plänen spätantiker Kirchen *extra muros*:

а/ Basilika vor dem Westtor von *Novae*, *Moesia secunda* (Čičikova 1997, 64, fig. 3).

б/ Basilika vor der Westmauer von *Histria*, *Scythia* (Rusu-Bolindeţ, Bădescu 2005, 106, fig. 2).

в/ Basilika nordöstlich der Festung von *Marcianopolis*, *Moesia secunda* (Чанева-Дечевска 1999, 185, Abb. 10).

г/ Basilika in der Gegend Pirinch tepe, südwestlich von *Odessos*, *Moesia secunda* (Чанева-Дечевска 1999, 174, Abb. 3).

д/ Basilika № 4b – *Diocletianopolis*, *Thracia* (Маджаров 1993, 178, Abb. 143).

е/ Basilika № 3 – *Diocletianopolis*, *Thracia* (Маджаров 1993, 177, Abb. 136).

Abb. 20. Vergleichende Tafel mit Plänen spätantiker Kirchen *extra muros*:

а/ Basilika vor dem Osttor von *Serdica*, *Dacia mediterranea* (Станчева 1954, 160, Abb. 1).

б/ Basilika auf Dzhendem tepe – *Philippopolis*, *Thracia* (Цончев 1938, 29, Abb. 55).

в/ Tetrakonchos (Martyrion - ?) – *Augusta Traiana*, *Thracia* (Николов, Калчев 1992, 41, Abb. 2).

г/ Basilika № 1 – *Cabyle*, *Thracia* (Димитрова 1982, 132, Abb. 1).

д/ sog. Friedhofbasilika – *Stobi*, *Macedonia secunda* (Hoddinot 1963, 167, fig. 77).

е/ Basilika № 2 – *Nicopolis ad Nestum*, *Rhodope* (Pillinger et al. 1999, Taf. 44/ Abb. 176).

Abb. 21. Vergleichende Tafel mit Plänen spätantiker Kirchen *extra muros*:

а/ Basilika "D" – *Nicopolis*, *Epirus vetus* (Bouden 2003, 125, fig. 6.16).

б/ Basilika "Tumba", südöstlich von *Thessalonica* (Hoddinot 1963, 159, fig. 71).

в/ Basilika in der Ostnekropole von *Philippi*, *Macedonia prima* (Hoddinot 1963, 104, fig. 44b).

г/ sog. Friedhofbasilika – *Dion*, *Macedonia prima* (Mentzos 2002, 340, fig. 5).

д/ Basilika "D" – *Thebes*, *Thessalia* (Assimakopoulou-Atzaka et al. 1982, 142, fig. 43).

Abb. 22. Vergleichende Tafel mit Plänen spätantiker Kirchen *extra muros*:

а/ Basilika "Kraneion" – *Corinth*, *Achaia* (Pallas 1984, 559, fig. 4).

б/ Basilika "Skoutela" – *Corinth*, *Achaia* (Sanders 2005, 438, fig. 16.10).

Abb. 23. Serdika und "Hl. Sophia" – Situation und Relief

(nach: Бобчев 1943, Tab. III; Бобчев 1964, Tab. XIV; mit meinem – V. D., Ergänzungen).

ГЛАВА IV.

Сердика, Iustiniana prima и причините за появата на сердикийската „Св. София“

„Св. София“ наследява функции по обслужването на некропола, сред който се намира (обр. 1, 5, 6), но само тези функции не предполагат подобна монументалност. Вероятно „Св. София“ наследява или придобива с появата си и функции, свързани с почитането на местни мъченици за Христовата вяра от времето до 313 г. и/или на заслужили водачи на местната църковна община след тази дата. Споменатият по-горе ръкопис *Justiniani Vita*, независимо от спорната му автентичност, онагледява тази възможност: базиликата се освещава чрез и се превръща в място за почит на свети мощи – в случая на местния епископ Домнион. Почитта към местни „свети хора“ и усърдието в материализирането ѝ чрез изграждане на съответни храмове обаче са присъщи както за сердикийските, така и за останалите балкански християни през VI в., и няма основания да се смята, че първите са се отличавали от останалите в това отношение. Остава възможността, подсказана и отчасти аргументирана вече в предходното изложение: появата на „Св. София“ е резултат от някакво важно събитие и не би била възможна без подкрепата на имперската администрация, начело на която е самият император. От какво е била мотивирана тази подкрепа? *Justiniani Vita* отново дава примерен отговор: Домнион е бил духовен наставник на Юстиниан I, т.е. мотивът е признателност от страна на императора. Не бих се наел да коментирам автентичността на въпросния ръкопис, но приемам, че той е правдоподобен като модел за обяснение на конкретния повод за изграждането на „Св. София“. Конкретният повод обаче не изчерпва, а само ни доближава до същинските причини за подобно строително начинание. Той е идеологически израз и удобна пресечна точка на обществените интереси на местното гражданство и политическата воля на императора.

Очевидно „Св. София“ не е обикновена, поредна църква край един от градските центрове в централната зона на Балканския полуостров. Тя е въплащение на определени, значими усилия и стремежи на местното гражданство, на местната църковна община, получили височайшата императорска

благословия. Изхождайки от тази постановка смятам, че появата на сердикийската „Св. София“ има връзка с изграждането на *Iustiniana prima*, идентифицирана днес с голяма вероятност със споменатия по-горе Царичин град в днешна Южна Сърбия (обр. 24)[81].

Iustiniana prima е нов град, създаден от Юстиниан I в неговото родно място за увековечаване на императорската слава, но също така за административна и културна столица на префектура *Illyricum*[82], включително на диоцеза *Dacia* (обр. 25). Изглежда, че трайно настаняване тук на префекта на *Illyricum* не е имало, но учредяването на архиепископия е безспорен факт, потвърден не само от изворите. При археологическите проучвания е локализиран и изследван архиепископският комплекс, устроен в най-издигнатия и допълнително укрепен градски сектор – т.нар. акропол (Кондић, Поповић 1977, 17-19, 22-41, обр. 4-21; Bavant, Ivanišević 2003, 11, 13, 18-21, 52-53; Bavant 2007, 342-347, 364-367, fig. 3-7, 15; Duval et al. 2010[83]). Известната новела от 535 г. подчинява на архиепископа на *Iustiniana prima* епископите от провинциите в Северен *Illyricum*, включително от провинция *Dacia mediterranea*

---

81 Аргументи за идентификацията на *Iustiniana prima* с т.нар. Царичин град вж. напр. при: Кондић, Поповић 1977, 163-168; Bavant 2007, 337-338 (вж. и цит. там съч.). На друго мнение днес са само някои македонски учени, според които *Iustiniana prima* трябва да се търси в района на *Scupi* (на днешното Скопие). Основните им аргументи са лингвистични – приблизителното сходство между споменатите от Прокопий Кесарийски имена на родното село на Юстиниан и на един съседен кастел със съвременните имена на две села в района на Скопие (Микулчиќ 1999, 352-355; Лилчиќ 2001, 2 сл.; Panov 2008, 74-75). Това мнение обаче е в противоречие както с изворите – новела XI на Юстиниан от 535 г., така и с наличната археологическа информация за въпросния район. Същевременно дългогодишните проучвания в т.нар. Царичин град доказват не само съответстваща хронология, но и особена, твърде представителна градоустройствена структура за началния период от неговото функциониране и потвърждават идентификацията му с *Iustiniana prima*. Научната литература за проучванията в Царичин град - *Iustiniana prima* е значителна. Основна информация за този в действителност неголям по площ център задължително присъства в по-новите обобщаващи изследвания за ранновизантийското градоустройство. Такава информация съм излагал и в мои статии (напр. Динчев 2001, 231-232, 236; вж. и цит. там съч.). Някои от последните публикации за този център са цитирани в следващото изложение.

82 Пояснения за префектурата Илирик (*praefectura praetorio per Illyricum = Illyricum orientale*) и за диоцеза Илирик (*Dioecesis Illyricum = Illyricum occidentale*) вж. по-горе, в глава II, бел. 48. Уточнявам, че по-нататък в текста названието „Илирик“ („*Illyricum*“) и производните му прилагателни ще се използват само за префектурата Илирик.

83 Цит. съч. (Duval et al. 2010) е последна част (глава) в последния засега том от поредицата „Caričin grad”, обнародван през 2010 г. и посветен изцяло на т.нар. акропол, т.е. на архиепископския комплекс на *Iustiniana prima*. Вж. там и останалите части (глави), в които са представени основните компоненти на този комплекс.

(Nov. Iust. XI; по ГИБИ 1958, 47-49). Тази йерархия е потвърдена с новелата от 545 г. (Nov. Iust. CXXXI; по ГИБИ 1958, 71), а също и с разказа на Прокопий Кесарийски в съчинението *De aedificiis* (Proc., De aedif., IV, 1; по ГИБИ 1958, 156-157).

До управлението на Юстиниан I (527-565) сердикийските епископи, като предстоятели на катедра в провинциална столица, са били митрополити, т.е. в привилегирована позиция спрямо останалите епископи в *Dacia mediterranea*[84]. В нашата историография се поддържа мнението, че епископите на Сердика са били с водеща позиция и в църковната организация на целия диоцез *Dacia* (напр.: Венедиков 1958, 327; Велков 1989, 26; Станев, Ждраков 2001, 21). В изворите няма безспорни данни в подкрепа на това мнение, но то не е лишено от известни основания предвид голямото значение на града и неговата църковна община в началния, късноримския период на късната античност. Известно е, че след края на IV в. епископската институция приема от отмиращите органи на старото полисно самоуправление функциите на защитник на градската автономия, че епископите почват да се възприемат от градското население като гаранция за запазване на определени административни и стопански привилегии или като средство и надежда за придобиване на такива[85]. Тази обществена лидерска роля на епископите е насърчавана от имперското законодателство, включително от известния закон на император Зенон от 480/481 г. (Cod. Iust., 1; по ГИБИ 1958, 21) Поради това промяната на статуквото при управлението на Юстиниан I със създаването на *Iustiniana prima*, респ. – с предоставените права на нейния архиепископ, е в един или друг аспект, в една или друга степен, в ущърб на Сердика и нейните граждани. Нормално е да се очаква, че местният елит ще се опитва да запази позициите си и с основна роля в това начинание следва да е именно местният епископ.

---

84 За появата и установяването на църковно-административната длъжност „митрополит“ вж. напр.: Малицки 1994, 255-256; Кочев 1995, 122-127; Van Dam 2007, 350-352.

85 Значението на епископската институция за градския живот е една от основните теми в съвременната историография за късната античност. От вече цитираните в изложението или в предходните бележки обобщаващи съчинения вж.: Dagron 1977, 19-23; Cameron 1993, 61-64, 78-80; Van Dam 2007, 343-350, 357-263. Сравнително нова, макар и непълна, библиография по темата вж. при: Lavan 2006, 36-37; Schachner 2006, 45-46, 76. По скромното ми мнение, сред най-добрите изследвания по темата остават публикациите на Г. Курбатов (напр. Курбатов 1971, 172-206, 211) и J. Liebeschuetz (напр. Liebeschuetz 2001, 137-168, 401-402, 411-412) За епископите на късноантичните градове в днешна България вж.: Velkov 1977, 79-80, 245-248; Марков 1995, 43-46; Кочев 1995, 148-162; цит. там извори и публикации.

Защитата на сердикийската кауза предпоставя противопоставянето на местните църковни водачи на архиереите на *Iustiniana prima*. В тази защита първите е трябвало да лавират и да определят своето поведение в контекста на сложните отношения между императора, папата и константинополския патриарх. Учредяването на новата архиепископия първоначално не среща изричното одобрение на римския папа, тъй като чрез нея се орязват правомощията на папския викарий в *Thessalonica*, а новелата от 535 г. (Nov. Iust. XI) не урежда отношенията ѝ със Светия престол. Впоследствие е постигат компромис и в новелата от 545 г. (Nov. Iust. CXXXI) архиепископът на *Iustiniana prima* изрично е посочен като наместник на папата[86]. Сега вече Светият престол приема архиепископията за своя, възприема я като средство за париране на нарастващото влияние на константинополския партриарх в *Illyricum* и я защитава. От този момент сердикийските църковни водачи е трябвало да опонират и на папите в Рим.

По-горе стана въпрос, че в средата на VI в. сердикийският епископ Базилиск влязъл в конфликт с архиепископа на *Iustiniana prima* – в случая Бененат, с римския папа – в случая Вигилий, и със самия Юстиниан I по повод на христологичен спор. Този конфликт дава повод да се изтъкне в съвременната литература водещата роля на Сердика в Северен *Illyricum* като опозиция на архиепископията в *Iustiniana prima* (Pietri 1984, 53, 59)[87]. Припомням тук и предложеното тълкуване на надписа от трансепта на „Св. София“ като прикрита възхвала на константинополския патриарх с антипапска насоченост от времето на Юстиниан I (Станев, Ждраков 2001, 21, 23). Все пак ясно е, че до кончината на този император в 565 г. откритото и трайно противопоставяне на архиепископа и папата не е било нито уместно, нито възможно. След това обаче ситуацията се променя и противопоставянето добива видимост в изворите. Документът от 594 г., споменат по-горе (глава II), е писмо от папа Григорий I до сердикийския епископ Феликс, в което първият упреква втория в излишна гордост и неподчинение спрямо новия архиерей

---

86 За отношенията на Юстиниан I и предстоятелите на Светия престол по повод учредяването и функционирането на архиепископията на *Iustiniana prima* вж. напр: Markus 1979, 277-279, 289-292, 299-302; Pietri 1984, 48-50; Döpmann 1987, 222-230; Bratož 2011, 225-226. В нашата историография по този въпрос вж. Венедиков 1958, 327-329.

87 “Dans les provinces latines, l’opposition au vicaire de Justiniana s’exprime ouvertement… Cette resistance paraît assurée par un métropolitain, celui de Sardique, qui constitue probablement le centre de la désobéissance…” (Pietri 1984, 53) “Justinien a tenté d’utiliser au bénéfice de Justiniana Prima ce sentiment d’une communauté latine. Mais il se heurte à la résistance de la Dacie avec Sardique.” (ibidem, 59)

на *Iustiniana prima*[88]. Свидетелство в тази насока е и сердикийският надпис от 580 г., който, въпреки че не е с особено представителен вид, има официален характер. В него предшественикът на Феликс – Леонтий, е титулуван като архиепископ (Венедиков 1958, 323-326). Писмото до Феликс и надписът за Леонтий всъщност доказват, че с благосклонното отношение на императорите след Юстиниан I, църковно-административната независимост спрямо *Iustiniana prima* е била *de facto* постигната (пак там, 328-330). Малко по-късно, в 601 г., друго писмо на папа Григорий I с друг адресат подсказва и фактическия край на Юстинианова архиепископия (Gregorii I papae, Epistolae, XI, 29; по ЛИБИ 1958, 378).

Предпоставка в полза на сердикийската кауза е фактът, че въпреки желанието на Юстиниан I, основаният от него град е със сравнително скромен мащаб. Дългогодишните археологически проучвания доказват Царичин град, т.е. *Iustiniana prima* като „ville nouvelle et artificielle" (Duval, Popović 1980, 396), "ville byzantine importante… qui soit une foundation du VIe siècle, parfaitement artificielle" (Bavant 1984, 272), чиято начална структура включва предимно звена с представителен характер – християнски култови и светски сгради и комплекси. Проучванията обаче опровергават твърдението на Прокопий, че това е "град голям и многолюден", че "по своята големина той е пръв" сред "останалите грдове" на *Illyricum* (Proc., De aedif., IV, 1; по ГИБИ 1958, 156). Надежно защитената чрез солидна фортификация площ на *Iustiniana prima* – на т. нар. акропол, горен град и долен град – възлиза общо на около 8 ха (Bavant, 2007, 342-345, fig. 3; Ivanišević 2010, 747, 749, fig. 2). Поради това този градски център е пример за несъответствие между реален мащаб и административни привилегии. Промените в структура му при наследниците на Юстиниан I – изоставянето на по-ранни големи обществени постройки и масовата поява на скромни жилища, обаче свидетелстват, че без подкрепата на своя могъщ благодетел този център губи „изкуствения" си облик и (доста от) привилегиите си (Динчев 2001, 231-232, 235-237; вж. и цит. там публикации). Приблизително по време на неговото изграждане Сердика се сдобива с представената по-горе тухлена фортификация. Тя дублира очертанията на старата римска крепост, която също не е сред най-големите на Балканите.

88 „... И тъй до нас достигна вестта, че твое братство не благоволява да се подчинява, според обичая, на епископа на Първа Юстиниана, нашия брат Йоан, и че не си искал да подпишеш, както е обичайно, нито неговия декрет, нито доклада, който той е отправил до нас..." (Gregorii I papae, Epistolae, V, 8; по ЛИБИ 1958, 376, с превод на В. Тъпкова-Заимова).

Защитената от нея площ – около 17,50 ха (напр. Тонев 1995, 109, 113)[89], обаче значително надвишава тази на *Iustiniana prima*. Заслужава да се отбележат и разликите в местоположението на двата града. Докато Сердика е със стратгическа позиция в центъра на Балканите, на място, където диагоналният трансбалкански път се пресича с друг важен път от р. Дунав към Егейското крайбрежие, то *Iustiniana prima* е встрани от главните пътни артерии, в сравнително изолиран полупланински район (вж.: Spieser 2001, 1-10, fig. 2; Bavant, 2007, 340-342, fig. 2; вж. тук обр. 24).

На пръв поглед изводът от предходното изложение, че сердикийската „Св. София" е издигната при управлението и със съдействието на Юстиниан I, не се съгласува с констатацията, че именно последният е причина за накърняването на интересите на сердикийското гражданство, включително на местната епископска катедра, чрез създаването на *Iustiniana prima* и учредяването на нейната архиепископия. Като умел държавник Юстиниан I обаче си е давал сметка, че фаворизирането на родното му селище, превърнато от него в град, ще доведе до брожения и съпротива от страна на старите градски центрове на Северен *Illyricum*, и несъмнено се е опитал да ги предотврати или поне туширa. С особено значение в компенсаторната му политика е именно Сердика. Към този извод насочва анализът на известните извори.

Основните документи за създаването на *Iustiniana prima* и нейната архиепископия – новела XI и съчинението *De aedificiis* на Прокопий Кесарийски, се разминават относно провинциалната принадлежност на този център. Ще предам дословно съответните откъси.

Новела XI от 535 г., адресирана до Кателиан – първия архиепископ на *Iustiniana prima*, започва с встъплението: „Понеже силно желаем да възвеличим по много и различни начини нашия роден град... ние искаме и по отношение на църковната си власт той да се разрастне до най-голяма степен, така че сегашният свети предстоятел на нашия град Първа Юстиниана да стане не само митрополит, но и архиепископ и под негова власт да бъдат някои провинции, а именно както самата Вътрешна Дакия (… *et certae provinciae sub eius sint auctoritate, it est tam ipsa mediterranea Dacia*), така и Крайбрежна Дакия, също и Първа Мизия, и Дардания, и провинция Превалитана, и Втора Македония, и част от Втора Панония, която е в Баценска област" (Nov. Iust. XI; по ГИБИ 1958, 47; вж. тук обр. 25). Макар че не е пряко обозначителен, смисълът на текста е ясен – към момента на издаването на новелата

89 В тази площ не е включено пространството, защитено от околовръстната ранновизантийска външна стена (т.нар. протейхизма) на Сердика (вж. обр. 7, 15б, 16).

Iustiniana prima е в пределите на провинция *Dacia mediterranea*.

Сравнително краткият пасаж за архиепископа на *Iustiniana prima* в новела CXXXI от 545 г. не съдържа сведения за локализацията на града. При изреждането тук на епископиите, подвластни на архиепископа, първи са посочени тези от *Dacia mediterranea* (Nov. Iust. CXXXI; по ГИБИ 1958, 71). В случая обаче предимството в реда не може да се тълкува категорично. То може да се дължи на инерцията от следването на изложението в предходната новела, може да е и признание за значението на епископските катедри на *Dacia mediterranea* начело с епископията (митрополията) в Сердика, но без връзка с провинциалната принадлежност на *Iustiniana prima*.

Интересуващия ни текст от съчинението на Прокопий Кесарийски гласи: „Но аз трябва да почна с родината на императора... У европейските дарданци (Ἐν Δαρδάνοις που τοῖς Εὐρωπαίοις), които живеят зад епидамнийските предели (*Epidamnus* = *Dyrrhachium*; бел. В. Д.), съвсем наблизо до укреплението, което се нарича Ведериана, има едно място, на име Тавризион, откъдето произлиза император Юстиниан... А до самото това място построил великолепен град, който нарекъл Юстиниана Прима... и така изпълнил своя дълг към родината си, загдето го е отгледала... А имало у дарданците (ἦν δέ τις ἐν Δαρδάνοις) един стар град, който бил наричан Улпиана. Той... въздигнал града (Улпиана – бел. В. Д.) до сегашното му цъфтящо положение и го нарекъл Секунда Юстиниана“ (Proc., De aedif., IV, 1; по ГИБИ 1958, 156-157; вж. тук обр. 24 и 25). Очевидно за Прокопий няма съмнение, че *Iustiniana prima* е в пределите на провинция *Dardania*. Безспорна също, не само при Прокопий, но и в останалите извори, е дарданската принадлежност на *Ulpiana* (*Iustiniana secunda*).

Въпросът за датата на *De aedificiis* се обсъжда отдавна[90]. Предлаганите решения варират от началото на 50-те до началото на 60-те години на VI в., като тенденцията е към утвърждаване на по-ранна дата в този интервал. Последната монография за живота и делото на Прокопий Кесарийски насочва към 554 г. като най-вероятна дата за изготвянето на това съчинение (Cameron 1996, 8-14, 83-85)[91]. Съгласно последната известна ми публикация изобщо по въпроса, тази дата не може да е по-късна от 552/553 г. (Howard-

90 Предвид всеобщо приетото днес мнение, че това съчинение остава незавършено, въпросът за датата му е свързан с този за времето на кончината на неговия автор, т.е. приема се, че Прокопий е починал скоро след написването му.

91 В случая съм ползвал второто издание на цит. съч.; първото е от 1985 г.

Johnston 2000, 19-22)[92], като се обръща внимание на факта, че в *De aedificiis* всъщност няма съобщения за строителни дейности, датиращи след 550/551 г. (ibidem, 21) Следователно може да се допусне, че 550 г. е приемливо хронологическо съответствие за Прокопиевото уверение относно принадлежността на *Iustiniana prima* към провинция *Dardania*.

Разликата в новела XI и съчинението *De aedificiis* относно провинциалната принадлежност на създадения от Юстиниан I град не е, разбира се, останала незабелязана за съвременната историография, но все още не е получила задоволително обяснение. Обикновено изследователите отдават, с оглед на техните предпочитания към идентификацията на *Iustiniana prima* – с т.нар. Царичин град в Южна Сърбия или например с някакъв обект в района на Скопие, приоритет на един от цитираните извори, игнорирайки в някаква степен другия[93]. Дори тогава, когато се допуска, че противоречието в тях е резултат от реална промяна на провинциалните граници (напр. Кочев 1995, 163), обяснението стига до констатацията, че подобна промяна „била характерна и за другите провинции“ (пак там, 163).

Новела XI е законодателен акт и официалният ѝ характер прави безпредметен коментара за нейната достоверност. Що се отнася до *De aedificiis* и по-точно до посветената на Балканите книга (част) IV на това съчинение, наличието на неточности и дори на грешки е неизбежно – тази „книга“ съдържа списъци с огромен брой новоизградени или възстановени крепости и други обекти[94]. Панегеричният стил на съчинението нерядко провокира въпроси дали описаното строителство наистина е било извършено и, ако е извършено, дали в действителност е дело на Юстиниан I? Едва ли обаче Прокопий би сбъркал локализацията и провинциалната принадлежност на „родината на императора“, когото възхвалява със своето съчинение. Изводът е, че между 535 и 550 г. югозападният край на провинция *Dacia mediterranea*, където се е намирала *Iustiniana prima*, действително е присъединен към провинция *Dardania* (обр. 24). По всяка вероятност съответното управленско решение не е взето непосредствено след издаването на новела XI – необходимо е било известно време за преосмислянето и коригирането на нейните

92 Вж. там (Howard-Johnston 2000, 19-22) за по-ранни публикации. Според автора (ibidem, 21-22), Прокопий Кесарийски е починал в 553 г.

93 Мнения и аргументи за локализацията на *Iustiniana prima* вж. по-горе в бел. 81.

94 Обща информация за и обща характеристика на съчинението *De aedificiis* вж. напр. при Cameron 1996, 83-112. За пропуски, неточности и грешки в *De aedificiis* вж. напр.: Roques 2000, 36-40; Feissel 2000, 81-82, 84-85, 91 sqq; вж. и цит. там публикации.

разпоредби. Поради това може да се допусне, че промяната в провинциалните граници е извършена в периода 540-550 г.

Промяната в провинциалните граници ощетява териториално *Dacia mediterranea*, но способства за запазването на по-голяма автономия на нейните градове и особено на нейната столица Сердика. Новелите от 535 и 545 г. разпореждат върховенството на новата архиепископия, но не уточняват, че в отношенията, породени от това върховенство, има естествена градация. Епископските катедри в провинцията, в чиито предели е *Iustiniana prima*, биха се оказали в пряко подчинение на нейния архиепископ. Митрополитът на провинцията, в чиито предели е *Iustiniana prima*, би загубил привилегиите си, приравнен с останалите местни епископи, а неговият град би бил обезличен като провинциална столица. Това се е стремял да предотврати градският елит на Сердика начело с църковния си водач.

Точно това е сполетяло *Scupi* (кв. Злокучани – Скопие, Македония) – столицата на провинция *Dardania*, към която е придаден районът на *Iustiniana prima*. В изворите от и за VI в. няма данни за епископи на *Scupi* (вж. напр. Bratož 2011, 245)[95]. Нещо повече, след споменаването му като провинциална столица в Хиероклевия *Synecdemus* към края на 20-те години на VI в. (Hier., Synecd., 655, 8; по ГИБИ 1958, 94), градът изчезва изобщо от изворите. Неблагоприятен фактор за съдбата на *Scupi* са последствията от едно земетресение в 518 г. (Marc. Com. ad a. 518; по ЛИБИ 1958, 316), които градът изглежда не е успял да превъзмогне (напр.: Mikulčić 1974, 209-210; Dragojević-Josifovska 1976, 113; Кораќевиќ 1977, 144, 160-161, 169; Микулчиќ 1999, 351-352). Би могло да се мисли, че състоянието на старата столица на *Dardania* след тази дата е оказало влияние за промяната на провинциалните граници, но в случая причинно-следствената зависимост е по-скоро в обратна посока – по-късното лишаване на *Scupi* от статута му на провинциална столица е попречило за неговото цялостно възстановяване. В изворите за Балканите, където земетресенията не са рядко явление, няма свидетелства за други късноантични провинциални столици, загубили статута си поради понесени щети от такива бедствия. А и данните от новите археологически проучвания доказват продължаването на живота в *Scupi* през VI в., след 518 г., включително функционирането тук на представителна християнска архитектура (напр.: Ончевска-Тодоровска 2010, 281, 290; Ончевска-Тодоровска

95 Вж. там (Bratož 2011, 244-247) данни с цит. извори за всички известни епископи от късноантичните провинции на диоцеза *Dacia*, както и за известните архиепископи на *Iustiniana Prima*.

2011, 365-367, 373-374). Фактът, че управленското решение за промяната на границата между *Dacia mediterranea* и *Dardania* не е взето при официализирането на архиепископията на *Iustiniana prima* с новелата от 535 г., а пет, десет или петнадесет години по-късно, показва, че в случая състоянието на *Scupi* не е било водещ мотив. Същевременно този факт косвено свидетелства за усилията и ролята на сердикийското население за постигането на това решение.

Разбира се, самото решение за промяната на провинциалните граници, респ. – за запазването (всъщност за възстановяването след новелата от 535 г.) на митрополитското достойнство на сердикийския епископ и на привилегирования статут на Сердика като провинциална столица, не може да бъде на друг, освен на Юстиниан I. От страна на императора, то е равносилно на частичен отказ от първоначалните му намерения за административното устройство на Северен *Illyricum*[96]. Поради това постигането му не е бързо и безпроблемно. От страна на сердикийския елит – епископа, другите висши представители на градската църковна и светска администрация, по-заможните граждани (*primates*/πρωτεύοντες, *possesores*/κτήτορες) – то сигурно е стимулирано с поредица от инициативи и постъпки, включително контакти и срещи с различни представители на имперската администрация и, може би, лично с императора. Не са изключени и открити изяви на несъгласие с новелата от 535 г. Продължителното, нелекото сближаване на възгледите на императора с интересите на местното гражданство обаче има и положителни последствия. За Юстиниан I, който в случая коригира намеренията си в полза на сердикийци, това решение не може да уронва престижа му, а трябва да бъде представено като проява на височайшо благоволение с подобаваща тържественост. За гражданите на Сердика постигането на това решение се превръща в кауза, която ги сплотява и мотивира към активен обществен живот.

Време е за заключителния извод на настоящото изследване: появата на „Св. София“ е свързана с отстояването на статута на Сердика като провин-

---

96 Това не е прецедент. Частичен отказ от първоначалните намерения на Юстиниан е и отпадането, според новела CXXXI, от подведомствения ареал на архиепископа в *Iustiniana prima* на провинция *Macedonia secunda*. Така въпросният ареал е сведен до границите на диоцеза *Dacia* (обр. 25). Заслужава да се посочи, че основна цел на съответната глава от новела CXXXI не е оповестяването на тази промяна, а уточняването на позицията на архиепископа в църковната йерархия (по ГИБИ 1958, 71). В този смисъл не е учудващо, че интересуващата ни промяна в провинциалната принадлежност на *Iustiniana prima* не е оповестена изрично в законодателен акт.

циална столица и митрополитско седалище след новела XI от 535 г., е пряк резултат от решението на този казус до или към 550 г. Изграждането на базиликата е изисквало мобилизация на ресурси – както местни, така и външни, осигурени от имперската администрация и, може би, лично от Юстиниан I. За императора монументалната базилика дава възможност за проява на височайшо благоволение, за демонстрация на величието му като християнски „владетел на света“. Поради това е взаимствано и името на неговата „Велика църква“ в Константинопол. За гражданите на Сердика базиликата е символ за отстояването на тяхната кауза, на техните права, израз на престиж и основание за гордост.

Строителството на сердикийската „Св. София“ вероятно е започнало с потвърждаването на привилегирования статут на града, което е между 535 и 550 г. или по-скоро между 540 и 550 г. Тъй като видът на базиликата предполага по-дълъг във времето строителен процес, то датата на официалното ѝ освещаване би трябвало да е към, малко преди или малко след 550 г. Това предположение се съгласува с хронологическите изводи от анализа на археологическите данни и с историческите събития, представени в предходното изложение.

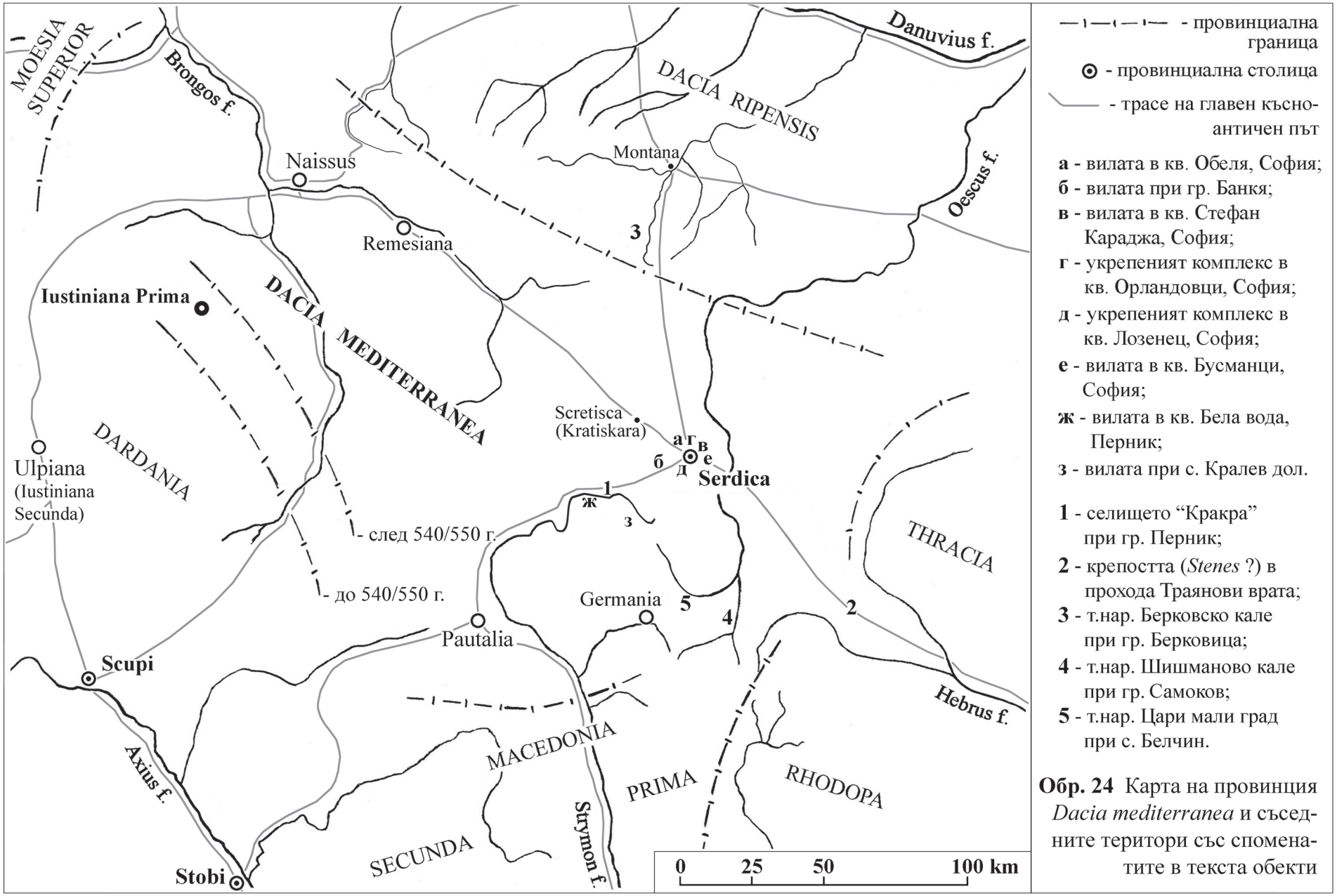

— · — · — - провинциална граница

⊙ - провинциална столица

\ - трасе на главен късноантичен път

а - вилата в кв. Обеля, София;
б - вилата при гр. Банкя;
в - вилата в кв. Стефан Караджа, София;
г - укрепеният комплекс в кв. Орландовци, София;
д - укрепеният комплекс в кв. Лозенец, София;
е - вилата в кв. Бусманци, София;
ж - вилата в кв. Бела вода, Перник;
з - вилата при с. Кралев дол.

1 - селището "Кракра" при гр. Перник;
2 - крепостта (*Stenes* ?) в прохода Траянови врата;
3 - т.нар. Берковско кале при гр. Берковица;
4 - т.нар. Шишманово кале при гр. Самоков;
5 - т.нар. Цари мали град при с. Белчин.

Обр. 24 Карта на провинция *Dacia mediterranea* и съседните територии със споменатите в текста обекти

Обр. 25 Карта на Балканския полуостров през VI в. с провинциалните граници, столици и споменатите в текста центрове (по Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Roma, 1984; с мои - В. Д., допълнения)

IV. Serdica, Iustiniana prima und die Gründe für die Entstehung von Serdicas „Hl. Sophia".

Die „Hl. Sophia" übernahm die Funktionen der Nekropole, inmitten derer sie sich befand. Doch nur diese Funktionen erklären ihre monumentale Form nicht. Die „Hl. Sophia" erbte oder erhielt mit ihrer Entstehung auch Funktionen wie die Verehrung lokaler Märtyrer des christlichen Glaubens aus der Zeit vor 313 und/oder von verdienstvollen Führern der lokalen Kirchengemeinde nach diesem Datum. Das bekannte Manuskript *Justiniani Vita* veranschaulicht unabhängig von seiner fraglichen Authentizität diese Möglichkeit: Die Basilika wurde geweiht durch und verwandelte sich in einen Ort der Verehrung von heiligen Reliquien – in diesem Fall den Gebeinen des heimischen Bischofs Domnion. Die Entstehung der „Hl. Sophia" wäre aber ohne die Unterstützung der Reichsadministration, an deren Spitze der Kaiser selbst stand, nicht möglich gewesen. Wovon ist diese Unterstützung motiviert gewesen? *Justiniani Vita* gibt wieder eine mögliche Antwort: Domnion war der geistliche Berater und Erzieher von Justinian I., d.h. das Motiv könnte Dankbarkeit und Wertschätzung seitens des Kaisers gewesen sein. Ich möchte an dieser Stelle nicht die Authentizität des besprochenen Manuskriptes kommentieren, jedenfalls nehme ich an, dass dies eine glaubwürdige Erklärung für die Erbauung der „Hl. Sophia" sein könnte. Der konkrete Anlass ist aber wohl nicht der alleinige und einzige Grund für ein solches Bauunternehmen gewesen, sondern erklärt es nur zum Teil. Der Anlass war wohl Gelegenheit gewesen, einer gewissen Überzeugung Ausdruck zu verleihen und gleichsam ein Kreuzpunkt zwischen den Interessen der lokalen Bürgerschaft und dem politischen Willens des Kaisers.

Offensichtlich ist die „Hl. Sophia" nicht einfach nur eine durchschnittliche Kirche neben einem Stadtzentrum auf dem Balkan gewesen. Sie ist Verkörperung von bestimmten bedeutsamen Bemühungen und Bestrebungen der lokalen Bürgerschaft und Kirchengemeinde, die höchste Kaisersegnung zu bekommen. Davon ausgehend nehme ich an, dass Serdicas „Hl. Sophia" mit der Erbauung von *Justiniana Prima* verbunden war, die mit hoher Wahrscheinlichkeit mit dem sog. Caričin Grad („Stadt der Kaiserin") in der Region von Lebane im heutigen Südserbien (Abb. 24) identifiziert werden kann.

Iustiniana Prima war eine von Justinian I neu gegründete Stadt in seinem

Heimatort zur Verewigung seines Kaiserruhms. Zugleich war sie Hauptstadt des nördlichen Teils der Präfektur *Illyricum,* einschl. der Diözese *Dacia* (Abb. 25). Es scheint, dass sich der Präfekt von *Illyricum* zwar nicht dauerhaft hier niedergelassen hat, doch die Gründung eines Erzbistums ist eine auch durch archäologische Untersuchungen bestätigte, unbestrittene Tatsache. Mit der Novelle des Jahres 535 wurden die Bischöfe der Provinzen im nördlichen *Illyricum*, einschl. der Provinz *Dacia mediterranea,* dem Erzbischof von *Iustiniana Prima* untergeordnet (Nov. Iust. XI). Diese Hierarchie wurde durch die Novelle des Jahres 545 (Nov. Iust. CXXXI) bekräftigt; bezeugt ist sie auch durch die Erzählung Prokopios *De aedificiis* (Proc., De aedif., IV, 1).

Bis zur Regierungszeit von Justinian I. (527-565) waren die Bischöfe von *Serdica* als Leiter von Kathedra in der Provinzhauptstadt Metropoliten (Erzbischöfe), d.h. sie hatten eine privilegierte Stellung inne. Bekannt ist, dass nach dem Ende des 4. Jahrhunderts die Bischofsinstitution die Verteidigung der Stadtautonomie von den untergehenden Organen der alten Polis-Selbstverwaltung übernahmen. Die Bischöfe wurden von der Stadtbevölkerung als Garant für den Erhalt bestimmter administrativer und wirtschaftlicher Privilegien wahrgenommen oder als Mittel, wie man solche Privilegien erhalten konnte. Diese gesellschaftliche Führungsrolle der Bischöfe wurde von der kaiserlichen Gesetzgebung gefördert, so etwa durch das berühmte Gesetz von Zenon aus dem Jahr 480/481 (Cod. Iust., 1). Deshalb war die Veränderung des Status quo unter Justinian I. mit der Errichtung von *Iustiniana Prima,* bzw. mit den eingeräumten Rechte ihres Erzbischofs, in dem einen oder anderen Aspekt, in dem einen oder anderen Maß eine Benachteiligung von *Serdica* und seiner Bürger. Demnach kann man davon ausgehen, dass die lokale Elite versuchte, ihre Positionen zu erhalten und dass die Hauptrolle dabei gerade der lokale Bischof spielte. Die Verteidigung der Causa von *Serdica* setzte die Konfrontation der lokalen Kirchenleiter zu den Prälaten von *Iustiniana Prima* voraus.

In dieser Verteidigung mussten erstere lavieren und ihre Verhaltensweise im Kontext der komplizierten Verhältnissen zwischen Kaiser, Papst und Patriarchen von Konstantinopel bestimmen.

Im Jahr 549 geriet der Bischof von *Serdica* Basilisk, andere Bischöfe von der Diözese *Dacia* leitend, mit dem Erzbischof von *Iustiniana Prima* Benenat, mit dem römischen Papst Vigilius, und selbst mit Justinian I. wegen eines Christologie-Streites in Konflikt (Marc. Com. 516, 3). Dieser Streit gab in der zeitgenössischen Literatur Anlass dazu, die führende Rolle von *Serdica* im nördlichen *Illyricum* als Opposition zum Erzbistum von *Iustiniana Prima* hervorzuheben (Pietri 1984, 53, 59).

An dieser Stelle möchte ich auch an die vorgeschlagene Interpretation je-

ner Inschrift im Transept (Querschiff) der „Hl. Sophia“ erinnern, sie sei eine verdeckte Lobpreisung des Patriarchen von Konstantinopel, bzw. eine antipäpstliche Inschrift aus der Zeit Justinians I. Immerhin ist klar, dass bis zum Tode dieses Kaisers 565 die offene und dauernde Opposition zu Erzbischof und Papst weder angebracht noch möglich gewesen war. Danach aber veränderte sich die Situation und diese Konfliktlinie wird in den Quellen sichtbar. Mit einem Brief des Jahres 594 machte Papst Gregor I. dem Bischof von *Serdica* den Vorwurf übermäßig stolz und ungehorsam gegenüber des neuen Prälaten von *Justiniana Prima z*u sein (Gregorii I papae, Epistolae, V, 8). Ein Zeugnis in dieser Richtung ist auch die Inschrift aus *Serdica* aus dem Jahre 580, in der der Vorgänger von Felix – Leontius – als Erzbischof tituliert wird (Венедиков 1958, 323-326). Der Brief an Felix und die Inschrift über Leontius beweisen, dass mit der wohlwollenden Haltung der Kaiser nach Justinian I. die kirchlich-administrative Unabhängigkeit gegenüber *Justiniana Prima de facto* erreicht worden ist. Ein späteres Schreiben vom Papst Gregor I. an einen anderen Addressat im Jahr 601 lässt auch das faktische Ende des Erzbistums von Justinian vermuten (Gregorii I papae, Epistolae, XI, 29).

Auf den ersten Blick stimmt die These, die „Hl. Sophia“ von *Serdica* sei während der Regierungszeit und mithilfe von Justinian I. errichtet worden, nicht mit der Feststellung überein, dass gerade ebendieser durch die Gründung von *Justiniana Prima* und die Konstituierung dieses Erzbistums die Interessen der Bürgerschaft, einschl. der lokalen Bischofs Kathedra, verletzte.

Als erfahrener Staatsmann war es Kaiser Justinian I. wohl bewusst, dass die Begünstigung seiner Heimatstadt zu Unruhen und Widerstand seitens der alten Stadtzentren in nördlichen *Illyricum* führen könnte und offensichtlich hatte er sich bemüht, solchen vorzubeugen oder sie zumindest abzuschwächen. Von großer Bedeutung war seine Kompensationspolitik in *Serdica*. Zu diesem Schluss kommt man durch Analyse der bekannten Quellen.

Die Hauptdokumente über die Entstehung von *Justiniana Prima* und ihres Erzbistums differieren in der Frage der Provinzzugehörigkeit dieses Zentrums. Auch wenn der Text der Novelle XI keine direkten Angaben macht, ist sein Sinn klar – als die Novelle im Jahr 535 erlassen wurde, war *Justiniana Prima* Teil der Provinz *Dacia mediterranea* (Nov. Iust. XI). Die kurze Passage über den Erzbischof von *Justiniana Prima* in der Novelle CXXXI aus dem Jahre 545 kann für den hier behandelten Aspekt nicht zuverlässig interpretiert werden (Nov. Iust. CXXXI). Für Prokopios aber besteht kein Zweifel daran, dass *Justiniana Prima* sich in der Provinz *Dardania* (Proc., De aedif., IV, 1) befindet.

Die Frage der Datierung von *De aedificiis* wird seit langem diskutiert. Der aktuellsten Publikation zu diesem Thema zufolge kann dieses Datum nicht später

als 552/553 sein, wobei auch darauf aufmerksam gemacht wird, dass *De aedificiis* eigentlich keinerlei Angaben über Bauarbeiten nach den Jahren 550/551 macht (Howard-Johnston 2000, 19-22). Folglich kann man annehmen, dass das Jahr 550 in einer annehmbaren chronologischen Übereinstimmung mit Prokopios Angabe bezüglich der Zugehörigkeit von *Justiniana Prima* zur Provinz *Dardania* steht.

Der Unterschied zwischen der Novelle XI und *De aedificiis* in der Frage der Provinzzugehörigkeit dieser von Justinian I. errichteten Stadt hat noch keine ausreichende Erklärung bekommen. In der Regel geben die Forscher – basierend auf ihren eigenen Präferenzen in der Frage der Indentifikation von *Justiniana Prima* – einer der zitierten Quellen Priorität und ignorieren die anderen zum Teil. Selbst wenn einige Forscher annehmen, dass die Widersprüchlichkeit der verschiedenen Quellen das Resultat einer realen Veränderung der Provinzgrenzen gewesen ist, reicht ihre Erklärung gewöhnlich bis zur Feststellung, dass solche Änderungen „auch charakteristisch für andere Provinzen" gewesen seien (z. B. Кочев 1995, 163).

Die Novelle XI war eine gesetzgebende Akte und ihr offizieller Charakter macht Kommentare über ihre Glaubwürdigkeit überflüssig. Für *De aedificiis* und konkreter das dem Balkan gewidmete Kapitel IV ist das Vorhandensein von Ungenauigkeiten und sogar Fehlern unvermeidlich – dieses Kapitel enthält Listen vieler neuerbauter oder wiedererrichteter Festungen und anderer Objekte. Unplausibel aber wäre es anzunehmen, dass Prokopios die Lokalisierung und die Provinzzugehörigkeit der „Heimat des Kaisers", den er in seinem Werk lobpreist, verwechselt oder falsch angegeben hat. Die Schlussfolgerung muss demnach lauten, dass der südwestliche Teil der Provinz *Dacia mediterranea,* in dem sich *Justiniana Prima* befunden hat, im Zeitraum 535-550 tatsächlich der Provinz *Dardania* angeschlossen war. Wahrscheinlich wurde der entsprechende Verwaltungsbeschluss nicht unmittelbar nach Erlass der Novelle XI getroffen – schließlich braucht es immer Zeit, bis Verordnungen berücksichtigt und korrigiert werden können. Deshalb kann man vermuten, dass die Veränderung der Provinzgrenzen im Zeitraum 540-550 erfolgte (Abb. 24).

Die Veränderung der Provinzgrenzen beeinträchtigte die *Dacia mediterranea* territorial, trug aber zur höheren Autonomie ihrer Städte, insbesondere von der Hauptstadt *Serdica*, bei. Die Novellen aus den Jahren 535 und 545 verordneten die Herrschaft des neuen Erzbistums, präzisierten aber nicht, dass es in den von dieser Herrschaft bedingten Beziehungen eine natürliche Abstufung gegegeben hätte. Die Bischofssitze der Provinz, innerhalb derer *Justiniana Prima* liegt, werde unter direkter Subordniation ihres Erzbischofs sein. Der Metropolit der Provinz, in der *Justiniana Prima* liegt, werde seine Privilegien verlieren, den anderen lo-

kalen Bischöfen gleichgestellt und seine Stadt werde ihre Eigenart als Provinzhauptstadt verlieren. Dies hatte die städtische Elite von *Serdica* unter der Leitung ihres geistlichen Führers vorzubeugen versucht. Dieses Schicksal hatte *Scupi* ereilt – die Hauptstadt der Provinz *Dardania*, an die das Gebiet von *Justiniana Prima* angeschlossen wurde (Abb. 24, 25). In den Quellen aus und über das 6. Jahrhundert finden sich keine Angaben über Bischöfe von *Scupi*. Nach der Erwähnung als Provinzhauptstadt im Zeitraum 527-528 (Hier., Synecd., 655, 8) verschwindet diese Stadt vollkommen aus den Quellen. Ein ungünstiger Faktor waren die Folgen eines verheerenden Erdbebens im Jahr 518, die *Scupi* wohl nicht bewältigen konnte (z. B. Микулчиќ 1999, 351-352). Man muss hierbei präzisieren, dass wohl der spätere Entzug des Status einer Provinzhauptstadt die Wiederherstellung der Stadt verhindert hat.

Den Beschluss über die Veränderung der Provinzgrenzen, bzw. über den Verleih (oder nach der Novelle des Jahres 535 eher die Wiederherstellung) der Metropolitenwürde für den Bischof von *Serdica* kann kein anderer als Justinian I. gefällt haben. Für den Imperator war das gleichbedeutend mit einer teilweisen Rücknahme seiner ursprünglichen Pläne für die administrative Gliederung des nördlichen *Illyricum*. Deshalb wurde diese Entscheidung wohl nicht schnell und problemlos gefällt. Seitens der Elite von *Serdica* – des Bischofs, der anderen hohen Vertreter der städtischen geistlichen und weltlichen Verwaltung, der wohlhabenderen Bürger – wurde sie mit einer Reihe von Initiativen, wie etwa Treffen mit verschiedenen Vertretern der kaiserlichen Administration und vielleicht auch mit dem Imperator persönlich, stimuliert. Justinian I., der in diesem Fall seine Absichten zur Nutzung von *Serdica* änderte, musste seinen Beschluss als höchste Gnade und dementsprechend angemessen feierlich darstellen. Für die Bürger von *Serdica* verwandelte sich das Erreichen dieses gemeinsamen Ziels in eine Causa, die sie verband und zu aktiver gesellschaftlicher Partizipation motivierte.

Nun ist es an der Zeit zu den Schlussfolgerungen dieser Untersuchung zu kommen: Die Entstehung der „Hl. Sophia“ war nach der Novelle XI vom 535 mit der Verteidigung des Status von *Serdica* als Provinzhauptstadt und Erzbistum verbunden und war ein direktes Resultat des Beschlusses in dieser Angelegenheit bis oder um das Jahr 550. Die Errichtung der Basilika erforderte eine große Mobilisation von Ressourcen: lokaler und externer sowie von der kaiserlichen Administration und vieleicht von Justinian I. persönlich zur Verfügung gestellter Ressourcen. Dem Imperatoren gab die Monumentalbasilika die Möglichkeit, der Stadt seine Gunst zu erweisen und seine Erhabenheit und Größe als christlicher „Weltherrscher“ zu demonstrieren. Aus diesem Grund wurde auch der Name seiner „Großen Kirche“ in Konstantinopel übernommen. Für die Bürger von *Serdica* war die

Basilika ein Symbol der Verteidigung ihrer Causa, ihrer Rechte, ein Ausdruck von Prestige und Grund zum Stolz.

Der Bau von Serdicas „Hl. Sophia“ begann wahrscheinlich mit der Bestätigung des privilegierten Statuts der Stadt – in der Zeit zwischen 535 und 550 oder eher zwischen 540 und 550. Da die Art der Basilika auf einen längeren Bauprozess schließen lässt, kann das Datum ihrer offiziellen Einweihung etwa kurz vor oder kurz nach dem Jahr 550 gewesen sein. Diese Vermutung resultiert aus der Analyse der archäologischen Daten und der historischen Ereignisse, die in den vorhergehenden Ausführungen dargelegt worden sind.

Liste der Abbildungen

Abb. 24. Landkarte der Provinz *Dacia mediterranea* und ihrer Nachbarterritorien mit den im Text erwähnten Objekten.

Обр. 25. Landkarte der Balkanhalbinsel im 6. Jahrhundert mit den Provinzgrenzen, den Hauptstädten und den im Text erwähnten Zentren (nach Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Roma, 1984; mit meinem – V. D., Ergänzungen).

ПОСЛЕСЛОВ

След кончината на Юстиниан I, сердикийската „Св. София“ е един от факторите, които дават самочувствие и решителност на местните църковни водачи да добият фактическа независимост спрямо архиепископията в *Iustiniana prima* и статут, подобен на нейния. В този смисъл тя е сред основанията например за титулуването на местния Леонтий като архиепископ в 580 г. Пълноценното функциониране на „Св. София“ обаче не е продължило дълго. Съществената промяна в политическата обстановка на Балканите, включително в централната зона на полуострова, към и след края на 70-те години на VI в. със сигурност се е отразила негативно на използването и на състоянието изобщо на откритата, неукрепена и видима отдалеч монументална базилика. Припомням тук и информацията от скорошни разкопки за катастрофално земетресение в самия край на VI в. Бедите, сполетяли града и базиликата – символ на усилията за отстояване на неговата автономия, бележат по драстичен начин преждевременния край на една епоха, но не са епилог в съществуването нито на града, нито на базиликата.

В историята на града има нови периоди на подем, а също на стагнация и разруха. Изворите и досегашните археологически проучвания „мълчат“ относно състоянието му през ранното средновековие[97]. Появява се отново в изворите в началото на IX в., когато влиза в пределите на първата българска държава. Отстоява значението си на стопански, административен и църковен център в периода на византийското владичество. Остава такъв

97 Някои историци (напр. Цанкова-Петкова 1989, 44, бел. 16; Павлов 2009, 11) привеждат като доказателство за сердикийската митрополия през VIII в. *Notitia tempore Isaurorum scripta* – един от т.нар. епископки (епархийски) списъци, датиран в по-ранните издания между 733 и 787 г. (вж. ГИБИ 1960, 184-185, 190/№ 43, 196/№ 46, и цит. там издания). Според авторитетното и последно по време издание на тези извори, въпросният списък (запазен чрез препис от XIV в.) е съставен между 787 и 869 г., и е ненадеждна компилация от различни по време и характер документи (Darrouzès 1981, 20-33, 229-245). В него, в частта за митрополитите, подведомствени на патриарха в Константинопол, под № 49 е отбелязана ἐπαρχία Σερδικῆς (ibidem, 231). В случая името на митрополитския център е екстраполирано за провинцията (епархията) (ibidem, 22). Във въпросния списък тази ἐπαρχία Σερδικῆς не е представена, за разлика от почти всички останали, с подведомствените си епископи (ibidem, 233-245).

и до края на втората българска държава (Цанкова-Петкова 1989; Ангелов 1989; Павлов 2009; Данчева-Василева 2009б; Нешева 2009). Естествено, през вековете променя своя облик. Променя се и населението му. Но връзката с античното и късноантичното минало не изчезва безвъзвратно. С основни заслуги за това е „Св. София". Ремонтирана нееднократно, с позицията и внушителния си силует тя запазва през цялото средновековие ореола на особена, на специална църква. За да се стигне до момента, вероятно към или малко след средата на XIV в., когато базиликата дава новото име на града – първо в предпочитанията и в съзнанието на гражданите и околното население, а след това и в официалните документи[98]. Това име оцелява през османската епоха и на свой ред поддържа спомена за и интереса към базиликата, когато тя от църква е обърната в джамия[99]. Действителните подробности около нейната поява постепенно избледняват, но тогава идват на помощ легендите. Това име носи градът и днес, вече като столица на съвременната ни държава. След всичко изложено в предходния текст за базиликата мисля, че това име задължава.

98 За назоваването на града в домашните извори от XIV в. вж. напр. Ангелов 1980, 369-370.

99 За преустройството на базиликата в джамия вж.: Филов 1913, 148-162; Бояджиев 1967, 32-35; Fingarova 2011, 159-165.

Schlusswort

Nach dem Tod von Justinian I. wurde Serdicas „Hl. Sophia" zum Faktor, der den lokalen Kirchenleitern Selbstbewusstsein und Entschiedenheit gab um faktische Unabhängigkeit gegenüber dem Erzbistum in *Iustiniana prima* und einem ihm ähnlichen Status zu erlangen. In diesem Sinn ist sie unter den Gründen dafür, dass der lokale Leontius im Jahre 580 als Erzbischof tituliert wurde. Vollwertig hat aber die „Hl. Sophia" nicht lange funktioniert. Die wesentliche Änderung in der politischen Situation am Balkan um und nach dem Ende der 70er Jahren des 6. Jahrhunderts beeinträchtigte negativ die Nutzung wie auch insgesamt den Zustand der offenen und von weitem sichtbaren Monumentalbasilika. Neuliche Ausgrabungen (Ivanov 2012, 102) zeigen, dass zudem gegen Ende des 6. Jahrhunderts ein katastrophales Erdbeben *Serdica* und seine Umgebung erschüttert hat. Das Unglück ereilt die Stadt und die Basilika – das Symbol der Bemühungen um Autonomie, markiert drastisch das vorzeitige Ende einer Epoche, doch es ist nicht das Ende der Stadt und der Basilika.

In der Geschichte der Stadt gab es neue Perioden des Aufschwungs, sowie auch von Stagnation und Zusammenbrüche. Im Laufe der Jahrhunderte veränderte die Stadt ihr Gepräge. Veränderungen gab es auch in der Bevölkerung. Doch die Verbindung mit der antiken und spätantiken Vergangenheit blieb erhalten, wofür die „Hl. Sophia" eine wesentliche Rolle gespielt hat. Mehrmals renoviert, bewahrte sie mit ihrer Position und monumentalen Gestalt während des ganzen Mittelalters die Gloriole einer besonderen Kirche. Das führte dazu, dass die Basilika wahrscheinlich gegen Mitte oder kurz nach Mitte des 14. Jahrhunderts den neuen Namen der Stadt gab – zunächst als Bevorzugung im Bewusstsein der Bürger und der umliegenden Bevölkerung und danach auch in offiziellen Dokumenten. Dieser Name hielt während der gesamten osmanischen Periode durch und bewahrte die Erinnerung und das Interesse an die Basilika als sie von Kirche in Mosche umgewandelt wurde. Die faktischen Einzeilheiten um ihre Entstehung verblassten allmählich, doch dann wurden Legenden zur Hilfe gezogen.

Diesen Namen trägt die Stadt auch heute, jetzt schon als Hauptstadt von gegenwärtigem Bulgarien - einen Namen, der verpflichtet.

Литература (Literatur)

Аладжов и др. 2012: А. Аладжов, И. Борисова-Кацарова, Сн. Горянова. Западната порта на Сердика. Археологически разкопки 2011/2012. София, 2012.

Ангелов 1980: Д. Ангелов. София в старобългарската книжнина (XI-XIV в.). – В: П. Петров (ред.). Средновековният български град. София, 1980, 365-371.

Ангелов 1989: Д. Ангелов. София през Второто българско царство (1185-1396). – В: П. Динеков и др. (ред.) София през вековете. Т. I. Древност, Средновековие, Възраждане. София, 1989, 55-73.

Бакалов 2009: Г. Бакалов. За името на „Св. София". – В: Ст. Бояджиев, В.-Н. Динова-Русева, Г. Бакалов, М. Младенова. Раннохристиянски храм „Св. София". София, 2009 (2. доп. изд.), 65-80.

Бобчев 1943: С. Бобчев. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града (Материали за историята на София, XII). София, 1943.

Бобчев 1961: С. Бобчев. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепяването на античните градове. – Известия на археологическия институт, XXIV, 1961, 103-145.

Бобчев 1964: С. Бобчев. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (участък III). – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. София, 1964, 109-133.

Бобчев 1970: С. Бобчев. Два монограмни печата върху тухли от крепостните стени на Сердика. – Археология, XII, 1970, № 2, 64-68.

Бобчев 1973: С. Бобчев. История на архитектурата през средните векове. София, 1973.

Бобчев 1989: С. Бобчев. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. - В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. Т. II. София, 1989, 37-58.

Божкова 1977: Б. Божкова. Монетарницата в Сердика през втората половина на III-IV век. – Нумизматика, IX, 1977, № 4, 3-10.

Божкова 2004: Б. Божкова. Монетни находки от археологически комплекс (IV-VII в.) „Южен парк – Лозенец", София. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 73-86.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2012: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западна-

та порта на Сердика. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 322-325.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2013: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западната порта на Сердика. – В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 293-297.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2014: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Археологическо проучване на обект „Западна порта на Сердика". – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 366-369.

Бояджиев 1958: Ст. Бояджиев. Софийската църква Св. София. – В: В. Бешевлиев, Вл. Георгиев (ред.). Изследвания в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. София, 1958, 611-629.

Бояджиев 1959: Ст. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. – Археология, I, 1959, № 3-4, 35-45.

Бояджиев 1967: Ст. Бояджиев. Софийската църква „Св. София". София, 1967.

Бояджиев 1995: Ст. Бояджиев. Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV-VI в. – Археология, XXXVII, 1995, № 4, 8-18.

Бояджиев 1996: Ст. Бояджиев. Раннохристиянската църква „Св. София" в София. – В: Ст. Бояджиев, В.-Н. Динова-Русева, Г. Бакалов, М. Младенова. Раннохристиянски храм „Св. София". София, 1996, 7-41.

Бояджиев 2000: Ст. Бояджиев. Ранновизантийско крепостно строителство. – В: Д. Овчаров (ред.). Крепостното строителство по българските земи. София, 2000, 113-134.

Бояджиев 2002: Ст. Бояджиев. Сердика (Serdica). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. Т. I. София, 2002, 125-180.

Бояджиев 2009: Ст. Бояджиев. Раннохристиянската църква „Св. София" в София. – В: Ст. Бояджиев, В.-Н. Динова-Русева, Г. Бакалов, М. Младенова. Раннохристиянски храм „Св. София". София, 2009 (2. доп. изд.), 9-45, 121-157.

Василев 1949: Д. Василев. История на архитектурата. София, 1949.

Василева 1999: Д. Василева. По въпроса за триделния олтар в раннохристиянските базилики. – ГСУ ИФ - специалност Археология, I (за 1994), 1999, 103-128.

Вачкова 2013: В. Вачкова. Сердикийският събор: 1670 години история и интерпретации. София, 2013.

Величков 2009: Ж. Величков. Театърът и амфитеатърът на Сердика. – В: Н. Дюлгерова (ред.). София – 130 години столица на България. София, 2009, 51-62.

Велков 1989: В. Велков. Сердика - I хил. пр. н.е. - VI в. от н.е. (В светлината на писмените извори). - В: П. Динеков и др. (ред.) София през вековете. Т. I. Древност, Средновековие, Възраждане. София, 1989, 14-26.

Владимирова-Аладжова 2004: Д. Владимирова-Аладжова. Монети от разкопките на раннохристиянската гробница пред базилика „Св. София" – София. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, I, 2004, 87-92.

Вълева 2012: Ю. Вълева. Нова монография за Софийската „Св. София“. – Проблеми на изкуството, 2012, № 2, 51-53.

Ганчев 1984: Хр. Ганчев. Проучвания и проект за фасадна реставрация на църквата „Света София“ (1980-1981). – Годишник на Националния институт за паметниците на културата, III, 1984, 132-140.

Герасимов 1976: Т. Герасимов. Гробница с живопис от Сердика (VI в. на н.е.). – Археология, XVIII, 1976, № 2, 51-53.

ГИБИ 1954: Гръцки извори за българската история. Т. I (Извори за българската история, I). София, 1954.

ГИБИ 1958: Гръцки извори за българската история. Т. II (Извори за българската история, III). София, 1958.

ГИБИ 1960: Гръцки извори за българската история. Т. III (Извори за българската история, VI). София, 1960.

Господинов 1921: Ю. Годподинов. Некрополът около църквата Св. София. – В: Р. Попов, Г. Кацаров, Ю. Господинов. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността (Материали за историята на София, V). София, 1921, 54-69, табл. IV-VII.

Данчева-Василева 2009а: А. Данчева-Василева. Сердика и славянските нашествия във Византийската империя, IV-VII в. – В: В. Григоров и др. (ред.) Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 79-91.

Данчева-Василева 2009б: А. Данчева-Василева. Българският Средец – византийската крепост Сердика (Триадица) – XI-XII в. – В: М. Ваклинова, Б. Петрунова (ред.). 1200 години Сердика-Средец-София в България. Пловдив - София, 2009, 47-85.

Даскалов, Горянова 2009: М. Даскалов, Сн. Горянова. Раннохристиянски комплекс в кв. Лозенец, София. – В: М. Ваклинова, Б. Петрунова (ред.). 1200 години Сердика-Средец-София в България. Пловдив - София, 2009, 118-136.

Димитров 1965: Д. Димитров. Архитектура по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. – В: Кратка история на българската архитектура. София, 1965, 7-58.

Димитров 1976: Д. Димитров. Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество. – В: История на българското изобразително изкуство. София, 1976, 36-58.

Димитров 2001: Б. Димитров. Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII век. София, 2001.

Димитров 2008: К. Димитров. Към въпроса за развитието на комплекса *extra muros* (сектор VIII А) на Нове в Долна и Втора Мизия. – В: Д. Гергова (ред.). Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 429-451.

Димитрова 1982: А. Димитрова. Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. – В: Т. Иванов (ред.). Кабиле. Т. 1. София, 1982, 115-157.

Динчев 1996: В. Динчев. Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Автореферат на дисертация. София, 1996.

Динчев 1997: В. Динчев. Римските вили в днешната българска територия. София, 1997.

Динчев 2001: В. Динчев. Класификация на късноантичните градове на *Thracia* и *Dacia* – модел и интерпретация. – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 223-252.

Динчев 2002а: В. Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в *Thracia* и *Dacia*. – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 206-241.

Динчев 2002б: В. Динчев. Рациария (Ratiaria). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 13-28.

Динчев 2003: В. Динчев. Късноримската резиденция SCRETISCA и ранновизантийското селище ΚΡΑΤΙΣΚΑΡΑ (Археологическите проучвания в м. Градището край гр. Костинброд през 1990-1994 г.). София (Разкопки и проучвания, XXX), 2003.

Динчев 2005: В. Динчев. Късноантични обществени складове от *Thracia* и *Dacia*. – В: Т. Стоянов и др. (ред.) Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum IV), София, 2005, 277-295.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите *Thracia* и *Dacia*). София (Разкопки и проучвания, XXXV), 2006.

Динчев 2010: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Serdica*. – Археология, LI, 2010, № 3-4, 24-40.

Динчев 2011а: В. Динчев. Към характеристиката на градоустройството на *Serdica*. – Археология, LII, № 1, 2011, 61-77.

Динчев 2011б: В. Динчев. Обществените бани на *Serdica*. – В: Ст. Станев и др. (ред.) Изследвания в чест на Стефан Бояджиев. София, 2011, 101-124.

Динчев 2013а: В. Динчев. Северната крепост на *Serdica* (Сердика II). История и актуално състояние на проучванията. – В: В. Динчев (ред.). In honorem proffessoris Георги Кузманов (Известия на националния археологически институт, XLI). София, 2013, 237-279.

Динчев 2013б: В. Динчев. Западният сектор на късноантичната балканска преградна линия. – В: К. Рабаджиев и др. (ред.) Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. София, 2013, 532-553.

Динчев, Гатев 1999: В. Динчев, Й. Гатев. Разкопките при археологическия музей в София. – Археология, XL, 1999, N 3-4, 49-61.

Динчев и др. 2007: В. Динчев, Б. Божкова, В. Кацарова, А. Чолакова, М. Христов. Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. (Разкопки и проучвания, XXXVII) София, 2007.

Добруски 1895: В. Добруски. Материали по археологията на България. II. Надписи. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XII, 1895, 322-333.

Добруски 1896: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XIII, 1896, 398-442.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVI- XVII, 1900, 3-146.

Добруски 1901: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, XVIII, 1901, 704-812.

Иванов 1994: Т. Иванов. Към проблема за укрепителната система на Сердика (II-IV в.). – В: Сердика – Средец – София. Т. II. София, 1994, 29-52.

Иванов 2007: М. Иванов. Раннохристиянска гробница от източния некропол на Сердика. – Годишник на Националния археологически музей, 11, 2007, 123-143.

Иванов 2008: М. Иванов. *Elephantum ex musca*! За хронологията, периодизацията и функцията на късноантичния мавзолей в кв. Лозенец, София. – Археология, XLIX, 2008, № 1-4, 149-160.

Иванов 2011: М. Иванов. Обект „Метростанция 8-II", гр. София, античен период. – В: Археологически откритията и разкопки през 2010 г. София, 2011, 316-319.

Иванов 2012: М. Иванов. Археологическо проучване през 2012 г. на обект „Метростанция 8-II", гр. София, централен сектор. Античен период. – В: Археологически откритията и разкопки през 2011 г. София, 2012, 315-317.

Иванов 2013: М. Иванов. Археологическо проучване на обект „Метростанция 8-II", сектор „Изток", гр. София. – В: Археологически откритията и разкопки през 2012 г. София, 2013, 290-292.

Иванов, Бобчев 1964: Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952-1953 г. – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. София, 1964, 9-76.

Иванова 1926: В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV-XII в.). – Годишник на народния музей, IV (за 1922-1925), 1926, 429-582.

Јеремић 2006: М. Јеремић. Опеке Царичиног града. – Ниш и Византија, IV, 2006, 213-227.

Кабакчиева 2010: Г. Кабакчиева. Разкопки на раннохристиянска базилика в Монтана. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 330-332.

Кабакчиева 2011: Г. Кабакчиева. Разкопки на раннохристиянска базилика в Монтана. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 289-291.

Капели 1983: Р. Капели. Монетарницата на Сердика при император Аврелиан. София, 1983.

Кацарова 2005: В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I-VI век. Велико Търново, 2005.

Кесякова 2006: Е. Кесякова. За раннохристиянската архитектура на Филипопол. – В: А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова (ред.). Spartacus. Т. II. Велико Търново, 2006, 146-156.

Кирова 2007: Н. Кирова. Гробници от западния некропол на Сердика. – Археология, XLVIII, 2007, № 1-4, 38-45.

Китов 1997: В. Китов. Проучвателски и проектански работи по базиликата „Света София". – В: М. Станчева (ред.). Сердика – Средец – София. Т. 3. София, 1997, 301-309.

Коев 2004: Т. Коев. Поглед върху дейността на Сердикийския събор (343 г.). – В: Цв. Степанов, В. Вачкова (ред.). Civitas Divino-humana in honorem annorum LX Georgi Bakalov. София, 2004, 105-114.

Коева 2011: М. Коева. Олтарите на България. Архитектурата на православния храм от IV до XX век. София, 2011.

Кожухарова 1986: М. Кожухарова. Руски пътеписи за българските земи, XVII-XIX век. София, 1986.

Кондић, Поповић 1977: Вл. Кондић, Вл. Поповић. Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику. Београд, 1977.

Кораќевиќ 1977: Д. Кораќевиќ. Состојбата на археолошките ископувања на античко Скупи. – Macedoniae Acta Archaeologica, 3, 1977, 143-177

Кочев 1995: Н. Кочев. Християнството през IV – началото на XI век. София, 1995.

Курбатов 1971: Г. Курбатов. Основные пролемы внутреннего развития византийского города в IV-VII вв. Ленинград, 1971.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история. Т. I (Извори за българската история, II). София, 1958.

Лилчиќ 2001: В. Лилчиќ. Проблемот на Јустинијана Прва. – Македонско наследство, V, № 17, 2001, 2-17.

Мавродинов 1955: Н. Мавродинов. Византийската архитектура. София, 1955.

Маджаров 1993: К. Маджаров. Диоклецианопол. Т. I. София, 1993.

Малицки 1994: П. Малицки. История на християнската църква. Втори период (313-1054 г.). София, 1994.

Марков 1995: К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI век). София, 1995.

Мартинова, Боспачиева 2002: М. Мартинова, М. Боспачиева. Филипопол (Philippopolis). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 181-198.

Мешеков 2010: Ю. Мешеков. Археологически проучвания на подподовото пространство в базилика „Св. София", гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 355-357.

Мешеков 2011: Ю. Мешеков. Наблюдение на строителни дейности и спасителни

археологически проучвания в подподовото пространство на базилика „Св. София“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 320-321.

Мешеков 2012: Ю. Мешеков. Археологическо проучване на пространството около раннохристиянската сводова гробница на Хонорий от некропола при базилика „Св. София“, гр. София. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 320-322.

Микулчиќ 1999: И. Микулчиќ. Антички градови во Македонија (Историја на културата на Македонија, 8). Скопје, 1999.

Милинковић 2010: М. Милинковић. Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље. Београд, 2010.

Минчев 1986: А. Минчев. Ранното християнство в Одесос и околностите му. – Известия на Народния музей във Варна, 22 (37), 1986, 31-43.

Миятев 1925: Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. София, 1925.

Миятев 1965: Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965.

Младенова 2009: М. Младенова. Древната светиня „Св. София“ през периода 1898-1998 г. - В: Ст. Бояджиев, В.-Н. Динова-Русева, Г. Бакалов, М. Младенова. Раннохристиянски храм „Св. София“. София, 2009 (2. доп. изд.), 81-117, 165-169.

Найденова 1985: В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг (Разкопки и проучвания, XIV). София, 1985.

Нешева 2009: В. Нешева. София – християнско средище през Второто българско царство. – В: М. Ваклинова, Б. Петрунова (ред.). 1200 години Сердика-Средец-София в България. Пловдив - София, 2009, 86-101.

Николов, Калчев 1992: Д. Николов, Кр. Калчев. Раннохристиянски комплекс от Августа Траяна - Берое. – Известия на музеите от Югоизточна България, XV, 1992, 29-44.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Византийски и български крепости, V-X век. София, 1982.

Овчаров, Ваклинова 1978: Д. Овчаров, М. Ваклинова. Ранновизантийски паметници от България (IV-VII век). София, 1978.

Огненова-Маринова и др. 1987: Л. Огненова-Маринова, В. Божилова, Г. Александров. Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968-1978). - В: В. Велков (ред.). Монтана. Т. I. София, 1987, 14-53.

Ончевска-Тодоровска 2010: М. Ончевска-Тодоровска. Занаетчиството и применетата уметност во доцната антика преку метални предмети од Скупи. – Macedoniae Acta Archaeologica, 19 (2004-2006), 2010, 281-295.

Ончевска-Тодоровска 2011: М. Ончевска-Тодоровска. Новата голема рановизантијанска базилика од Скупи. – Macedoniae Acta Archaeologica, 20 (2006-2008), 2011, 365-379.

Острогорски 1998: Г. Острогорски. История на византийската държава. София, 1998.

Павлов 2009: Средец (София) в историята на Първото българско царство. – В: М. Ваклинова, Б. Петрунова (ред.). 1200 години Сердика-Средец-София в България. Пловдив - София, 2009, 4-38.

Петров 1981: П. Петров. Образуване на българската държава. София, 1981.

Петрова 2003: Е. Петрова. Стоби – водич. Скопје, 2003.

Петровић 1976: П. Петровић. Ниш у античко доба. Ниш, 1976.

Попова-Мороз 1987: В. Попова-Мороз. 24 древни мозайки от България. София, 1987.

Попова-Мороз 2010: В. Попова-Мороз. Хронология и стил на мозайките под Софийската „Св. София“. – В: Сердика - Средец - Сафия. Т. 5. София, 2010, 161-169.

Протич 1912: А. Протич. Архитектоническата форма на Софийската църква Св. София. Художествено-историческо изследване (Материали за историята на София, II). София, 1912.

Прешленов 2002: Хр. Прешленов. Одесос (Odessos, Odessus). – В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 59-80.

Ракоција 2013: М. Ракоција. О базилици са мартиријумом (базилика мученика) у Нишу. – Ниш и Византија, XI, 2013, 31-67.

Рашенов 1933: А. Рашенов. Заздравяване и реставриране на църквата „Св. София“ в София. – Годишник на Народния музей, V (за 1926-1931), 1933, 307-316.

Станев, Ждраков 2001: Ст. Станев, Здр. Ждраков. ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΕΤΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ (за една акламация от сердикийската църква „Св. София“). – Археология, XLII, 2001, № 1-2, 20-29.

Станчева 1964: М. Станчева. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. – В: Т. Герасимов (ред.). Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. София, 1964, 159-168.

Станчева 1994: М. Станчева. За Константиновия квартал в Сердика. – В: Т. Иванов и др. (ред.) Сердика – Средец – София. Т. 2, София, 1994, 53-79.

Станчева 2002: М. Станчева. За протейхизмата на Сердика. – В: С. Ангелова (ред.). Сборник изследвания в чест на професор Атанас Милчев (Studia Archaeologica, Supplementum II), София, 2002, 187-189.

Тонев 1995: Л. Тонев. Градоустройството по българските земи през античността. София, 1995.

Филов 1913: Б. Филов. Софийската църква Св. София (Материали за историята на София, IV). София, 1913.

Филов 1915а: Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Българското археологическо дружество, IV (за 1914), 1915, 278-293.

Филов 1915б: Б. Филов. Реставрацията на Св. София. – Известия на Българското археологическо дружество, IV (за 1914), 1915, 247-249.

Филов 1930: Б. Филов. Старобългарска църковна архитектура. – Списание на БАН, XLIII, 1930, 1-60.

Хаджиангелов, Христов 2013: В. Хаджиангелов, М. Христов. Археологически проучвания на обект „Цари мали град“ при с. Белчин, Самоковско. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 297-299.

Цанкова-Петкова 1989: Г. Цанкова-Петкова. Сердика – Средец през ранното средновековие (IX-XII в.). – В: П. Динеков и др. (ред.) София през вековете. Т. I. Древност, Средновековие, Възраждане. София, 1989, 42-54.

Чангова 1996: Й. Чангова. Базиликата в Ракитово. – Археология, XXXVIII, 1996, № 4, 48-59.

Чанева-Дечевска 1968: Н. Чанева-Дечевска. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV-VI в. в България. – Археология, X, 1968, № 2, 13-26.

Чанева-Дечевска 1974: Н. Чанева-Дечевска. Характерни черти на църквите в България от късноантичната епоха. – Известия на Българското историческо дружество, XXIX, 1974, 249-267.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България, IV-VI в. София, 1999.

Чилингиров 2011: А. Чилингиров. Софийската църква „Света София“ и нейните мозайки. София, 2011.

Чилингиров 2013: А. Чилингиров. Софийската „Света София“ и нейните изследвания. София, 2013.

Чолакова, Хаджиангелов 2010: А. Чолакова, В. Хаджиангелов. Археологически проучвания на обект „Шишманово кале“ при гр. Самоков. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 365-368.

Шалганов 1989: К. Шалганов. Стратиграфски наблюдения върху участък от Сердикийския некропол. – В: В. Велков и др. (ред.) Сердика. Т. II. София, 1989, 59-65.

Шалганов 2002: К. Шалганов. Нови данни за архитектурната предистория на базиликата „Света София“ в София. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 581-592.

Шалганов 2005: К. Шалганов. Археологически проучвания под базиликата „Света София“ в София през 1991-2001 г. – В: HEROS HEPHAISTOS. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 469-480.

Шалганов 2008а: К. Шалганов. Гробницата на Хонорий и надгробната плоча на Паладий – две нови свидетелсва за раннохристиянска Сердика. – В: Е. Генчева (ред.). Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през античността, VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. Велико Търново, 2008, 439-454.

Шалганов 2008б: К. Шалганов. Нови данни за укрепителната система на римския град Сердика. – В: В. Върбанова, Н. Кирова (ред.). София и нейното културно-историческо наследство. София, 2008, 9-16.

Шалганов 2011: К. Шалганов. Археологическите паметници в София. Пътеводител. София, 2011.

Шалганов, Иванов 2006: К. Шалганов, М. Иванов. Новооткрит късноантичен мавзолей в кв. Лозенец, София, през 2001 г. – В: А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова (ред.). Spartacus. Т. II. Велико Търново, 2006, 314-324.

Шалганов, Кирова 2010: К. Шалганов, Н. Кирова. Археологическото наследство на София – проучване, състояние, проблеми и перспективи. – В: Сердика – Средец – София. Т. 5. София, 2010, 20-45.

Шалганов, Козарев 2011: К. Шалганов, Н. Козарев. Проучвания на терена на пл. „Независимост“ (Ларгото), гр. София. – В: Археологически откритията и разкопки през 2010 г. София, 2011, 313-315.

Шалганов, Козарев 2012: К. Шалганов, Н. Козарев. Проучвания на терена на пл. „Независимост“ (Ларгото), София. – В: Археологически откритията и разкопки през 2011 г. София, 2012, 313-315.

Шкорпилови 1890: братя (Херман и Карел) Шкорпилови. Средновековни черкви и гробища в София. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, II, 1890, 46-60, табл. 1-5.

Юрукова 1981: Й. Юрукова. Антични и ранновизантийски монети. – В: Т. Иванов (ред.). Перник. Т. I. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. от н. е. София, 1981, 218-261.

Albert 2006: O. Albert. The Council from Serdica (343) - crossing point between West and East. – Studia antiqua et archaeologica (Iaşi), XII, 2006, 95-100.

Anatolios 2007: Kh. Anatolios. Discourse on the Trinity. – In: A. Casiday, Fr. Norris (eds). The Cambridge History of Christianity. Vol. 2. Constantine to *c*. 600. Cambridge, 2007, 431-459.

Assimakopoulou-Atzaka et al. 1982: P. Assimakopoulou-Atzaka, G. Hourmouziadis, K. Makris. The Story of a Civilization: Magnesia. Athens, 1982.

Baldžiev 1987: P. Baldžiev. Das Patriarchat von Konstantinopel und die Pentarchie. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, 215-219.

Barnard 1983: L. Barnard. The Council of Serdica 343 A.D. Sofia, 1983.

Bavant 1984: B. Bavant. La ville dans de nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie). – In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Collection de l'école française de Rome, LXXVII). Roma, 1984, 245-288.

Bavant 2007: B. Bavant. Carichin grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century. – In: A. Poulter (ed.). The Transition to Late Antiquity On the Danube and Beyond (Proceedings of the British Academy, 141). Oxford, 2007, 337-374.

Bavant, Ivanišević 2003: B. Bavant, V. Ivanišević. Iustiniana Prima – Caričin grad. Beograd, 2003.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Bojadžiev 1987: D. Bojadžiev. L'aspect linguistique de la christianisation de la Thrace: l'inscription latine de l'an 580 de Serdica. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, 127-130.

Bospačieva 2005: M. Bospačieva. Spätantike (frühchristliche) Denkmäler in Philippopolis (Plovdiv, Bulgarien). – Mitteilungen zur christlichen Archäologie, 11, 2005, 24-55.

Bowden 2003: W. Bowden. Epirus Vetus. The Archaeology of a Late Antique Province. London, 2003.

Bratož 2011: R. Bratož. Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. Bis zum 600) - Ausgewählte Fragen. – In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.). Keszthely-Fenékpusta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden Westf., 2011, 211-248.

Cameron 1993: A. Cameron. The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600. London and New York, 1993.

Cameron 1996: A. Cameron. Procopius and the Sixth Century. London and New York, 1996 (2nd edn).

Chrysostomou, Kefallonitou 2001: P. Chrysostomou, F. Kefallonitou. Nikopolis. Athens, 2001.

Čičikova 1997: M. Čičikova. La basilique et la nécropole paléochrétiennes *extra muros* de Novae (Mésie Inférieure). – In: A. Biernacki, P. Pawlak (eds). Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube. Poznan, 1997, 57-69.

Crow 2002: J. Crow. Recent research on the late antique cities of Eastern Thrace (provincia Europa). – In: L. Slokoska et al. (eds) The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 342-352.

Ćurčić 2010: Sl. Ćurčić. Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Msgnificent (c. 300 – ca. 1550). New Haven and London, 2010.

Dagron 1977: G. Dagron. Le christianisme dans la ville byzantine. – Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, 1-25.

Darrouzès 1981: J. Darrouzès. *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes (Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, T. I). Paris,1981.

Döpmann 1987: H.-D. Döpmann. Zur Problematik von Justiniana Prima. – Miscellanea Bulgarica, 5, 1987, 221-232.

Dragojević-Josifovska 1976: B. Dragojević-Josifovska. Scupi. – In: J. Šašel (ed.). Tabula Imperii Romani K34, Sofia (Naissus - Serdica - Thessalonike). Ljubljana, 1976, 112-113.

Duval, Jeremić 1984: N. Duval, M. Jeremić. L'église "J", sud de la ville dit "basilique á une nef". – In: N. Duval, Vl. Popović (eds.). Caričin grad. Vol. I (Collection de l' École française de

Rome, LXXV/1). Rome, 1984, 91-146.

Duval, Popović 1980: N. Duval, Vl. Popović. Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum. – In: Rapports présentés au Xe congrès international d'archéologie chrétienne. Thessalonique, 1980, 369-402.

Duval et al. 2010: N. Duval, M. Jeremić, Č. Vasić. La place de l'acropole dans le plan d'urbanisme de Caričin grad et la chronologie relative des constructions. – In: N. Duval, Vl. Popović (eds). Caričin grad. Vol. III. L'acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes) (Collection de l'école française de Rome, LXXV/3). Rome-Belgrade, 2010, 623-634.

Džidrova 2007: L. Džidrova. Art, form and liturgy in the rotunda at Konjuh. – Ниш и Византија, V, 2007, 149-178.

Feissel 2000: D. Feissel. Les édifices de Justinien au témoiagnage de Procope et de l'épigraphie. – in: Ch. Roueché et al. (eds) *De Ædificiis*: le texte de Procope et les réalités (Antiquité Tardive, 8). "Brepols", Turnhout, 2000, 81-104.

Ferjančić 1984: B. Ferjančić. Invasions et installations des Slaves dans les Balkans. – In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Collection de l'École française de Rome, LXXVII). Rome, 1984, 85-109.

Fingarova 2011: G. Fingarova. Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Wiesbaden, 2011.

Gray 2005: P. Gray. The legacy of Chalcedon: christological problems and their significance. – In: M. Maas (ed.). The Cambridge Companion to the Age of Justinian. Cambridge, 2005, 215-238.

Gregory 2000: T. Gregory. Procopius on Greece. – In: Ch. Roueché et al. (eds) *De Ædificiis*: le texte de Procope et les réalités (Antiquité Tardive, 8). "Brepols", Turnhout, 2000, 105-114.

Gutteridge et al. 2001: A. Gutteridge, A. Hoti, H. Hurst. The walled town of Dyrrachium (Durres): settlement and dynamics. – Journal of Roman Archaeology, 14, 2001, 390-410.

Heather 1991: P. Heather. Goths and Romans (332-489). Oxford, 1991.

Hess 2002: H. Hess. The Early Development of Canon Law and the Council of Serdica. Oxford, 2002 (2nd edn).

Hoddinott 1963: R. Hoddinott. Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963.

Hoddinott 1975: R. Hoddinott. Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction. London, 1975.

Howard-Johnston 2000: J. Howard-Johnston. The education and expertise of Procopius. – In: Ch. Roueché et al. (eds) *De Ædificiis*: le texte de Procope et les réalités (Antiquité Tardive, 8). "Brepols", Turnhout, 2000, 19-30.

Ivanišević 2006: V. Ivanišević. Les trésors balkaniques, témoins des invasions et de leurs routes. – In: C. Morrison et al. (eds) Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) (Réalités byzantines, 13). Paris, 2006, 75-93.

Ivanišević 2010: V. Ivanišević. Caričin grad – the fortifications and the intramural housing in the Lower town. – In: F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz – das Römerreich im Mittelalter. Teil 2. Schauplätze (Monographien des RGZM, 84/2). Mainz, 2010, 747-775.

Ivanov 2012: M. Ivanov. G. Fingarova. Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Reichert Verlag. Wiesbaden, 2011, 209 S., 191 Tafeln. – Archaeologia Bulgarica, XVI, 2012, No 3, 95-103 (Review).

Ivanov 2014: M. Ivanov. The site of the Council of Serdica: new archaeological evidence. – In: V. Vachkova, D. Dimitrov (eds). Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 235-248.

Ivanova 1936: V. Ivanova. Les anciennes basiliques de Bulgarie. – Известия на Българския археологически институт, X, 1936, 211-215.

Jordanov 2009: J. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3. Part One and Two. Sofia, 2009.

Kaçar 2014: T. Kaçar. Did the Great Schism begin at the Council of Serdica in ad 343? – In: V. Vachkova, D. Dimitrov (eds). Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 219-234.

Karagiorgou 2001: O. Karagiorgou. Demetrias and Thebes: the fortunes and misfortunes of two Thessalian port cities in Late Antiquity. – In: L. Lavan (ed.). Recent Research in Late-Antique Urbanism. Portsmouth, 2001, 183-215.

Karagiorgou 2013: O. Karagiorgou. "Christian" or Thessalian Thebes: The port city of Late Antique Thessaly. – In: J. Albani, E. Chalkia (eds). Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece. Athens, 2013, 156-167.

Karajskaj, Baçe 1975: G. Karajskaj, A. Baçe. Kalaja e Duurësit dhe sistemi i fortifikimit përreth në kohën e vonë antike (La forteresse de Durres et les autres fortifications environnantes pendant la basse antiquité). – Monumentet, 9, 1975, 5-36.

Koukouli-Chrysanthaki, Bakirtzis 2009: Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Ch. Bakirtzis. Philippi. Athens, 2009 (5th edn).

Krautheimer 1965: R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth, 1965.

Krautheimer, Ćurčić 1986: R. Krautheimer, Sl. Ćurčić. Early Christian and Byzantine Architecture. Harmondsworth, 1986.

Lavan 2006: L. Lavan. Political Life in Late Antiquity: a Bibiliographic Essay. – In: L. Lavan et al. (eds) Social and Political Life in Late Antiquity (Late Antique Archaeology, Vol. 3/1 – 2005). Leiden-Boston, 2006, 3-40.

Lawrence 1983: A. Lawrence. A Skeletal History of Byzantine Fortification. – The Annual of the British School at Athens, 78, 1983, 176-229.

Lemerle 1984: P. Lemerle. Conclusion. – In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin (Collection de l' École française de Rome, LXXVII). Rome, 1984, 501-521.

Liebeschuetz 2001: J. Liebeschuetz. The Decline and Fall of the Roman City. Oxford, 2001.

Löhr 2007: W. Löhr. Western Christianities. – In: A. Casiday, Fr. Norris (eds). The Cambridge History of Christianity. Vol. 2. Constantine to *c*. 600. Cambridge, 2007, 9-51.

Lungu 1997: V. Lungu. L'evoluzione tipologica delle basiliche della Scythia Minor. – Miscellanea Bulgarica, XI, 1997, 99-108.

Markus 1979: R. Markus. Carthage – Prima Iustiniana – Ravenna: an aspect of Justinian's *Kirchenpolitik*. – Byzantion, XLIX, 1979, 277-302.

Mentzos 2002: A. Mentzos. A sketch of history of late roman Dion. – In: L. Slokoska et al. (eds) The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 333-341.

Mikulčić 1974: I. Mikulčić. Über die Grösse der spätantiken Städte in Makedonien. – Živa antika, XXIV, 1974, 191-212.

Milinkovic 2002: M. Milinkovic. Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. – Старинар, LI (2001), 2002, 71-133.

Milošević 2006: G. Milošević. Late Roman Martyrium and Basilica at the Necropolis in Niš (Naissus). – In: A. Minchev, V. Yotov (eds). Early Christian Martyrs and Relics and their Veneration in East and West (Acta Musei Varnaensis, IV). Varna, 2006, 173-186.

Minčev 1987: A. Minčev. Marcianopolis christiana. – Miscellanea Bulgarica, V, 1987, 297-306.

Opperman 2010: M. Opperman. Das frühe Christentum an der Westküste des Schwarzen Meeres und im anschliessenden Binnenland: historische und archäologische Zeugnisse (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 19). Langenweissbach, 2010.

Pallas 1977: D. Pallas. Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973 (Pontificio Istituto di archeologia cristiana, 5). Città del Vaticano, 1977.

Pallas 1984: D. Pallas. L'édifice cultuel chrétien et la liturgie dans l'Illyricum oriental. – In: Actes du Xe congrès interndtional d'archéologie chrétienne (Thessalonique, 1980). Vol. 1. Città del Vaticano – Thessalonique, 1984, 497–570.

Panov 2008: M. Panov. Macedonia and the Slavs (the middle of the VI century – the middle of IX century). – In: T. Chepreganov (ed.). History of the Macedonian People. Skopje, 2008, 73-84.

Pietri 1984: Ch. Pietri. Le géographie de l' Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^{e} – VIe siècles). – In: Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin (Collection de l' École française de Rome, LXXVII). Rome, 1984, 21-62.

Pillinger et al. 1999: R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann (Red.). Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens (Schriften der Balkan-Kommission. Antiquarische Abteilung, 21). Wien, 1999.

Protitch 1924: A. Protitch. L'architecture religieuse bulgare. Sofia, 1924.

Rizos 2013: E. Rizos: Galina FINGAROVA, Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia. Wiesbaden: Reichert Verlag 2011, 209 S., 199 Tafeln mit 350 Abb. – Göttinger Forum für Altertumswissenschaft, 16, 2013, 1011-1019 (Review).

Roques 2000: D. Roques. Les Constructions de Justinian de Procope de Césarée. – in: Ch. Roueché et al. (eds) *De Ædificiis*: le texte de Procope et les réalités (Antiquité Tardive, 8). "Brepols", Turnhout, 2000, 31-43.

Rusu-Bolindeţ, Bădescu 2005: V. Rusu-Bolindeţ, Al. Bădescu. Histria. Sectorul *Basilica extra muros*. – Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, 54–56 (2003–2005), 2005, 103–130.

Sanders 2005: G. Sanders. Archaeological Evidence for Early Christianity in Corinth. – In: D. Schowalter, S. Friesen (eds). Urban Religion of Roman Corinth. Interdisciplinary Approaches (Harvard Theological Studies, 53). Harvard, 2005, 419-442

Schachner 2006: L. Schachner. Social Life in Late Antiquity: a Bibiliographic Essay. – In: L. Lavan et al. (eds) Social and Political Life in Late Antiquity (Late Antique Archaeology, Vol. 3/1 – 2005). Leiden-Boston, 2006, 41-93.

Shehi, Shkodra-Rrugia 2011: E. Shehi, Br. Shkodra-Rrugia. Le front nord des fortifications de Dyrrhachium. Donnees nouvelles et hypotheses. – In: J.-L. Lamboley, M. Castiglioni (eds). L' Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Vol. V/I. Paris, 2011, 325-336.

Snively 1998: C. Snively. Intramural Burial in the Cities of the Late Antique Diocese of Macedonia. – In: Acta XIII Congressus Intern. Archaeologiae Christianae (Split-Porec, 1994). Vol. II. Rome and Split, 1998, 491-498.

Snively 2011: C. Snively. The new basilica at Golemo gradište, Konjuh: A sixth century church in the province of Dardania. – Ниш и Византија, IX, 2011, 187-201.

Spassov et al. 1999: R. Spassov, V. Kazarova, R. Mladenova, S. Filipova. The Early Christian Basilica No. 7 at Pautalia. – Mitteilungen zur christlichen Archäologie, 5, 1999, 18-44.

Spieser 2001: J.-M. Spieser. Caričin grad et les routes. – In: Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium. Suffolk, 2001, V (1-10).

Stančeva 1978: M. Stančeva. Serdica aux confins de deux epoques (IVe-VIe siècle). – Etudes historiques, VIII, 1978, 107-122.

Stančeva 1987: M. Stančeva. Serdica au Ier – IVe s. de n.ère à la lumière des dernières rechershes archéologiques. – In: T. Ivanov et al. (eds) Rechershes sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), I^{e} - IVe siecle (Bulletin de l' Institut d' archeologie, XXXVII), Sofia, 1987, 61-74.

Studer-Karlen 2012: M. Studer-Karlen: G. Fingarova, *Die Baugeschichte der Sophienkirche in Sofia* [Spätantike – Frühes Christentum – Byzanz, Band 33], Reichert Verlag, Wiesbaden 2011, 416 Seiten, 350 s/w Abb., auf 192 Tafeln. – BYZANTINA SYMMEIKTA, 22, 2012, 391-396 (Review).

Touratosglou 2006: I. Touratosglou. La mer Égée au VIIe siècle: le témoignage des trésors. – In: C. Morrison et al. (eds) Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) (Réalités byzantines, 13). Paris, 2006, 95-104.

Vaklinova 1999: M. Vaklinova. The Christian Rhodopes. – Rhodopica, 1999, № 1, 51-72.

Van Dam 2007: R. Van Dam. Bishops and society. – In: A. Casiday, Fr. Norris (eds). The Cambridge History of Christianity. Vol. 2. Constantine to *c*. 600. Cambridge, 2007, 343-366.

Varalis 2006: Y. Varalis. Prothesis and Diakonikon: Searching the original concept of the subsidiary spaces of the Byzantine Sanctuary. – In: A. Lidov (ed.). Hierotopy. Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia. Moscow, 2006, 282-298.

Velichkov 2014: Zh. Velichkov. The antique theatre and the amphitheatre of Serdica. – In: V. Vachkova, D. Dimitrov (eds). Serdica Edict (311 AD): Concepts and Realizations of the Idea of Religious Toleration. Sofia, 2014, 195-217.

Velkov 1977: V. Velkov. Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam, 1977.

Venedikov 1969: I. Venedikov. La datation des remparts romano-byzantines de Nessèbre. – In: T. Ivanov (ed.). Nessebre. Vol. 1. Sofia, 1969, 125-154.

Vladkova 2003: P. Vladkova. The Portico Building *extra muros* in Novae. Investigations and Problems. – Novensia, 14, 2003, 221-230.

Wataghin 1999: G. Wataghin. The Ideology of Urban Burials. – In: G. Brogiolo, B. Ward-Perkins (eds). The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages. Leiden, 1999, 147-180.

Watson 1999: A. Watson. Aurelian and the Third Century. London and New York, 1999.

Zheku 1972: K. Zheku. Zbulime epigrafike në muret rrethuse të kalasë së Durrësit (Decouvertes epigraphiques sur les murs d'enceinte de la cittadelle de Durres). – Monumentet, 3, 1972, 35-46.